تصویر ابو عبد الرحمن الكردي

مێژوو و شارستانیەتی کورد

نووسینی
د. محەمەد مەحموود مەندەلاوی

منتدى إقرأ الثقافي
للكتب (كوردي - عربي - فارسي)
www.iqra.ahlamontada.com

مێژوو و شارستانیەتیی کورد

مافی چاپ کردنەوەی پارێزراوە بۆ نووسەر

نـــــاوی کتێـــــب: مێژوو و شارستانیەتیی کورد

نووســــــــــینی: د. محەمەد مەحموود مەندەلاوی

وەرگێڕانـــــــــی: محەمەد وەسمان

نـەخشەسازی ناوەوە: (محمد علي)

نـۆرەو سالی چاپ: دووەم 2012ز

ژمــــارەی سپاردن: ژمارە سپاردنی (556)ی سالی 2009ی پێدراوە

دار المعرفة

WWW.MAREFAH.COM

مێژوو و شارستانیەتی کورد

نووسینی

د. محەمەد مەحموود مەندەلاوی

پێشکەشە بە :

ئەم ئەرکە خاکگەراییە، پێشکەشە بە هەموو ئەوانەی لە مێژووی گەلی کورد کۆڵیونەتەوە و خزمەتیان کردووە.

دانەر

کوردستان

2009/3/22

بسم الله الرحمن الرحيم

﴿ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُم مِّن ذَكَرٍ وَأُنثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ ﴾

صدق الله العظيم

سورة الحجرات : 13

پێشەکی
Foreword

ئەرکی مێژوو (History) دۆزینەوەی راستییەکانی رابردووە، بۆ شیکردنەوە و هەڵسەنگاندنو بەراوردکردنیان بەئەو کۆنینە (Antiquities) و نەخش و نووسینانەی مێژوونووس و جوگرافیزانو گەڕیدەکان کردوویانە، بۆ گەیشتنە نزیکترین خاڵ لە راستەقینە. ئەمو خاڵەی لەوێوە دەتوانین تایبەتمەندییەکانی شارستانی (civilization) کۆمەڵە مرۆکانی هەزاران ساڵە لەسەر زەوی ژیاون بزانین، گەلی کوردیش یەکێکە لەو کۆمەڵە مرۆیانە، کە خاوەن رەسەنایەتی و پێشکەوتنی شارستانییە.

لەم لێکۆڵینەوەیەدا هەوڵماندراوە و کۆششێکی زۆرمان کردووە، تیشک بخەینە سەر قووڵایی نەتەوەیی (National) (قەومی) کوردان، لە رێگای بەرچاوخستنی رابردووی دووروودرێژی پڕ لە بەخششیان. لێکۆڵینەوەکەشمان گرنگی رۆڵی کورد لە ماوەی ئەو سەردەمانەی رابردوو و ململانێکان (Conflicts) ی درێژخایەن لە سیاسەتدا لەگەڵ گەلانی ناوەڕاستی ئاسیادا (Asia) دوویات دەکاتەوە.

بەداخەوە مێژوو، ئەوەندەی هاوکاربووە لە بەرزکردنەوەی پایەی زۆر گەلی بندەست لە رووی شارستانی و کردنی بە پێشەنگی نەتەوەکان، بەلام بەرانبەر کورد دادپەروەرانە نەبوو. لێرەدا مێژوو هاوبەش بوو لە دروستکردنی مەینەتییەکی گەورەی وا گران چارەسەر دەکرێت، کوردیش کەوتە جەرگەی ئەو مەینەتییە (Crisis) لێرەدا نەهامەتی و کارەساتەکانیان دەستپێدەکەن بۆ دەستخستنەوەی کولتووری نەتەوەییان و بوونیان وەك نژادێك، لە دەست گەلانی دیکەی بالاچوو لە بنیاتی شارستانیدا بە ئەرك و پاشماکی(الارث) مێژوویی گەلی کورد. ئەمەیش وایکرد سەروەری (Sovereignty) لەدەست بدات لەسەر ئەو زەوییەی هەر لە پەیدابوونی مرۆڤایەتییەوە تیایدا نیشتەجێ بووە، لەگەڵ ئەوەشدا قەواڵە شارستانیەکە رۆڵی مێژوویی خۆی بە ڕەوتی رۆژگار لەدەستدا.

بابەتەکەمان پێشاندانی ئەو گێر و گرفتە مرۆییە گەورەییە، بەتەواوی، لە رێگای گەڕانەوە بۆ ریشە مێژووییەکان و هۆ راستەقینە شاراوەکان لە پشت ونبوونی نیشتمانی نەتەوەیی کوردان (Kurd) و تیشك خستنە سەر قوولایی مێژوویی و داهێنانە شارستانیەکانی.

بەدووردرێژی لەبارەی رۆڵ و رۆژگارە مێژووییەکانی ئەم گەلە دەدوێین، هەروەها لەبارەی گێروگرفتە سیاسییەکان (Political probleme) لە هەوڵ و کۆششە دروست و رەواکەی (Legitmacy) بۆ بنیاتنانی قەوارە سەربەخۆکەی لە دەوڵەتێکی خاوەن سەروەری نیشتمانیدا وەك گەل و نەتەوەکانی دیکە.

ئەم گێرو گرفتە بەرەبەرە پەرەی سەند تا گەیشتە ترۆپك، کە توندوتیژییە و خۆی لە جەنگی چەکداریدا بینیەوە بۆ سەلماندنی ناسنامە نەتەوەییەکەی (National). لەبەر ئەمە هەوڵمانداوە دۆزی کورد بابەتییانە بخەینەروو، هاوکات شیکردنەوەی لۆجیکیانەی رووداوەکان لە سەردەمە جیاجیاکان (Through The Ager) بخەینەروو، بە شێوازێکی زانستیانە و بە وردەکاریی توێژینەوەی زانستیی مێژوویی بە پشت بەستن بە سەرچاوە و بنەڕەت و ژێدەر و ڕەچەڵەکزانی (الانساب)و وردەکاری کردن لە لێوەرگرتنیان.

ئەم دۆزە مرۆییەی پەیوەستە بەم گەلە چاکە، کە بە درێژایی مێژوو دوچاری پیلان و ناپاکی بووەتەوە، لایەنێکی فراوانی گرتووە لە بایەخدانی جیهانی بۆ هەست کردن بە دادپەروەریانەی (Justic) داخوازییە رەواکانی ئەم گەلەی بە گەورەترین نەژاد دەژمێردرێت لە جیهان کە بێ نیشتمان (دەوڵەت) بێت. مافی سروشتی (Natural Right) و رەوای خۆیەتی کولتوورو مێژوو و شارستانیەت و بوونی نەژادی خۆی وەرگرێتەوە. لەبەر ئەمە کتێبی (مێژوو و شارستانیەتیی کورد) تەوەرەی توێژینەوەیە لە مەسەلەیەکی مرۆیی گەورەدا، کە دوچاری بەد تێگەیشتن و شێواندن هاتووە لە خستنەڕوو لە رابردوودا، لەتەك دژواری ئاماژە پێکردن و روونکردنەوە لەو ناوچە و دەوڵەتانەی زۆرینەی کوردی تیادایە لە ئاکامی گوشار و خەفەکردنی ئەو کەسانەی شانازی بە کوردبوون و مێژوو و شارستانیەتی کورد دەکەن.

گێروگرفتی مرۆیی هەرە گەورە لەوەدایە، هەندێ لایەن هەن (دەوڵەت و حیزب و گروپ) لە هەوڵ و کۆششدان بۆ نەهێشتنی مێژوو و شارستانیەتی ئەم گەلە مەزنە. مرۆڤ دەتوانێت ئەم

راستییە بەرجەستەیە دووپات بکاتەوە، تەنیا بە بینینی هەلکەوتی نەتەوەی کورد لەڕووی ئەو ستەمەی میژوو لەوانی کردووە و هیزە ئیمپریالیستەکان (Imperialism) بیبەزەییانە، شالاویان هیناوەتە سەر، لەبەر ئەوەی هەمیشە پیشەنگی شکۆداری بەرگری بوون دژی داگیرکار (Colonialism) و پالپشتی بەهیزبوون بۆ ئیسلام (Islam)، لە یادگەی رۆژئاوا و هیزە شۆڤینییەکاندا مانەوە وەك گەلیك هەزار جار لەبەر چاو دەگیرا، وا داندرا کەوا ئاسان نییە لەخۆ بگیرین و ئەم راپەرینە باوەرییەیان کۆنترۆل بکریت.

ئەمرۆش، کورد هەولدەدات لەگەل هەموو برین و ئازاریك بۆ جیهان بسەلمینن، دەتوانن مافە رەواکانیان بگەرینەوە، لەوەیشدا کولتووری میژووییان. پیویستە ئەوە بزانین، کەوا کاتی ئەوە هاتووە میژوو دان بە ستەمەکەی بنیت بەرامبەر گەلی کورد، رۆژیك دادێ تاریکی بڕەوێتەوە و خۆری ئازادی (Freedoms) لە کوردستاندا هەلبیت و ئەم نەهامەتییە نەمینیت کەوا دوژمنانی راستی و مرۆڤایەتی گرەویان لەسەر کردووە و ئەم گەلە سەر لە نوێ هەلستیتەوە و بوونی خۆی بسەلمینیت، وەك گەلیکی خاوەن قوولایی میژوویی و شارستانی کە بۆ هەزاران سال دەگەڕیتەوە. زیاتر لە شەست ملیۆن مرۆڤی کورد، یەك خاکیان نییە، لە بەردەم بارودۆخی زۆر دژواردا، جیهان گۆشەگیری کردوون، بە شیوەیەکی نامرۆڤانە و لەتەك شکست و بیبەش بوونی نەتەوەییدا کە تیایدا دەژین، بەلام بێ گومان وزەیەکی لەڕادە بەدەریان هەیە چاوەنواری تەقینەوەیە بۆ خزمەتکردنی بنیاتنانی شارستانی مرۆیی جیهانی. توانا بۆ هینانەدی ئەوەی لە هزریاندایە بۆ چارەکردنی گیروگرفتە رەوا و واقیعییەکەیان.

ئەوەی دەمارگیر و نەتەوەپەرست و ئاتایینییەکان بە ورینەی دەزانن، لەگەل ئەوەی کۆمەلە مرۆی زۆر بچووکتر گەیشتوون بە مافی ئۆتۆنۆمی نەتەوەیی، کەوا دەزگاکانی تەلەڤزیۆن و رادیۆ یەکسەر باس و هەوالیان دەگوازنەوە بۆ دوورترین گۆشەی جیهان، وەك: (سورینام) کە ژمارەی دانیشتوانی 448000 کەسن و (لیسوتو) ژمارەی دانیشتوانی 213000 کەسن و (ناوروا) 8000 کەسن، هەتا دوورگەی (کیریباتی) کە 7000 کەسن و (دومینیکا) 8000 کەسە و بە فەرمی سەربەخۆیە و ئەندامە لە نەتەوەیەکگرتووەکاندا.

توندوتیژی (Violence) کە ئاراستەی هەر کۆمەلە مرۆییەك دەکریت، خاوەن تایبەتمەندی نەتەوەیی، جەنگ و دەستدریژی و توندوتیژی نیودەولەتی راستەوخۆ دەریدەبرن. بیگومان

جەنگەکان – کە دەستدرێژیی راستەوخۆی مرۆییە لە گەورەترین قەوارەیدا – مرۆڤی خەریك کردووە بەڵکو وای لێدەکات – ئەمڕۆ – لە ترس و تۆقانی بەردەوامدا بژیێت، بەهۆی ئەو ئەمبارە گەورەیەی مرۆڤ هەیەتی لە چەکی بەکۆمەڵکوژ، لە ئەتۆمی و نیوترۆنی و میکرۆبی و کیمیایی بەرهەمئاوەری نائارامی و نەخۆشییە دەروونی و هۆشییەکان بێت.

هۆکارەکانی جەنگ، هەندێکیان بەردەوام هەن، بەلام خۆکارانە نابێتە هۆی جەنگ، هەروەها بارودۆخی پێش جەنگ لە ئارادایە. هەموو ئەم بارودۆخانە دەکرێ ناوبنرێن هۆکاری ئاسانکاری بە سروشتی مرۆڤیشەوە، دروستکاری گیروگرفت و سیستەمی کۆمەلایەتی – سیاسی و نەتەوەیی و رۆشنبیری (Culture) ی کۆمەڵگە.

گەورەترین گیروگرفت کە ئەمڕۆ نەتەوەگەری (Nationalism) رووبەڕووی دەبێتەوە، ئەوە نییە لە رێگای هەڵمەتی سەربازی پێشێل بکرێت یان بە رێگای پۆلیس و تۆقاندن خەفە بکرێت، یا تا مردن بخرێتە بەر سووکایەتی پێکردن، سووکایەتی کردن بە هەموو قەوارە و کولتوور و شارستانیەتی و رۆشنبیری و هەموو لایەنە کۆمەلایەتییەکانی و بنکەکانی بووژاندنەوەی، وەك ئەو رەفتارەی رژێمە دیکتاتۆرییەکان کردوویانە. ئەوانەی پاشینەیەکیان لە ئازادی رادەربڕین نییە بەرامبەر نەتەوەی کورد. بزووتنەوە نەتەوەییەکان لەم دەیەی دواییانەدا زۆربوونە، لەبەر ئەمە حاڵەتی لەناوبردنی نەژادی (جینوساید) دەرکەوت وەك ناوێکی نوێ بۆ تاوانێکی (Thecrime) کۆن.

واتای راستەوخۆی پیت بەپیتی وشەکە لەناوبردنی کۆمەڵە مرۆڤێکە بەهۆی نیشتمانپەروەری یا رەگەز یا ئایینیان (Religion). ئەم تاوانەش لە مێژوودا زۆرجار خۆی دووبارە کردۆتەوە، هەر لەو رۆژەوە کەوا رۆما قرتاجنەی لەناوبرد، وەك ئەوەی رێسایەکی ژیان بێت، لەگەڵ ئەوەشدا ((وەك دکتۆر رفاییل دەڵێت: ئێمە لەنێو چاوانمان نووسرابوو ئەم تاوانە ببینین کە لە لایەن ئەڵمانییەکان زۆر بە فراوانی ئەنجامدرا))[1].

ئێمە دووپاتی دەکەینەوە تاوانی دژ بە شاری هەڵەبجەی شەهید کرا و تیایدا چەکی کیمیایی دژی کورد بەکارهات، قێزەونترین جۆری جینۆسایدە. هەروەها پرۆسە بەدناوەکەی ئەنفال دژی

(1) Dr. Roffuial the crime of Genoside Nation corention.

کورد ئەویشیان لە هزر و بیری سەرفرازاندا لە سەرتاسەری جیهان دەمێنێتەوە، ئەوانەی باوەڕیان بە ئازادی و تێکۆشانی نەتەوەیی گەلانی زۆرلێکراوی بندەست هەیە. هەر دەوڵەتێك كە جینۆساید دەکاتە سیاسەتی بالای خۆی بە خەمساردی و پلان بۆدانان و مکوڕبوون جێبەجێی دەکات و تیایدا دواجۆری تەکنەلۆژیی نوێی تێدا بەکار دێنێت، بێگومان لە بەها مرۆییەکان شۆراوە.

کورد، لەرووی مێژووییەوە بۆ ماوەیەکی زۆر و تا سەردەمی نوێ بێ ڕێکخستنی سیاسی بوو (Political Order)، هەرچەندە دیاردەیەکی گرنگە، لەبەر ئەوەی دیاردەیەکی بەراییە لە هەر کۆمەڵە مرۆییەکدا، لەگەڵ ئەوەشدا تا رادەیەك چەندان رێسای یاساییان هەبووە کە ڕەفتاری خەڵك و پەیوەندییان بە دەستە فەرمانڕەواکان، ڕێك دەخست. گەلی کورد هزرە سیاسیەکەی خستۆتە بەر لووزەوی بارودۆخی دەوروبەری. لە گەرمەی گۆڕان و گەشەسەندنە یەك لەدوا یەکەکان گەیشتۆتە راستەقینە و هەوڵیداوە بگاتە بنجی ئەو بارودۆخەی پاڵیداوە بۆ فەرامۆشکردنی توانست و وزەی و بازنەی بیرکردنەوەی سیاسی فراوان بووە و هەوڵیداوە لێی ئاگادار بێت و لێیبکۆڵێتەوە و شیکاتەوە بۆ سوورد لێ وەرگرتنی. لەسەر ئەم بنەڕەتەوە دەتوانین بڵێین هزری سیاسی (Politicalthought) ی کورد هەر لەو کاتەوە هەبووە کەوا مرۆڤ پرسیاری لە سروشتی پابەندبوون بە گوێڕایەڵی و ملکەچبوون کردووە بۆ فەرمانڕەوا یان سەرکردەی خۆی لە سەرۆکی هۆز یان تێل دەدۆزیەوە. هزری سیاسی ئاستێکە لە بیری سیاسی بەرزتر دەبێتەوە، تیایدا بەرزی لە شیکردنەوە و خۆشگوزەرانی لە بنیاتنان و شیاندنی پەیوەست بە نەریتی شارستانی.

لە گرنگترین هۆکار و توخمەکانی کەوا ئاگری بزووتنەوە و شۆڕشە کوردییە چەکدارییەکانی هەڵگیرساند، هۆکاری خەفەکردنی نەتەوەیی و هەوڵەکانی نەهێشتنی ناسنامەی مێژوویی نەتەوەی کوردە (Kurdish Nation). دۆزی کورد لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی لە کۆتایی یەکەم جەنگی جیهانی دەرکەوت، لەگەڵ هاتنە پێشەوەی پەیماننامەی سیڤەر لەگەڵ تورکیا ساڵی 1920 کە بە پەیماننامەی فرسای ناسراوە و گرنگترین بڕگەکانی دان بە مافی ئۆتۆنۆمی (Self management) کوردان دەنێت لە تورکیا.

بایەخدانی نێودەوڵەتی دوای ململانێی هێزە کۆلۆنیالییەکان بۆ کۆنترۆڵکردنی سەروەت و سامانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست پەرەی سەند و روو لە زێدەبوون بوو. لێرەدا دۆزی کورد بە ئەرمەن

بەسترایەوە و وەك کارتێکی براوە بەکارهات لە کارکردنە سەر دەوڵەتی عوسمانی و روسیای تەزاری خێرا بایەخی بە کورددا و هەوڵیدا رایانکێشێتە لای خۆی یا بێلایەنکردنیان، بەتایبەتی لە جەنگی دژی تورکان لە ساڵی 1828 – 1829 ز و لە شەری قەرم 1853 – 1856 ز. ئەوەندەی نەبرد بەریتانیا هاتە ناوەوە بۆ پەیوەندیگرتن و بۆخۆ نزیك خستنەوە لە سەرۆك هۆز و دەسەلاتدارانی کورد بۆ ئەوەی هەر کاتێك ویستیان بەکاریان بێنن بۆ کاریگەری (Influence) سیاسی کردنە سەر بڕیاری دەوڵەتانی ناوچەکەی کورد بە رێژەیەکی زۆر تیایدا دەژین. بەڕاستی بەریتانیا سەلماندنی لەم لایەنەوە سەرکەوتوو بوو و ئەم رامیارییە خزمەتی کاروبارەکانی کرد لە رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا. دواتر بەریتانیا هەوڵیدا خواستی دەمارگیری نەتەوەیی لای هەموو گەلانی ناوچەکە هانبدات بۆ بێهێزکردنیان و دواتر بزواندنیان بە پێی سیاسەتی بەریتانیا بە ویستی خۆی.

ناوچە کوردییەکان راپەڕینی بەخۆوە بینی بە سەرکردایەتی سەرکردەی کورد (بەدرخان) لە ساڵی 1824 – 1846 ز، توانی یەکەیەکی هەرێمی نیمچە سەربەخۆ لە نێوان دوو دەریاچەی وان و ورمیە دامەزرێنێت لە باکوور و موسڵ و رەواندوز لە باشوور، بەلام ئەوەندەی نەبرد بزووتنەوەکە شکستی هێنا دوای ئەوەی تورکیا و فەرەنسا و بەریتانیا دژی وی گەلە کۆمەکیان کرد، دواتر بزووتنەوەی (یەزدانشێر) دەرکەوت و لە دوو ناوچەی هەکاری و بۆتان راپەڕی، سەرجەم هێزەکانی گەیشتنە 100 هەزار جەنگاوەر لە ساڵی 1855 ز، بەریتانیا و فەرەنسا جارێکی دیکە بە یارمەتی تورکیا بزووتنەوەکەیان لەناو برد. لە ساڵی 1880 ز، هۆزەکانی شەمزینان بە سەرۆکایەتی (شێخ عوبێدوڵلای نەهری)راپەڕین، کە بانگەوازی بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی کوردی دەکرد. سەرەتا هێزەکانی توانیان کۆنترۆڵی ناوچەیەکی فراوان بکەن کەوا کوردی تێدا دەژیان لە ئێراندا، ئەوەندەی نەبرد تورکیا بە هاوکاری ئێران لەناوی بردن.

هەست و نەستی نەتەوایەتی و سەرەتاکانی رزگاریی کوردستان (kurdistan) رۆژ لە دوای رۆژ زیندەتر دەبوو، هەرچەندە لەسەرەخۆ بوو، بەلام لەسەر راستە رێگادابوو، چەندان کۆمەڵە و یانەی رۆشنبیری و سیاسی کوردی لە تورکیا دەرکەوتن لەتەك دەرچوونی یەکەم رۆژنامەی کوردی

لە قاهیرە لە ساڵی 1897 و سەرەتای ساڵی 1908 و دواتر چەندان رۆژنامە بە زمانی کوردی دەرچوون.

هەرچەندە کوردان لەسەر دەستی تورکان زۆرداری و چەوساندنەوە و تۆقاندنیان بینی، بەلام بەهۆی هۆکاری ئایینی وازیان لە تورکان نەهێنا، لە جەنگی یەکەمی جیهانی پشتگیریان کردن و هاوسۆزیان بوون. تورکیا هاوپەیمانی ئەڵمانیا بوو دژی روسیا و بەریتانیا و فەرەنسا، کوردان زیانێکی گەورەیان بەرکەوت لەو لایەنگرییەدا لە تورک لەیەك بەرە دژی هاوپەیمانان هەریەك لە رووسیا و بەریتانیا رۆڵی نارەوایان بینی لە بەفیڕۆدانی مافی گەلی کورد لە بڕیاردانی چارەنووسی نەتەوەیی خۆی، چ راستەخۆ چی بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ دەستی بالایان هەبوو لە شکست پێهێنانی هەموو بزووتنەوە رزگاری خوازییەکانی کورد.

گەر لە زۆربەی بزووتنەوە و چالاکییەکانی رزگاری خوازی کورد بکۆڵینەوە لەو ماوەیەدا تا ئەمڕۆ، دەبینین چەندان نادگار و تایبەتمەندی و پیلان و پشت بەردان دەبینین لە لایەن بەریتانیا و رووسیا و فەرەنسا و تورك و فارسەکان...

گەر بیرکردنەوەی کورد ئاراستەی لە ریزدابوون (Loyality) بۆ سوودی نەتەوەیی دەکرا، زیاتر لە بیرکردنەوەی باوەڕداریانە و لاگریان لە رۆژئاوا، بە پێی ستراتیژییەتێك تیایدا بەرژەوەندی نەتەوەیی کوردی لەبەرچاو بێت، ئەوا هەر لە سەرەتاوە نیشتمانی نەتەوەیی خۆیان دەبوو و ئاسۆی ئەم داخوازیانە فراوان دەبوون بێ گلدانەوەیان لە بوارێکی تەسك تیایدا هێزە هەرێمییەکان لە ناوچەی رۆژهەلاتی ناوین کۆنترۆڵی بکەن.

لە هەمان کات گەر بزووتنەوەی رزگاریخوازی کوردی سوودی بینیبا لە شۆڕشەکانی دوای جەنگی یەکەمی جیهانی هەلگیرسان، وەك ئەوەی لە رووسیا لە 1915 ز بەرپابوو وشۆڕشی دەستووری لە ئێران لە 1907، یا بزووتنەوەی نوێی تورکیا لە ساڵی 1908 – 1909 ز، ئەوا لە بارودۆخێکی باشتر دەبوو، بەلام بەداخەوە لە قاوغە هۆزگەری و کەسیەکەیدا مایەوە کە بەرژەوەندی تاکەکەس بەسەریدا زاڵە و بەرژەوەندی گەلی کوردی تیادا تاوایەوە.

بەرپرسیارەتی ئەمەش دەکەوێتە سەر هەندێ لە سەرکردەکان، ئەوانەی بەچاوی سوود و زیان سەیری کێشەی کوردیان کرد، بێ لەبەر چاوگرتنی بزووتنەوە نەتەوەییە سەرکەوتووەکان کە لە ناوچەکەدا هەڵگیرسان. دۆزی کورد بە ناثارامی مایەوە، وشیاریی سیاسی هاوچەرخی کەمبوو، زۆربەی سەرکردەکانی لە سۆفیگەران بوون، دەبوایە کاری سیاسی چالاك ئەنجام بدەن بۆ خزمەتی بزووتنەوەی رزگاریخوازی کورد و هاوپەیمان بوونایە لەگەڵ ئەوانەی توانای پشتگیری کێشەکەیان هەبوو بۆ ئەوەی لە ڕەوتی سروشتی خۆی بەردەوام بووایە بۆ هێنانە دی هیوا و داخوازییەکانی گەل.

زۆر گرنگە سوود لە ئەزموونی ئەوانی دیکە وەرگرین بۆ ئەوەی نەکەوینە هەڵەی وا زیانێکی زۆرمان بەرکەوێت. بڕوانە وەزیری بەرگری بەریتانی (چەرچیل) چۆن ڕەفتاری کرد – لەکاتی جەنگیدا لەگەڵ ئەڵمانیا – کە وتی: ((دژی دوژمنانم هاوپەیمانی لەگەڵ شەیتان دەبەستم)). بە کردەوەش، لەو کاتەدا لەگەڵ رووسیای دوژمنی ئاسیایی ئینگلیز هاوپەیمانی بەست، بۆ وەستاندنی سوپای ئەڵمانی و رزگارکردنی لەندەن لە تۆپ و مووشەك و رۆکێتەکانی فرۆکە ئەڵمانییەکان و لەوەشدا سەرکەوتن.

وا باشتر بوو سەرکردایەتی کورد هەموو ئامراز و شێواز و ڕێگایەکیان گرتبایەبەر، هەتا گەر هاوپەیمانیان لەگەڵ شەیتان کردبا بۆ سەرخستنی کێشە چارەنووس سازەکە و کورد گەیاندنە قۆناخێکی پێشکەوتوو دوای ئەوەی دوچاری نەهامەتی و زۆرداری و سەرەڕۆیی (Tyranny) و کوشتن و جەنگی خوێناوی درێژخایەن، وایکرد بۆ ماوەیەکی زۆر بێ نیشتمان بێت. هێشتا بەدەست زۆرداری و ئازادی لێ قەدەغەکردن دەناڵێنێت. بەڵێ، باشتر بوو ئەم سەرۆکانە ئاوڕ لە دواوە نەدەنەوە لە جەنگەکانیاندا، زۆر نەکەونە بەر کاریگەری ئایین (Religion) لە کاری سیاسیدا کە هۆکارێکی راستەقینە بوو بۆ ئازارەکانی ئەم گەلە، کورد باجی ئەو هاوکاری و هاوسۆزیە ئایینیەیان لەگەڵ تورك داوە، کەدەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی 1918 خۆیدایە دەست

دەوڵەتە هاوپەیمانەکان و پەیماننامەی خۆدانە دەستیان مۆرکرد بە ناوی (شەڕ راگرتنی مۆدروس) چەندان دەقی تێدابوو دان بە خۆبەدەستدانی تورکیا دەنێت بەبێ مەرج.

دەوڵەتە کۆلۆنییەکان کارتەکانی ناوچەکەیان سەرلەنوێ ڕێکخستەوە بەپێی بەرژەوەندیەکانیانو نەخشەی جیهانیان گۆڕی، لەو نێوەدا کورد هیوا و ئاواتە ڕەواکانی لە پێکهێنانی دەوڵەتێکی کوردی ئازاد لەدەستدا.

لەگەڵ دەرکەوتنی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا وەك هێزێکی گەورەی نێودەوڵەتی، لەبارەی بنەماکانی مافی مرۆڤ و مافی دیاریکردنی چارەنووسی گەلان دەدوا، دوای ئەوەی سەرۆکی ئەمریکی (ولسن) چوارده بنەماکەی لەم بارەیەوە راگەیاند پەیوەندار بەو گەلانەی دەخوازن چارەنوسیان دیاریکەن، کورد ئەم دەرفەتەی بە چاك زانی داواکارییەکانی نوێ بکاتەوە، بەتایبەتی لەنێو ئەم بنەمایانەدا (مادەی 12) ئاماژەی بە مافی دیاریکردنی چارەنووسی گەلان دەدا. ئەو ماددەیە هەستی نەتەوەیی و نیشتمانپەروەری بزواند، لای هەموو توێژ و چینەکانی کۆمەڵگای کوردی، هەرچەندە سەرکردایەتی لەدەست سەرۆك هۆز و دەرەبەگەکان بوو و ئەو رۆشنبیرانەی لە خانەوادەی دەرەبەگەکانەوە (Feodalism) پەیدابووبوو و لە ئەرستۆکراتیەکان، بەلام گرێیەکی نەکراوەیە، هەروەك خۆی مایەوە.

ئەم راپەڕینە نوێیە چینە رەنجدەرەکەی لەگەڵ نەبوو، لەبەر ئەوەی دڵنیانەبوون لە گەیشتن بە مافە رەواکانیان بەهۆی نەبوونی دەوڵەتێکی پشتگیریکار بۆ هێنانەدی ئەم هیوا و ئاواتانە، دوای ئەو نائومێدییەی کورد هەستی پێکرد لەو پیلانە جیهانیەی مافە نەتەوەییەکانی لە دروستکردنی دەوڵەتی کوردستانی لەدەستدا.

لە ساڵی 1914 جەنەراڵی کورد (شەریف پاشا)، دوای ئەوەی هەستی کرد بەریتانیا گرنگە بۆ گەیشتنە مافە رەوا نەتەوەییەکانی، بە جددی هەوڵیدا لە بەریتانیەکان نزیك بێتەوە و لەوەشدا سەرکەوت و لە پەیماننامەی سیڤەری ساڵی 1920 خاڵێکی وەرچەرخانی تۆمارکرد بۆ بەرژەوەندی دۆزی کورد.

هەڵوێستی کورد، دوای هەموارکردنەکانی سنووری نێودەوڵەتی، ئاڵۆزتر بوو لەوەی هەبوو، بەتایبەتی دوای پشێویی سیاسی لە رۆژهەلاتی ناوەڕاست و نزیك، کە تیایدا زۆر دەوڵەتی عەرەبی لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی جیابوونەوە وەك سوریا و لوبنان و فەلەستین و ئوردن و عێراق و لە 1922 دەسەلاتداری سەڵتەنەتی هەڵوەشێندرایەوە و لە 3ی ئاداری 1924 نەمانی خەلیفایەتی راگەیەندرا. لە لایەکی دیکەوە جەنەڕاڵ رەزاخان توانی بنەماڵەی قاجاری لەسەرکار لاببات و لە 23 ی تشرینی یەکەمی 1952 ز بنەماڵەی پەهلەوی هاتنە سەرکار. لەبری ئەوەی کوردان لەنێوان دوو دەوڵەتی عوسمانی و فارسی دابەش کراوبن، خۆیان لەنێو پێنج دەوڵەتدا بە دابەشکراوی بینیەوە، تورکیا، ئێران، عێراق و کەمینەیەك لە سوریا و کۆمەڵێك لەخاکی یەکێتی سۆڤێتی وەك ئەرمینیا و جۆرجیا و ئازەربایجان...

بەمجۆرە دەوڵەتە کۆلۆنیالیزمیەکان (Colonialism) دووبارە، نیازخراپانە و بە فێلاو تەڵە لەگەڵ دژی کورد جوولانەوە، کاتیان دەست خست تا دژەکە چارەبکەن. لەو کاتیدا تورکیا دابەشکراوبوو بێهێزبوو بەتایبەتی دەستدان و ملکەچ بوونی بۆ هاوپەیمانان و هێزە یۆنانیەکان هاتنە سەر خاکی تورکیا، ئەوەشیان وورەی شۆڕشگێڕەکانی بەرز کردەوە بۆ پێکهێنانی هێزێکی سەربازی، لەم رووداوەدا مستەفا ئاتاتورك توانی هەر لە ناوچە کوردییەکانەوە، دوای پشتگیری هێزە کوردییەکان، سەرکەوتنێکی بێوێنە بەسەر سوپای یۆنانی دا تۆمار بکات و لە ساڵی 1912 ز لە تورکیا دەریان بکات. مستەفا کەمال لەبری ئەوەی پاداشتی چاکەی کوردان بداتەوە و کێشەی کورد بە هۆشمەندانە چارە بکات و مافە رەواکانیان بداتێ لە ئۆتۆنۆمی (Selfe mangment) ئەتاتورك فەرامۆشی کردن و چەوساندنیەوە و زەبری لێدان تا ئەو رادەی ناوچە کوردییەکانی (کوردستان) ی ناونا ناوچەی (تورکەکانی چیا).

بەداخەوە بەندەکانی پەیمانامەی سیڤەر، هەر وەك مەرەکەبی سەر کاغەز مایەوە، تورکەکان سەرکەوتن لە کات پەیداکردن، خۆیان پتەو و بەهێز کرد و گەڕانەوە سەر سیاسەتی تورکاندنی کۆنی سەردەمی سەلجووقییەکان و دژی کوردیان (چارەکرد) بە سەر لەنوێ کوشتن و دەرکردن و ئاوارە کردن.

لە مەیدانی کوردایەتیدا (Kurdistan scence) سەرۆکێکی نیشتمانپەروەری دیکە پەیدا بوو، ئەویش شێخ عەبدولقادری شەمزینانی کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری بوو. هەوڵیدا کوردستان رزگار بکات (kurdistan liberating)، بۆ ئەم مەبەستە پەیوەندی بە رووسیا و بەریتانیا کرد بۆ یارمەتی، بەڵام ئەوان ناپاکیان لێکرد – ئەوەش چاوەڕوانکراو بوو – ئەم دەوڵەتانە بەدوای بەرژەوەندی خۆیان دەگەڕێن و بایەخ بە بەرژەوەندی گەلانی دیکە نادەن.

لە ساڵی 1916 ز شۆڕشی کەمیل بەگ، لە بنەماڵەی بەدرخانیەکان لە شاری تفلیس هەڵگیرسا و بانگەوازی بۆ دۆزی کورد دەدا، بەتایبەتی لای گەورە (دۆك) ی روسی نیکۆلا، جێگری پادشای قۆقاز و سەرکردەی گشتی هێزەکانی سەر سنووری تورکیا.

هەروەها بەڕێز سەید تەها شێخ سدیق بۆ هەمان مەبەست کۆشا، بەلام لە دواکایە حکومەتی تورکی شۆڕشی خەفەکردەوە و گرتی و لە سێدارەیدا. هەموو ئەم رووداوانە هاندەربوون بۆ هەڵگیرسانی شۆڕشی چەکداری (شێخ سەعیدی پیران) لە ساڵی 1925 ز لە ناوچەی دیاربەکر و دەوروبەری. شۆڕشێکی ئەوەندە مەزن بوو کە سەرۆکی هیندی بەناوبانگ (جەواهیر لال نەهرۆ) لە کتێبەکەیدا (چەند دیەنێك لە مێژووی جیهان)دا باسی کردووە. شۆڕشەکە بە هێزی چەکداریو درندانە رووبەڕووی بوونەوە و تا لەکۆتادا هەموو سەرکردەکانی لە دیاربەکر لە سێدارەدران.

لە ساڵی 1917 ز کورد هەمان هەڵەی جارانیان دووبارە کردەوە و بە پشت بەستن بە سەرۆکە ئایینی و هۆزەکان، راپەڕینی رزگاریخوازی دەستی پێکردەوە، هەمان سروشتی هۆزگەریی تاکەکەس و ئەرستۆکراتیانەی وەرگرت، سەرکردایەتیەکە درا بەدەست جەنەراڵ (ئیحسان پاشا) بۆ سەرکردایەتی کردنی لایەنی سەربازی، بەلام بە هەمان شێوە هێزەکانی تورکیا درندانە ڕووبەڕووی بوونەوە. لە لایەکی دیکەی کوردستان (کوردستانی ئێران) بزووتنەوەی ئیسماعیل ئاغای شکاك، ناسراو بە سمکۆی شکاك، سەرۆك هۆزی شکاکی کوردی لە هەرێمی ورمێ، دەستی بە راپەڕین کرد بە ئامانجی پێکهێنانی دەوڵەتێکی کوردی و لە هەمان کات

(شێخ مەحمودی حەفید) لە ساڵی 1919 بزووتنەوەکەی دژی ئینگلیز لە عێراق دەستی پێکرد، پەیوەندی نێوان شێخ مەحمود و سمکۆی شکاك باش بوو و ئامانجیان رەتکردنەوەی سیاسەتی بەریتانیا بوو.

بزووتنەوەی سمکۆ لە نێوان سالانی 1920 و 1925 بەردەوام بوو تا رەزاخانی پەهلەوی توانی شۆڕشی سمکۆ لەناو ببات دوای ئەوەی توانی سمکۆ لە ساڵی 1930 دا هەڵخەڵەتێنێت و بیکوژێت. وادیارە سمکۆ مەترسیەکی راستەقینە بوو بۆ ئێران بۆیە ویستیان لەناوی ببەن، بەهەر شێوەیەك بێت تا ئەم دەرفەتەیان بۆ رەخسا و ناکاو کوشتیان، پێشی ئەم رووداوە چەندان جار لە دژی ئێران و بەریتانیا و عێراق و تورکیا جەنگابوو.

شێخ مەحمودیش، بەریتانیاییەکان دووریانخستەوە بۆ هیند، دواتر گێڕایانەوە گرتووخانەی کوێت، دواتر بەغدا لە سەرەتاکانی ساڵی 1922. ئینگلیزیەکان بە ناچاری کردیان بە حوکمداری سلێمانی، لەو باوەڕەدابوون بەم جۆرە گیانی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردیان لە دڵدا خەفە دەکرد، دەوڵەتێکی ئازاد و یەکگرتوو. شێخ مەحمود داخوازی نەتەوایەتی لە جۆری جیابوونەوەی هەبوو بە هۆشێکی هۆزگەری توندی سازش نەکەر سەبارەت بە مافەکانی گەلی کورد، لەبەر ئەمە بەریتانیا سەرنەکەوت بیکاتە ئامرازێکی بەردەستی خۆی بۆ لێدانی کوردان.

شێخ مەحمود دەسەلاتێکی فراوانی دەگێڕا زیاتر لەوەی ئینگلیز بۆیان دیار کردبوو. ئازناوی ((مەلیکی کوردستان))ی لەخۆنا، حکومەتێکی پێکهێنا وەك دەوڵەتێکی سەربەخۆ هەڵسوکەوتی دەکرد. ئەمەیش وایکرد بەریتانییەکان جەنگی بەرانبەر رابگەیەنن. لە ئاداری ساڵی 1923 شاری سلێمانیان بە فڕۆکە بۆردمان کرد و تا 16 ی مایسی 1923 داگیریان کرد.

بەریتانیای داگیرکار کۆنترۆڵی ئابووری و سیاسی و سەربازی بەسەر عێراق مسۆگەر کرد. دواتر پەیماننامەیەکی لە نێوان عێراق و بەریتانیا لە ساڵی 1930 مۆر کرد کە بە فەرمی راسپاردەیی (ئینتداب) ی لابرد، بەلام لە ناوەرۆکدا مەرجە داگیرکاریەکانی بەریتانیا سەپێندران

بەبێ ناماژەکردن بە مافەکان (Rights)ی کورد. عێراق لە ساڵی 1932 چووە نێو کۆمەڵەی نەتەوەیەکگرتووەکان، باری یاسایی و نێودەوڵەتی عێراق و سنووری ئێستای جێگیرکرا.

((شێخ مەحمود سوودی لە ڕووداوەکانی ئەیلولی 1930 ز بینی لە سلێمانی و بەتایبەتی ئەو نارەزاییە میللی و نیشتمانیە گشتییەی لە عێراقدا هەبوو دژی پەیماننامەی (عێراقی – بەریتانی) و حکومەتی نوری سەعید، لە پێنجوێنەوە هێزەکانی پێنجوێنیان گرت و داوای کوردستانێکی یەکگرتووی دەکرد لەژێر سایەی ڕاسپاردەیی (ئینتدابی) بەریتانی لە زاخۆ تا خانەقین))[1]

لەگەڵ هێزە عێراقیەکان پێکیانندادا، لە کۆتاییدا خۆیدا بە دەستەوە و دوور خرایەوە بۆ دەرەوەی ناوچە کوردییەکان، نێردرا بۆ سەماوە و دواتر بۆ ناسریە و لە دواکایە ڕێپێدرا لە بەغدا نیشتەجێ بێت، دواتر (شێخ ئەحمەدی بارزان) سەرۆکایەتی بزووتنەوەیەکی چەکداری نوێی گرتە دەست، وەك بزووتنەوەکانی دیکە، لە سەرەتای سییەکان هەر بەناوی ئەوەوە بوو. دواتر جەنەراڵ (مستەفا بارزانی) و لە ساڵی 1943 ز سەرکردایەتی بزووتنەوەکەی گرتە دەست، بەلام بەهۆی نسکۆی ئاداری 1975 ز ڕێکەوتننامەی جەزائیر بووە هۆی شکستی شۆڕشی کوردی و داخوازییەکانی بۆ پێکهێنانی دەوڵەتی کوردستان. هەرچەندە پیلانە نێودەوڵەتییەکەی چەندان لایەن تیایدا هاوبەش بوون، بەلام ئەم بزووتنەوە چەکدارییە جیابوو لە شۆڕشەکانی دیکە بەوەی ماوەی سی ساڵ درێژەی کێشا لە ململانێی خوێناوی بۆ بووژاندنەوەی دۆزی کورد.

سەیر نییە، هێزە جیهانییەکان دژی کورد بوەستن، چی بە ئاشکرا یان شاراوە بۆ تێپەڕاندنی پرۆژە و پیلانەکانیان دژی گەلی کورد و جێبەجێکردنی پلانە ستراتیژییەکانیان (The strategic) لە بێهێزکردنی، لە هەمان کات هەوڵەکان بۆ چارەکردنی دۆزی کورد لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی هەڵواسیە.

وادیارە ئەوروپییەکان ناتوانن سەرکەوتنەکانی سەلاحەدینی ئەیوبی لەیاد بکەن دوای ئەوەی لە ساڵی 583 ی کۆچی تامی ملکەچی پێ چێشتن و هێزەکانی فەرەنگی (فرنجەی) لەناو برد. لە

(1) الحسنی، تاریخ الوزارات العراقیە، ج 3، ص 137.

هەمان کات مێژوو بیریان دەخاتەوە کەوا چۆن کورد پرۆژەکانی رۆژئاوایان شکست پێهێنا لە هەزارەی یەکەمی زایینی کە روادییە کوردەکان توانیان یەکەم هێزی خاچپارێزی تێکبشکێنن.

ئەم سەرکەوتنانەی کوردان لە شەڕی خاچپارێزی یەکەم و دووەم زۆر گران وەستایەوە. تا ئێستاش کورد ئەم باجە دەدەن، ئەوروپییەکان ئەمڕۆ دەیانەوێت بیسەلمێنن ئەوان شکستخواردووەکانی بەردەستی سەلاحەدین نین، ئەوانە نین کەوا رایانکرد لەبەردەم پێشەنگی سوارچاکانی کورد لە رۆژگاری دەوڵەتی رەوادی کوردی کە توانیان هاوپەیانی رۆژئاوایی دژی ئیسلام تێکبشکێنن، کۆهێزی بیزەنتی و ئەبخاز و کرج و خەزەر و ئەرمەمن، گەلێکی ئازا و خۆڕاگری وەك کورد، توانای راپەڕین و کاریگەری لەباری هەیە لەگەڵ گەلانی دیکە، لەبەر ئەوەی گەلێکە خاوەن شارستانی و مێژوویێکی کۆن و رەسەنایەتی هێشتا دەتوانن ئاسایش (Security) دابین بکەن، هاوسەنگی کۆمەلایەتی و ئابووری لەگەڵ گشت نەتەوە و گەلان رابگرن، بۆ ئەوەی بیسەلمێنن دتوانن شۆڕشێکی شارستانی هەلگیرسێنن رێگایەکی دیکە بۆ مرۆڤایەتی بکاتەوە لەگەڵ هەموو ئەو بەسەرهاتە ناخۆشانەی تیایدا ژیان. هیچ نەتەوە (Nation) یەك نییە لەسەر گۆی زەوی ئەوەندەی گەلی کورد (Kurdish people)ی بەسەر هاتبێت بە رەوتی رۆژگار و لە هەموو چاخەکاندا. کێ دەزانێت دەشێ پێشبینییەکە بێتەدی و سەرۆکێکی نوێ لە نەتەوەی کورد پەیدا دەبێت و ماف وئازادی و شکۆمەندی بۆ کورد دەگێڕێتەوە و جارێکی دیکە ئازادی بۆ فەلەستین دێنێت.

ولاتی کوردان ناوچەیەکە پڕ توانا و توانست و بەهرەی مەزن خەڵکەکەی کاریگەرانە کاریان کردەسەر شارستانیەتی عەرەبی ئیسلامی. بەتایبەتی، هاوشانی هاوکاریان لە شارستانیەتی فارسی و تورکی. ئەوەشیان لایەنێکی مەزنی دێرینی ئەم گەلە پێشان دەدات و قوولایی مێژوو و شارستانیەتەکەی کەوا بە سەرچاوەکانی شارستانیەتەکانی دەوروبەری دەوڵەمەند کردووە لە بوارەکانی سیاسی و ئابووری و کۆمەلایەتی و رۆشنبیری و کولتووری و مێژوو و بوارەکانی دیکە.

بەڕاستی نەتەوەیەکە لەناو ناچێت یان نامرێت، لەبەر ئەوەی سەردەمانێکی زۆر لەمێژە زیندووە و زیاتر لە سێ هەزار ساڵە لە خەبات دایە. زانین و داهێنانی ژیاری تێدا کۆبۆتەوە لە

خاکەکەیدا، کولتورێکی رۆشنبیری مەزن هەڵقوڵیوە لە هەموو بوارەکانی زانست و هونەر و ئەدەب. توانیان رێگای خۆیان بڕن بەرەو سەقامگیری و بنیاتنان و گۆڕان و دەسکەوتی مەزنیان لە مێژووی مرۆڤایەتیدا هێنارەتەدی، تیایدا بۆ یەکەمجار لە مێژووی مرۆڤایەتیدا دێهاتی کشتوکاڵیان دامەزراند، یەکەم کۆمەڵە مرۆڤن فێری کشتوکاڵ بوون نزیکەی 9000 ساڵ پ.ز و لە 5500 پ.ز پێشکەوتن بە بەڵگەی دێی (چەرموو)، لەناوەڕاستی چاخی بەردینی نوێ و توانیان قەوارەیەکی کۆمەلایەتی سیاسی پتەو پێکبهێنن بە گۆڕان لە دێی کشتوکاڵیدا بەرەو ژیانی شارستانی و بەردەوام بوون لە رەوتی ئاوەدانکردنەوە و گەشەی شارستانی، شارە گەورەکانیان دامەزراند، بەم جۆرە کۆمەڵگە لە هەموو بوارەکاندا گەشەی سەند و کاریگەری هەبوو لەسەر داهێنانی شارستانی و ئاسۆیەکی گەش لەبەردەم گۆڕانی مرۆڤایەتی کرایەوە.

هیوام بە خودای گەورەیە بتوانم لەم هەوڵەمدا سەرکەوم و لایەنە بەخشندەکانی شارستانی گەلی کورد بخەمە روو، وێنەیەکی ئاشکرا لەبارەی قووڵایی مێژوو و کولتوورە رەسەنەکەی بخەمەروو، هەرچەند نەتەوەکانی دەوروبەری هەوڵیانداوە — نما ئومێدانە — لەو کولتوورە و رابردوو و ئێستا و ئایندەی دابڕن، ئادگار و هێما مێژوویی و شوێنەواریەکانی کە ئەم تایبەتمەندییە شارستانیەی گەلی کورد دەنوێنێت، رەشکەنەوە.

ئەوەی مێژوو واقیعیانە بخوێنێتەوە ئەم راستییە دەدۆزێتەوە کەوا کورد نەتەوەیەکی مەزنن و هەلاتنی یەکەم گزنگی شارستانی یەکەم مرۆڤیان بینیوە لە سەردەمی سۆمەریان، ئەوکاتی تاریکی هەموو جیهانی گرتبۆوە.

سوپاس خودایە، ئاراستەت کردم بۆ راستەرێ و رێت بۆ هەموار کردم بۆ خوێندن و بژێویت بۆ فەراهەم کردم و کارت بۆ ئاسان کردم و پلە و پایەت بەرز راگرتم. سەرکەوتن تەنیا لەلایەن تۆوە دێت، ئەی رێپێشاندەری توانا بەسەر هەموو شتێك، ئەی بەخشەندەی میهرەبان و دادپەروەرترین فەرمانڕەوا.

دەرووی یەکەم

کورد (The kurds)

* کورد (The kurds)
* رەچەڵەکی کوردان
* چینەکانی کوردان
* بنچی کوردان
* زمانی کوردی
* تیۆری گەلی ئاری
* بیژەی کورد لە زمانی عەرەبیدا .

کـــورد (The Kurds)

دانیشتوانی کوردستان (Kurdistan) لە دەوروبەری دەریاچەی ورمێ (OURMIA) بە ناوی کورد ناسراون، ئەم ناوە بۆ یەکەمجار لە سەردەمی سەلجوقییەکاندا تۆمار کراوە. هەندێك دەرکەوتنی ئەم ناوە دەگێڕنەوە پێش دەرکەوتنی تورکان لەسەر گۆڕەپانی سیاسی لە ئاسیای بچووکدا. وشەی کورد بە واتا و چەمکی کوردی زۆر لەمێژە بەکاردێت، دەشێ بگەڕێتەوە بۆ سەردەمانێکی زۆر زۆر کۆن[1]. باسیان لە کتێبە رۆمانیەکاندا (Romans) هاتووە، ئەمیانوس لە کتێبەکەی (مێژووەکان) دا و دواتر سترابۆن و هومیرۆس و هیپوکراتیس بەناوی ولاتی (کوردینی) باسی کردوون. بلوتارخیس 50 – 125 ز بەناوی (کوردینیوس) ناوی بردون. هەروەها بەناوی کوردۆك (Kurduk) ناویان هاتووە، لە هەواڵەکانی هەریەك لە بلینوس و مرکلینس و کاسیوس، ئەم ناونانە لای زۆربەی مێژوونووس و نووسەرانی سەدەی نۆزدەهەمی زایینی پەسەند بوو.لە کتێبەکانی مێژوونووسە ئەرمەنییەکان وەك فاوسیتوس بیزەنتی و موسای خورینی بەناوی (کردوخی) و (کورتی) هاتووە، لای عەرەب بە (کرد) بەناوبانگ بوون کە ناوی باوە.

کورد لە کۆنترین دانیشتوانی ئاسیا دەژمێردرێن. ئەوانەی لە زنجیرەیەك قۆناغی یەك لەدوای یەك پێکهاتوون و لە دانیشتوانە رەسەنەکانی ئەو خاکەیانن، وەك زۆر لە رۆژهەلاتناسان و جوگرافیزانان و گەڕیدەکان دووپاتی دەکەنەوە، لەوانەش رۆژهەلاتناس و زانای فەرەنسی روجیە لیسکو و مێژوونووسی دانیمارکی ئارسەر کرستنس و زانای رووسی مینورسکی (Minor sky) و توماس بوا (Tomas Bois) و زانای بەناوبانگ ڤیلچیفسکی (VITCHEVSKY) و دیاکونۆڤ (DYAKONOV) و فەرەنسی دی گوبێ و باسیل نیکتین (BASILNIKITIN) و مار (MARR)و چەندانی دیکەش.

لە عەرەباندا (Arab) ئەبوحەسەن کوڕی داودی بەغدادی، بەلازەری و ئبن خردازبە و ئبن فەقیهی ئەبوبەکری هەمەدانی و ئبن رستە و ئەبی عەلی ئەحمەد کوڕی عەمر، مەسعودی و

---

(1) محمد نجم الدين، الكرد و كردستان، ص 3.

یاقوتی حەمەوی و ئوستەخری و ئبن حەوقەل و ئبن ئەسیر و یەعقوبی و ئەبو جەعفەر محەمەد ئبن جەریر ئبن یەزیدی تەبەری و حەمەدوڵڵای مستەوفی قەزوینی و جوگرافیزان عیمادەدینی ناسراو بە ئەبو فیدا و دینوری و ئیدیکەش.

لە تەفسیری ئبن کوسەیر و سیوتی و ئالوسی دا سەبارەت بە راڤەی ئایەتی قورئانی پیرۆز کە دەڵێت: ((ستدعون الی قوم اولی بأس شدید))[1] دەڵێن: ((یقال بأن النبی صلی الله علیه و آله و سلم قال: ان هذه الایة جاءت في استحسان قوم شجعان یلبسون نوع من الحذاء المصنوع من الشعر و هم اکراد))[2]. واتە دەڵێن پێغەمبەر (د.خ) وتوویەتی ئەم ئایەتە سەبارەت بە هەڵوێستی باشی نەتەوەیەك هاتوەتە خوارەوە و پەسەندیان دەکات و ستایشیان دەکات کەوا جۆرە پێلاوێکیان لەبەر دایە لە موو دروست کراوە و ئەوانەش کوردن.

لە نووسەرە مەسیحییەکان (Messianism) ئەوانەی باسی کوردیان کردووە، بارهیبرایوسی بەناوبانگ لای عەرەب بە (ئەبی فەرەجی مەلتی) و گەڕیدەی عوسمانی (ئەولیا چەلەبی) باسی کردوون، هەروەها مێژووان ئەحمەد کوڕی لوتفوڵڵای ناسراو بە مونەجیم باشی واتە (سەرۆکی ئەستێرە ناسان). هەروەها باسیان هاتووە لای مێژوونووسانی فارسی وەك: ئەحمەدی کیسرەوی تەبریزی و عیمادەدینی ئیسفەهانی و مێژوونوسی کوردی شکۆمەند حسێن حوزنی موکریانی و مێژوونووس عەبدولسەمەدی توداری و مێژوونووسی کورد ئبن خەلەکان لە هەواڵنامەکەیدا و گەڕیدەی بەناوبانگ مێژوونووس ئەحمەد کوڕی یوسف کوڕی عەلی فارقی ئەزرقی.

بووە بە نەریت لە هەموو سەردەمەکاندا، باسی کاروباری کوردان دەکرێت لە زۆر گۆشە نیگای جیاوازەوە، بە گوێرەی کۆنەکان کورد هۆزگەلێکی چیایین توندوتیژ، ناوە ناوە بەرەو دەشتایی دەکشێن وەك جەنگاوەری سەر بە هۆزێك یان زیاتر، هەروەها بەشێکن لەو ناوبڕەی نێوان مێسۆپۆتامیا و بانی ئێران و تورکیا. لە ماوەی سەدەی نۆزدەهەمدا کورد خۆشیان لە

(1) سورة الفتح: 17 .

(2) هەروەها لە (تفسیر روح المعانی) و (تفسیر المیزان) و (ترجمە القران) ی فەرەزان حسێن هندی و بیان الائمە دا هاتووە.

جەنگ دەهات، لەلایەن ئەوروپییەکانەوە بە لایەنگیری باس کراون و بە ئازا و بەجەرگ و توند ناوبراون، ئەوانەی سەردانی هەردوو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و فارسیان کردووە))[1].

((هەرچۆنی بێت ناوی ولاتی (کوردوین یان کوردوینا) بە شارە بەناوبانگەکانیەوە (ساریسا – ساتالکا – بیناکا)ی کە دەکەوێتە سەر زێی دیجلە لە کوردستان هەواڵەکانی لە جوگرافیای ستراِبونی یۆنانی لە سەدەی یەکەمی پ.ز نووسراوە))[2]. بێگومان ناوەکە لەگەڵ ناوی تازەی کوردستان کە لەسەردەمی سەلجووقییان[3] واهاتووە رێك دەکەوێت. لەگەڵ ئەوەی زۆر تیۆری هەن سەبارەت بە لایەنە جیاوازەکانی ژیان و مێژووی گەلی کورد کە لە لایەنێکی دیکەی ئەم کتێبە باسی لێوە دەکەین.

---

(1) القبائل الكردية، ويليام ايغلتون، ترجمة د. احمد محمود خليل، كردستان، 2006، ص 11.

(2) راجع STRABO

(3) تاريخ الكورد القديم، د. جمال رشيد، د. فوزي رشيد، اربيل، 1990، ص 11.

رەچەڵەکی کوردان

زۆر تیۆری هەن (Theories) سەبارەت بە بنجی کوردان، پێش ئەوەی لەبارەی ئەم تیۆریانە بدوێین، پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کەوا ((لێکۆڵینەوە لە رابردووی دووری هەر نەتەوەیەك، لێڵ و نادیارە و چەندان گریمانەی لە بارەیەوە دێتەوە، لەبەر ئەوەی پشت بە بەڵگەی نووسراو یان بەڵگەی مادی دیار نابەستێت، لەبەر ئەوەی چاخەکانی پێش مێژوو نووسینیان نەزانیوە و لەبارەی ئەوەی رابرد شوێنەواری مادی ئەواومان دەست نەکەوتووە یارمەتیمان بدات بۆ تێگەیشتن لە بارودۆخی باو، لەبەر ئەوە شوێنەوارناسان و مێژوونووسان کاریان لەسەر بنیاتنانی گریمانە و تیۆری کردووە بە پشت بەستن بە هەندێ سابەڵگە و بەڵگەی ناراستەوخۆ.[1].

لە تەوراتدا هاتووە، نووح سێ کوڕی هەبووە، دوای تووفان و نیشتنەوەی کەشتی نووح لەسەر چیای جودی لە باکووری عێراق[2] مرۆڤایەتی لەوانەوە سەرچاوە دەگرێت ، ئەوانیش سام وحام و یافس بوون. سامیەکان نەوەی سام کوڕی نووحن لە رۆژهەلاتی ناوەراست ژیاون و دوای زۆربوونیان بوون بە لك و هۆزی دیکە، ئەم پۆلێنکردنەش ئەوە دەردەخات کەوا تایبەتمەندییە هاوبەشەکانی دانیشتوانی رۆژهەلاتی ناوەراست زۆر کۆنن، هەرچەندە هەیە بەهای مێژوویی چیرۆکی تەورات لەبارەی نوح و منداڵەکانی بە هەند هەڵناگرێت. رۆژهەلاتی ناوەراست پێلی جیاجیا و لە نەتەوەی جیاجیا روویان تێکردووە و تیایدا ژیاونو بەزمانی خەلکەکەی دواون، دابونەریتی ئەوان فێربوون، وەك پێلی هۆزە ئارییەکانی کاکڵی بەرایی و یەکەمی نەتەوەی کورد بوون.

---

(1) الوجيز في تاريخ العراق القديم، د. عبدالقادر عبدالجبار الشيخلي، ص 43.

(2) بەورای مێژووزانان سەبارەت بە چیای جودی جیاوازە، هەیە دەڵێن لە (جزيرە) یە، هەیە دەڵێن لە سلێمانیدایە، هەیە دەڵێن (چیای مەگرون)ە. بەپێی ئەو باسەی لە کتێبە کۆنەکاندا هاتووە، چیایەکی کووڕە، نووك تیژە وەك سەری رم. وشەی جودی هەیە دەڵێت لە (گوتی) یەوەیە لە عەرەبی بووە بە (جودی) هەمان ناوی ناسراوە، کە لای سۆمەرییەکان بە گەلی کورد وتراوە، بڕوانە (شەرەفنامە)، ص 277.

ئەوەی لە تەورات هاتووە لای خەڵك هەر جێی رەزامەندی نەبوو و ڕەچەڵەکناسە عـەرەب و کـورد و فارسـەکان پـشتیان پێدەبەسـت لـە کتێبـەکانیان سـەبارەت بـە رەچـەڵەکەکان، بـەناو بانگترینیان، ڕەچەڵەکناسی عەرەبی شێخی گەورەی سویدی و شێخ قەلقەشەندی و ڕەچەڵەکناسی کورد سەید عەبدولسەمەد توداری و حسێن حوزنی موکریانی و ڕەچەڵەکناسـی فـارس ئەحمـەدی کیسرەوی تەبریزی، بیروڕاکان لەبارەی ڕەچەڵەکی کورد زۆر و هەندێکیان لێکدژن. دەبینین زۆر لە ڕەچەڵەکناسان و مێژوونووسانی عەرەب بنجی کوردیان گێڕاوەتەوە بۆ دوو لك:

لکی یەکەم: لە ئاشوور (Isor) کوڕی سام، ڕۆچووان لە کـورد بوونـدا، دانیـشتوانی رەسـەنی کوردستان، ناوی کوردیان لێنراوە بەهۆی کوردی کوڕی ئێران کوڕی ئاشـوور کـوڕی سـام کـوڕی نووح کوڕی لمك کوڕی متوشلغ کوڕی ئەخنوخ کوڕی ئەلیارد کوڕی مهلائیل کوڕی قینـان کـوڕی ئانوش کوڕی شیت کوڕی ئادەم. لە بنەماڵەی ئێران ئەم کوردە بوو سەر بە پادشایەتی ئێران بـوو کە پادشاکانی فارسی تێدایە.

مەعمەری شەهابی بن فەزلوڵلا لە کتێبەکەی (التصریف) دەڵێت: بە موسـڵمانەکان دەوترێـت کورد و بە کافرەکان دەوترێت (کرج)، لەوکاتەدا دوو وشەی جیاواز هەیـە کـورد و کـرج و یـەك ڕەچەڵەك.

کورد بەرەیەکن لە خەڵك چەندان هۆزیان لێبۆتەوە، هەموو کوردان سەر بە یەك باوکن. ئەوەی باوە وشەی کورد بە هەمووان دەوترێت.

لکی دووەم: ئەوەی کورد کوڕی مزیقیا کوڕی عامر (مائولسەماء) کوڕی حاریسەی عەتریفی کوڕی ئیمرونئولقەیس کوڕی سەعلەبە کوڕی مازنی ئەزدی کوڕی غەوس کوڕی نبت کوڕی مالـك کوڕی کەهلان کوڕی زی بنومەنای کوڕی سەبەء کوڕی یەشجب کـوڕی یـەعریب کـوڕی قـەحتان کوڕی عامر کوڕی شالخ کوڕی ئەرفخشد کوڕی سام کوڕی نووح کوڕی لمك کوڕی متوشـلغ کـوڕی ئەخنوخ کوڕی ئەلیارد کوڕی مهلائیل کوڕی قینان کوڕی ئانوش کوڕی شیت کوڕی ئادەم.

مزیقیا عەمرۆ، کوڕەکانی تیرەیەکن لە ئەزد، پادشای یەمەن بوون، ناوی نراوە مزیقیـا، وەك لە (قاموس) دا هاتووە دەڵێت هەموو رۆژ دوو دەستە جلکی دەپۆشی ئێوارە دەیدڕانـدن و پێـی

ناخۆش بوو هەر ئەوان لەبەر بکاتەوە یان بیدەن بە کەسێکی دیکە دەبەری بکات، بۆیە دەیدڕاندن، کەواتە کورد مزیقیا عەمرو ئەوەیەکی ناسراون کۆی (کرد) لە عەرەبیدا (اکراد)ە، باپیرە گەورەی کوردان، کورد کوڕی عەمرو مزیقیا کوڕی عامر (ماء السماء – ئاوی ئاسمان) لە قاموسدا هاتووە و لەوێشەوە شێخی پایەبەرز ئەبی فەوز محەمەدئەمین بەغدادی بەناوبانگ بە سوید[1] و کۆمەڵەیەکی دی دەڵێن کورد بە ڕەچەڵەک دەگەڕێنەوە بۆ کورد کوڕی کەنعان کوڕی کوش کوڕی حام کوڕی نوح[2]. یان ئەوەی (کورد کوڕی مەرد کوڕی یافس) ن[3]. کۆمەڵەیەک ڕەچەڵەکیان دەگێڕنەوە بۆ (مضر بن نزار)[4]. کۆمەڵەیەکی دیکە ڕەچەڵەکیان دەگێڕنەوە بۆ (ربیعة بکر بن وائل) و بە ولاتی عەجەمان پەرت بوون دوای جەنگێکی نێوانیان لەبەر ئەوە ناونران عەرەبەکانی عەجەمان (اعراب العجم)[5].

ئەم هەوڵدانە بۆ بەستنەوەی بنجی کورد و عەرەب بەیەک ڕەچەڵەک لە لکی کورد کوڕی مزیقیا عمرو وەک هەندێ هەواڵگۆیەکان و ڕەچەڵەکناسە عەرەبەکان دەیکەن، لە ڕاستیدا تیۆری یان بە تەواوی ڕای ناواقیعین.

---

(1) بەناوبانگترین ڕەچەڵەکناسی عەرەبە: شێخی پایەبەرز ئەبی فەوز محەمەدئەمین بەغدادی بەناوبانگ بە سویدی بگەڕێوە بۆ کتێبەکەی (سبائك الذهب في معرفة قبائل و انساب العرب)، بگەڕێوە بۆ کتێبی (جمهرە الکتاب)، (محمد بن الحسن بن درید الازدی البصري، دار صادر، بیروت، ج 1، ص 255). هەروەها بگەڕێوە بۆ: (نهایة الارب فی معرفة انساب العرب) ی (شیخ شهاب الدین ابی العباس احمد بن عبدالله القلقشندی المصری الشافعي)، هەروەها بگەڕێوە بۆ: اشهر النسابه الکورد، السید عبدالصمد التوداری، کتاب (نور الانوار) ساڵی 1099 لەبارەی ڕەچەڵەکی سەیدەکانی کوردان.

(2) بگەڕێوە بۆ کتێبی (الجوهر المکنون فی القبائل و البطون) و کتێبی (تاج العروس) هەروەها مەحمود شوکری ئالوسی لە کتێبە دەستنووسەکەی (عمود النسب فی انساب العرب) بەرگی دووهەم باسیان دەکات.

(3) نهایة الارب، بیروت، ج 2، ص 290.

(4) بگەڕێوە بۆ کتێبی (المسعودی – التنبیه و الاشراف) هەروەها (مروج الذهب)، ج 2، ص 131.

(5) وەك مامۆستا عەباسی عەزاوی لە کتێبی (روضة المناظر في أخبار الاوائل و الاواخر) و (لابی الولید محمد بن الشحنة، ج 2، الکردیة، بغداد، 1947.

دەشێ لەیەکچوونی شارستانی بەڵگەیەك بێت بۆ نزیکی و تێکەڵی دوو گەل هەر لە کۆنی کۆنەوە، بەلام بەهیچ شێوەیەك واتای وای نییە بنچی کورد و عەرەب یەکبن. هەرچەندە ئەو تێکەلاوییە شارستانی و مێژوویەی هەیە. ئەم را و بۆچوونانە تەنیا رای هەندێ رەچەڵەکناس و مێژوونووسانە کە هەوڵیاندا بنچی کورد و پێشینەیان ببەستنەوە بە رەسەن و پێشینەی عەرەبی سامی. وادیارە ئەو پەیوەستەگیەی ئەو رەچەڵەکناس و مێژوونووسانە پێیگەیشتوون، ئاماژەیان بۆ گێرانەوەی بنچی کورد بۆ گەلانی سامی دوای ئەوەی مرۆڤ دوای تۆفان، وەك تەورات ئاماژەی بۆ دەکات، رەچەڵەکی مرۆڤ دیاری دەکات.

تەورات ناڕاستەوخۆ ئاماژەی بەوە داوە کە ئیلامییەکان (ELAM) کە رۆڵەی عیلام کوڕی نوحن ئەوانی گێراونەتەوە بۆ سامی و لولوییەکان کە کۆنترین دانیشتوانی کوردستانن. ولاتیان باکووری عێراقە ورۆڵی گرنگیان گێڕاوە لە دابینکردنی بنگە بنچینەییەکانی نەتەوەی کورد، وەك گوتی و کاسی و خالدی و مانییەکان لە هەزارەی یەکەمی پێش زایین. لێرەدا واباشە ئاماژە بەوە بکەین کەوا ئەو قۆناخە بە قۆناخی بنچینەیی دەژمێردرێت بۆ پێکهێنانی سەرەتاکانی نەتەوەگەری (Nationalism) کوردی، دواتر کەوتە قۆناخی دووەم کە پەیوەستە بە دەرکەوتنی میللەتەکان و جێگربوونیان لە ولاتی کوردان، لەکۆتایی هەزارەی دووەمی (پ.ز) بۆ پێکهێنانی یەکێتییەکی هۆزەکی لە ئاکامدا بوە هۆی دروست بوونی نەتەوەی کورد، لەسەر بنچی رەگەزی ئاری وەك گەلێك لە بنچی هیندو – ئەورووپی، بەشێوەیەکی سەربەخۆ لە گەلە ئێرانییەکان، بێ ئەوەی ئادگاری مێژوویی درێژخایەنی کە دەیسەلمێنێت خاوەنی رەوای ئەم خاکەیە، ئەو خاکەی هەزاران ساڵە تیایدا نیشتەجێن، ئەوەشیان ئاماژەیەکی روونە بۆ ئەوەی کەوا ئەوان دانیشتوانی رەسەنی کوردستانن، هەر لە رۆژی دروستبوونیانەوە، بەپێی بەڵگە و نیشانە و دەقی مێژوویی.

بەپێی باوەربوونمان بە توێژینەوەی زانستی بۆ سەلماندنی راستیەکانی پەیوەست بە بابەتی لێکۆڵینەوەکەمان سەبارەت بنچی کوردان، گەر گریمان بەو رایەی کە رەچەڵەکناس و هەواڵگۆیە عەرەبەکان(الاخباریون العرب) دەیلێن سەبارەت بنچی کوردان لە لکی کورد کوڕی مزیقیا عمرو، ئەوەش واتای وایە ئێمە مێژووی زۆر گەلانی دیکە تێکەڵ دەکەین و رەسەنایەتیان ناهێڵین و

مێژوو و شارستانێتیان ناهێڵێن لەبەر ئەوەی ئەم رایە بەو رووکارە دەچێت ئاشوورییەکانیش بە رەچەڵەك دەباتە سەر کوردان.

بەپێی تیۆری ئەو یان رایەی کە دەڵێت ئاشوورییەکان ئەوانەی لە لکی ئاشوور کورشی سام دەگەڕێنەوە بۆ کورد کوڕی ئێران کوڕی ئاشوور کوڕی سام کوڕی نوح، لە کوردە کۆنەکانن و چوونەتە دوورگەی عەرەبی، بەلام بەهۆی خراپی بارودۆخ کۆچیان کردووە و وەك هۆزەکانی دیکەی جەزیرە کۆچیان کردووە و چوونەتە عێراق و دیسان گەیشتنەوە کوردەکانی باکووری عێراق، ئەوانەی دوای ئەوەی کەشتی نوح لەسەر چیای جودی نیشت لەوێ نیشتەجێ بوون. چیای جودی (Gudi) لە کوردیدا واتای (شوێنەکەی دۆزیەوە). بەم جۆرە ئاشوورییەکان کۆچیان کرد بۆ عێراق لە 3500 پ.ز . ئاشوورییەکان لە هۆزەکانی جەزیرەن و هاتوون بۆ بەشی باکووری عێراق، زمانیان دیالێکتێکی کۆمەڵە سامییەکانی باکوورە.

وادیارە ئەوان کە بەشی باکووری عێراقیان هەڵبژاردووە لەبەر ئەوە بووە کە توخمی کێشی شارستانی تێدابووە کە مێسۆپۆتامیا (Mesiopotamia) پێی بەناوبانگە. لەو کاتیدا، ناوچەی گیربوونیان لە باکووری عێراق بەناوی ئاشوور (ISOR) ناسرا، ئەو ناوەش لەناوی باپیرە گەورەی کورد (ئاشووری کوڕی سام کوڕی نوح) وەك رەچەڵەکناسە عەرەبەکان باسیان کردووە، ئەم ناوە بووە بەناوی پایتەختیان و خوداوەندیان. زۆر لە مێژوونووسان بنچی ئەم ناوە نازانن، واتە بۆ ناونران ئاشوورییەکان؟ وەك خوالێخۆشبوو د. تەها باقر ئاماژەی بۆ کردووە.

لە راستیدا، هیچ گەلیك ناتوانێت ناوێك لە خوداوەندە نەتەوەییەکەی بنێت بێ ئەوەی بزانێت هۆی ئەم ناوە چییە، لەبەر ئەوە لەرووی مێژووییەوە دەشێ بنچەکەی وەك ئاماژەمان پێکرد وابێت. هەرچەند نەتەوەی دیکە هەن وەك بابلییەکان (Babyloniens) و سۆمەرییەکان (Summerian) و ئەکەدیەکان (Akkadis) هەن.

رای باو بۆ ئەوە دەچوو کەوا ئەم نەتەوانە ناوەکەیان لەناوی شارەکەیانەوە هاتووە، بەلام نەمان بینی هیچ کامێکیان ناوی خوداوەندەکەیان لەخۆ بنێن، ئەمەش بنچی بۆچوونی ئەم رایە دەردەبڕێت سەبارەت بە بنچی ناوەکان.

لەم بنەڕەتەوە دەتوانین بڵێین ناوی ئاشوورییەکان لەناوی ئاشوور (ISOR) ی کە لە ڕەچەڵەکی کورد دا هاتووە، ئەوەشیان بەڵگەیەکی ئاشکرایە بۆ کۆنی گەلی کورد و ڕەسەنی و قووڵایی مێژوویی کورد. شایانی باسە ململانێی نەتەوەیی هەبوو، ناوی ئاشوور پێشی نیوەی هەزارەی سێیەمی پێش زاین بەرچاو بوو، بەوانە دەوترا کە دوای تۆفان مابوونەوە.

نزیکی میللەتی ئاشووری و میللەتی نیشتەجێی باکووری عێراق، ناسراو بە سوبارتییەکان بنەڕەتێك بوو بۆ یەکیەتی و یەکبوونی هۆزە کوردییەکان لەسەر خاکی کوردان. کە ئاشوورییەکان هاتن بۆ ناوچەکە، هیچ ڕێگریێك نەبوو ناوی سوبارتییەکان وەرگرن لە هەندێ دەقی بزماریدا، بەتایبەتی دەقەکانی سەردەمی بابلی کۆن، پادشا دادوشا پاشای ئەشنونا (سەرەتاکانی هەزارەی دووەم پ.ز) کە باسی سوپا دەکات ڕێدەدات ئێندی یەکەم فەرمانڕەوای شاری ساری گوێبیستی کۆمەڵی سوبارتوییەکان و خانیان دەبێت.

یاخی بووی کلدی مردوخ بلادانی دووەم 721 – 711 پ.ز باسی سوپای سەرجونی ئاشووری دەکات بە کۆمەڵی سوبارتو (Subbarto) کان و پادشای سوبارتو ناویان دبات، وادیارە ئاشوورییەکان ناوی سوبارتویان لەخۆ ناوە لە زۆر دەقی گەشبینینامەدا (الفال)[1]. ئەوەشیان نیشانەیە بۆ کۆنی ئەم گەلە و ڕەسەنی و فرەوانی پانتایی جوگرافی کە تیایدا ژیاوە و بەڵگەیەکی دیکەیە بۆ ئازایی جەنگیان.

چەندان شاری دیکە هەمن هەمان ناوی سوبارتویان هەڵگرتووە، وەك ناوی شای یۆنانی بەناوبانگ (سبارتە – سبارتوو) کە لە داستانە یۆنانی و ڕۆژئاواییەکاندا هاتووە، بەگشتی بە زەبەلاحی و پاڵەوانە ئەفسانەییەکانیەوە بەناوبانگن وەك هەرقل. ڕووکاری سەرەکی لە سبارتوو بایەخدان بوو بە مەشقی جەستەیی و هێزی ماسوولکە دەردەس کردن بۆ ئامادەکردنی سوپایەکی بەهێز بۆ بەرگری کردن وەك سوبارتویەکانی باکووری عێراق، ئەوانەی بایەخیان دەدا بە ڕاهێنانی جەستەیی و هێزی ماسوولکە لە ئامادەکردنی سوپاکانیان. ئەو جەنگەی نێوان ئاشوورییەکان و

---

(1) طالب منعم حبيب – سنحاريب – سوته و منجزاته – رسالة ماجستير، جامعة بغداد، غير منشورة، 1986، ص 5 – 8.

سوبارتویەکان کە دواتر روویدا بەهۆی زیندەبوونی داخوازیەکانی ئاشووریان و چاوبڕینە دەسەلات بوو بۆ دەسەلات بەسەر داکردن و ستاندنی دەسەلات و سەروەری لە دانیشتوانە رەسەنەکان لە کۆندا جەنگ هەڵدەگیرسا بە زۆر هۆ، هەرەگرنگەکەی گلدانەوەی دەسەلات بوو بۆ لایەنێك لە رێگای دەسەلاتی سەربازی بەسەر ولاتانی دیکە و فرەوان کردنی ولات بە داگیرکردنی ولاتانی دیکە. ئەم یاسا و رێسایانە لەناو هەموو گەل ونەتەوەکاندا پەیرەو دەکرا هەتا لەنێو وردە دەوڵەت و میرنشینە عەرەبیەکانیشدا.

ئەو رایەی ئاشووریەکان دەباتەوە سەر کورد بابەتێکە گفتوگۆ هەڵدەگرێت. دەشێ دەرگایەك لە دەرگاکانی توێژینەوەی زانستی بخاتە سەر پشت، سەبارەت بنچی تیۆرییەکە و دروستی ئەوەی خراوەتە روو، لە لایەکی دیکەوە راستییە مێژووییەکان، ئەوەی دووپات دەکەنەوە کەوا، بێگومان، رای رەچەڵەکناسی عەرەبەکان رەتدەکاتەوە کە دەڵێت کورد رۆڵەی کورد کوڕی مزیقیان و ئەوانیش تیرەیەکن لە ئەزدی عەرەب.

قۆناخی سێیەم لە مێژووی گەلی کورد، بە چاخی راپەڕینی نەتەوەیی دەژمێردرێت بۆ کورد، بە قۆناخی زێڕین ناو دەبرێت بۆ گوڕانی سیاسی و سەربازی و رۆڵی لەباریان لە رزگاری ئیسلامی دوای ئەوەی باوەڕیان بە ئایینی ئیسلام هێنا و رۆڵی سیاسی کاریگەریان گێڕا لە ئاسیا و رۆژهەلاتی ئەنادۆڵ بە دەرکەوتنی دەوڵەتی رەوادی و ئەحمەدیلەیی و شەدادی و مەروانی‌و دۆستەکی و ئەیوبی و ئیدیش لە میرنشینە بەهێزەکان کە خاوەن دەسەلاتی سیاسی کاریگەر بوون، لێرەوە دەبینین دەرکەوتنی رۆڵی مێژوویی کورد لە پەکخستنی جەنگەکانی خاچپارێزی پێش رزگارکردنی فەلەستین لەسەر دەستی سوڵتان سەلاحەدینی ئەیوبی (Salahadin) لە جەنگەکانی خاچپارێزی دواتر...

بەم جۆرە دەتوانین بڵێین کورد لە کۆنترین میللەتانی ئەم ناوچەیەن و بە هەزاران ساڵە لە نیشتمانی خۆیان دەژین، بەلام بە درێژی مێژوو دوچاری کرداری دەرکردن و دوورخستنەوە لە نیشتمان هاتوون و کەمکردنەوەی خاکەکەی لەسەر دەستی ئەو حکومەتانەی کوردستانیان لەنێوان خۆیاندا دابەشکردووە. گەلی کورد وەك مێژووی پشت بەستوو بە شوێنەوارە دۆزراوەکان

سەلماندوویەتی، سەر بە میللەتانی کۆمەڵەی زاگرۆسە (کاسانی گوتو، لولو لـە لکـی سـوبارتو، نوراراتو، ماندا، میتانیا و ماد)[1]، ئەوەشیان راستیەکی سەلماو و نەگۆڕە نـاکرێ رەتکرێتـەوە یان بگۆڕدرێت.

(1) شرفنامە، شرف خان البدلیسی، ترجمە محمد جمیل الملا احمد، ص 12.

چینەکانی کوردان

دەکرێ کوردان دابەشی سێ چین بکرێن :

1- کوردانی سەرەتایی :

یەکەم کۆمەڵەی مرۆیی بوون کە لەسەر ئەو خاکە دەژیان کە دواتر بە خاکی کوردان ناسرا لە قۆناخە بەراییەکانی پەیدابووندا. کورد لە یەکەم کەسانێ بوون کە یەکەم شارستانی کۆنی مرۆییان بنیاتنا، کە مرۆڤایەتی لە سەرەتاکانی هەزارەی یەکەمی پێش زایین بەخۆوەی بینی. بەناوبانگترین ئەو کۆمەڵە مرۆڤانەش سۆمەرییەکان بوون، ئەوانەی دواتر کۆچیان کرد بۆ خوارووی عێراق، هەروەها سوراتییەکان یان نەتەوەکانی سوبارتو (گەلی چیای)، کەوا لە باکووری مێسۆپۆتامیادا نیشتەجێ بوون و هۆزەکانی سوندی و تیشولی و کومەوردی و دالی و میسی لەوان بوون.

رۆژهەلاتناس و مێژوونووسان و هەوالگۆیان توانیان بیانناسنەوە، لە ریگەی دۆزینەوەی شوێنەوار و تۆمارگە و دەقە مێژووییە کۆنەکانی سەرەتای دەرکەوتنی مرۆڤ لە کوردستان پێشان دەدات. ئەوان کاکڵی بەرایی بنیاتنانی نەتەوەی کورد بوون لە چاخی بەردینی کۆن، کەوا لە نیوەی چاخی بلایستوسین دەستپێدەکات.

دواتر ئاماژە بە گرنگترین شوێنەوارەکان دەکەین کەوا لە ناوچە جیاجیاکانی کوردی دۆزراونەتەوە. لە دەرووی سێیەم دا لەم کتێبە باسی لێوە دەکەین و باس لە سەردەمە شارستانیەکان و چاخە مێژووییەکانی پەیدابوونی شارستانیەتی کوردی دەکەین لە ولاتی سوبارو.

2- کوردانی رەسەن:

ئەو کوردانەن رۆچوونە لە کورد بوون و لە بنجێکی هاوبەش هاتوون کە باپیرە گەورەکەیانە. ئەوان دانیشتوانی رەسەنن، ئەوانەی مێژوونووسان بە کۆنترین دانیشتوانی زەویان دادەنێن و لە گەلانی هەرە کۆنیان دەژمێردرێن. لە رەگەزە مرۆییە نەتەوەییەکانی ناسراو بە ئازایەتی و توند و تیژی خاوەن زەبر ناسراون. لە ناوچەیەکی فراوانی ئاسیا نیشتەجێ بوون بە چیای زاگرۆسیشەوە

(Zagros) و بە کوردی باکوور ناسراون، لەوانیش لولو و گوتی و مانە و کاشی و خوری و کاسی‌و میتانی و میدیاییەکان بوون.

لەگەڵ ئەوەی خاکی کوردان ماوەیەکی زۆر مەیدانی شەڕ و پێکدادان بوو. مەیدانی ململانێی رەگەزی بوو بۆ داگیرکردنی، لەگەڵ کۆچباری روو لە زێدە بۆ تیا نیشتەجێ بوون، بەلام دانیشتوانە رەسەنەکەی کوردە کۆنەکان توانیان ناسنامەی نەتەوەیی خۆیان بپارێزن و سەرکەوتن لە دامەزراندنی مەزنترین ئیمپراتۆرییە کۆنەکان لە مێژوودا، وەك: ئیمپراتۆرییەتی ساسانی و ئیلامی (Elam) کە بەرهەمی کوردانن، بەلام مێژوو ستەمی لە کورد کردووە و دەسکەوت و کارەکانی مێژوویی ئەم دوو ئیمپراتۆریەتەی داوەتە پاڵ فارسەکان.

3- کوردی ئاریتەبوو بە هۆزەکانی هیندو – ئەورووپی:

ئەو کوردانەن لە بنچێکی هاوبەش (باپیرە گەورە) پەیدا نەبوویوون، بەڵکو چەندان هۆز بوون لە ئالان و پێشینەیان لە سکیت و کیمیرین و سرمات، ئەوانەی لە ئەورووپا بەرەو ولاتی کوردان کۆچیان کرد و تێکەڵی دانیشتوانە رەسەنەکە بوون لە رووی زمان و رەگەز بەیەکەوە دانیشتوانی کۆنی ئەم ولاتە پێکدێنن، سەرەتای نەتەوەیی گەلی کوردیان پێکهێنا دوای ئەوەی لەو کۆمەڵگە نوێیە توانەوە.

کۆچە یەك لەدوای یەکەکانی نەتەوە هیندو – ئەوروپییەکان HINDO – EUROPEAN بۆ خاکی کوردانی کۆن، رۆڵێکی گرنگیان گێراوە لە چەسپاندنی قەوارەی نەتەوەیی کورد لەسەر خاکی کوردستان و هاوکار بوو لە دروستکردنی مەزنترین دەسکەوتی شارستانی و دامەزراندنی گەورەترین ئیمپراتۆری (Empire) سەربازی لە رۆژهەلاتی کۆندا.

بنجی کوردان

کورد لەو گەلە کۆنانەیە کەوا لە ناوچەیەکی فرەوانی ئاسیا و بە تەواوی لە ئازەربایجان ئەرمینیا و جورجیا و ئێران و تورکیا و عێراق و سوریا و لوبنان و ولاتانی دیکەی جیهان نیشتەجێ بووە. ئەوان دەرهاوێشتەی گۆڕانی مێژوویی نەتەوەکانیان و کاریگەرییە دەرەکیەکانی سەریان بوون، ئەوان پاشماوەی میدی و لولو و گوتی و خوری و میتانی و مانی و سوئیبیەکانن.

ئەو زانایانەی لە مێژووی گەلی کوردیان کۆڵیوەتەوە دەڵێن لە گەلانی هیندو — ئەورووپین واتە سامی نین، لەبەر ئەوە لە بنجی عەرەبی یان تورکی پەیدا نەبوونە. هەندێ بۆ ئەوە دەچن گەلێکی رەسەنن، مێژوویەکی پڕ پاڵەوانی هەیە، کەوا داستان و ئەفسانە کوردییەکان باسیان دەکەن، کە ئەمڕۆ باون. میدیایی بوونی کورد و شاری بوونیان سەلماوە. زۆربەی نووسەر و رۆشنبیرانی کورد و سەرکردەکانی هزری سیاسی و تیۆری دانەرانی بزووتنەوەی نیشتمانی و رەوتی نەتەوەیی کوردی لەسەر ئەم رایەن و پشتگیری دەکەن و پشتی پێدەبەستن و بە ڕاستی دەزانن[1].

((زۆر لە زانایان و بایەخدەران بە کاروباری مێژوو رای جیاوازیان هەیە لەبارەی بنجیان، هەندێکیان بە چەندان گەلانی کۆنی دیکەیان دەبەستنەوە و تیۆری و داستانیان لە بارەوە داناوە وەک ئەفسانەی وان))[2].

دوو داستانی ئەفسانەیی هەن لەبارەی بنجی کوردان:

داستانی یەکەم: (شەرەفنامە) هێناویەتەوە، کە لە سەردەمی شازدەی زایینی نووسراوە. دەڵێت ئەژدەهاکی زۆردار یان (زەحاك) وەك لە سەرچاوە عەرەبیەکان بە (الضحاك) ناسراوە، دووچاری دوو مار هات لەسەر شانەکانی رسکان، ئەم دوو سەرە مارە گەر رۆژانە مێشکی دوو لاویان دەرخوارد نەدرابایە دانەدەمرکان، بەرپرسی ئەو کارە رۆژانە مێشکی لاوێکی هێناوە

(1) عشائر کوردستان، د. ابراهیم الداقوقی، اربیل، 2001.:

(2) شرف خان البدلیسی، شرفنامە، بغداد، ج 1، 1935، ص 20.

ولاوێکی ڕەها کردووە و مێشکەکەی لەگەڵ مێشکی بەرخێك تێکەڵ کردووە و دەرخواردی مارەکانی داوە. لاوەکەی دیکە کە ڕەها کراوە هەلاتوون بۆ چیا و ڕەچەڵەکی کوردیان پێکهێناوە بە ژیان و هاوسەر گرتن لەگەڵ ئافرەتانی ناوچەکە.

داستانی دووەم: ئەوەندە سادەیە هۆش و لۆجیك باوەری پێناکات. ئەم دوو گێڕانەوەمان لە خانەی ئەمانەتی زانستیەوە هێنایەوە بۆ ئەوەی بگەین بە ڕاستیەکان و را و بۆچوونە وڕێنەییەکان ڕەتکەینەوە کە پەیوەندیان بە واقیعەوە نیە. بۆ گەیشتنە ئەو ڕاستیانەی دوو کەس لەسەر ناکۆك نین، لە کتێبەکانی کولتووری عەرەبیدا هاتووە کەوا پادشا سلێمان ناردی بۆ ئەوروپا بۆ ئەوەی سەدان کچ و ئافرەتی جوانی بۆ بێنن، لە ڕێگادا کە دەیانهێنن بۆ سلێمان، ئەجندە دەستدرێژیان کردنە سەر و لە نەوەکانیان کورد پێکهات.

هەرچۆنێ بێت زۆربەی توێژەرانی مێژووی کورد، لەسەر ئەو باوەڕەن پەیوەندی پتەو هەیە لە نێوان کورد و میدییەکان، کوردەکانیش لەسەر ئەم ڕایەن[1]. کورد کۆنترین گەلانی سەر رووی زەوین، لە هەموان ڕەسەنترن، لەسەر ئەو خاکە ژیاون کە هەزاران ساڵە لەسەری دەژین.

هەندێ لە مێژوونووسان وەك باسمان کرد، دەڵێن کورد نەوەی میدییەکانن، وەك مینورسکی (Minorosky) و ڤلیجفسکی (Vilivesky) و نیکتین (Nykatin) و دیاکۆنۆڤ (Dyaknov) و زۆر زانای دیکەی تایبەتمەند بە مێژووی گەلانی کۆن.

زانا و مێژووزانی ڕووسی مینورسکی، بایەخی بە بنجی کورد داوە و بە تایبەتی تیۆرییەکی داناوە سەبارەت بە بنجی کورد و لە ساڵی 1938 ز خستیە ڕوو. ئەم زانایە بۆ ئەوە چووە کەوا نەتەوەی کورد (Kurdish Nation) لە پێشینەیەك کەوتوونەتە دوو هۆز (مێرد Les Marde) و (کورتوی Les Kyrtus)، دوای شکستی نەینەوا لە ساڵی 612 پ.ز لە کوردستانی ئێرانەوە بەرەو کوردستانی ڕۆژئاوا و باکوور هاتن، لەگەڵ پێشینەی کوردان (کاسی Kassite) و (گوتی Les Guti) کە خەڵکی ڕەسەنی ناوچەی زاگرۆس بوون. لە دواییەکانی هەزارەی دووەمی پێش زایین نەتەوەی (Peuplardes) هیندو – ئەورووپی هاتن بۆ کوردستان لە ڕووسیای خوارەوە و

(1) القبائل الكردية، ص 16.

لەگەڵ دانیشتوانە رەسەنەکان ژیان و زمانی (ئاری) یان لەگەڵ خۆیان هێنا، کاریان کردە سەر دانیشتوانە رەسەنەکە و ئەم زمانانەی ئێستای کوردی لێ پەیدا بوو.

کەواتە کورد لە دیدی مینورسکی لە بنچی ئارین، تێکەڵ تۆخمێکی دیکە و نەتەوەی دیکە بوونەتەوە، واتە تێکەڵەیەکی رەگەزییە لە ئاریەکانی کۆچیان کردووە بۆ ئەو ناوچەیە و تۆخمی رەسەن (دانیشتوانی رەسەنی ناوچەکە) و زمانی کوردی ئێستا دەگەڕێتەوە بۆ کۆمەڵە زمانی بەرایی بنەماڵەی ئێرانی کە زمانی فارسیش سەر بەو بنەماڵەیەیە[1].

لەراستیدا، من تیۆری زانای رووسی مینورسکی سەبارەت بە بنچی کوردان پەسەند ناکەم، لەبەر ئەوەی کورد، تێکەڵەیەك نین لە توخم و نەتەوەی دیکە، هەرچەندە هۆزە ئارییەکان کۆچیان بۆ کوردستان کردووە و تیایدا نیشتەجێ بوون. لەبەر ئەوەی گەلی کورد پەیدابوو و کەسایەتی نەتەوەیی رسکا لە دانیشتوانە رەسەنەکەی لەسەر خاکی کوردستان بوون هەر لە هەزاران ساڵەوە لە شوێنە دیکە نەهاتوون.

لەم توێژینەوەمان ئەوە دەسەلمێنین، کورد دانیشتوانی رەسەنی چیای ئاسیای بچووکن، هەڵکۆڵینە شوێنەوارییەکان ئەوەیان سەلماندووە — کە لە ناوچە کوردییەکان کراوە — پەیکەری ئێسکی مرۆڤی چاخی بەردینی یەکەم دۆزراوەتەوە لە ناوچە شاخاوییەکان کە لە وانەوە سەرەتای پێکهاتنی مرۆیی کورد پەیدا بووە. زۆر نەتەوەی دیکە هەمن تێکەڵ بە توخم و هۆزی دیکە بوونە، بەڵام ئاسنامەی نەتەوەییان پاراستووە، کوردیش وەك یەکێك لە نەتەوە کۆنەکان رەگاژۆ لە ناوچەکە تێکەڵ رەگی دیکە بووە لە توخمی کۆچکردوو لە دەرەوەی کوردستان، بەڵام توانیویانە بە ئازایەتی و لێزانیان گەلێکی ئادگار، دیار و خاوەن تایبەتمەندی پێکبێنن وەك نەتەوەیەکی خاوەن شارستانی (Civilazation)، نەتەوەی دیکە هاوکاریان کردووە بە کۆچ کردنی ئاشتیانە بێت یان جەنگ و ململانێ (Conflicts) وناسنامەی مێژوویی (Historicism Identity) بۆ نەتەوەی کورد پێکهێناوە. هەرچەند تیۆری دیکە هەن لە چاخی نوێدا ئاماژە بە

(1) مینورسکی، دراسات حول تاریخ شعوب قفقایا.

ڕەگەزی ئاری دەکەن گوایە لە باڵاترین ڕەگەزی مرۆیین، بەڵام ئەوە باڵایی ڕەگەزی بە کورد دەخشێ و دەخرێتە تۆماری شارستانی و ناسنامەی نەتەوەییەکەی، هەرچەند ڕۆژگار لەم تیۆرییە ڕەتبووە.

زانای ڕووسی مار (MARR) ئەوەی دوویات کردۆتەوە کەوا کورد دانیشتوانی ڕەسەنی چیای ئاسیای بچووکن وەك ئەرمەن (Armeiyn) و جۆرجی (Georgian) و خالدی (Khaldes) و لە شوێنی دیکە نەهاتوون. مار بنچی کورد دەبەستێتەوە بە نەتەوەیەك ناویان لە نووسینە کۆنەکاندا بە (کردوخ) هاتووە.

مێژوونووسی یۆنانی کۆن ئەکزینوفون (Xenophon) لە ساڵی 400 پ.ز لەبارەی ئەم گەلە (Poeple) لە کتێبەکەی بەناوی (ئەناباسی) دواوە.

مار (MARR) لە تیۆرییەکەی پشت بە لێکۆڵینەوە لە داب و نەریت و لایەنە کۆمەڵایەتییەکانی گەلی کورد دەبەستێت، سەرەڕای باوەڕ و بیر و بۆچوونیان کە وەك خۆی لێهاتووە، بیر و باوەڕی جۆرجیەکان و پەیوەندیان بە گەلی (کرنی) ڕەتدەکاتەوە. مار دان بەوە دادەنێت کەوا زمانی کوردی ئێستا لە کۆمەڵە زمانی هیندو – ئەورووپییە و نزیکە لە زمانی ئێرانی (فارسی)، بەلام بەڕای ئەو لەژێر کاریگەری ڕەگەزی هیندی – ئاری لەسەر کورد دروست بووە و لەسەر زمانە ڕەسەنەکەیان[1].

هەرچەندە مار، مکوڕ بوو لەسەر گۆشە نیگاکەی ڕەسەنایەتی، بەلام ئەو ڕێی نەگرت لەوەی بڵێت گەڕاندنەوەیان بۆ سەر مادەکان و دان نان بە ڕەچەڵەکی جافیتی لەم گەلە زۆر ڕوون نییە لە لایەنی هیندو – ئەورووپییەوە کە زۆر باش لێیانەوە بەرچاوە.

هەرچەند زۆر لە توێژەرانی وەك مینورسکی و مار گەیشتنە ئاکامی لەیەك نزیك، هەرچەندە لە رووکاری جیاوازدا کاریان دەکرد، بەلای کەم هەر دوو توێژەر ڕۆڵی میدییەکان دەبینن لە پێکهاتەی ڕەگەزی کورد شتێکی دروستە و جێی دڵنیاییە. سەرەڕای ئەوەش (مار) تێبینی کرد لە لێکۆڵینەوەکانی بۆ کالدییەکان (خالدییەکان) و زمانی کۆمەڵەی سێیەم (جگە لە ئێرانی)،

(1)Nikitin ,Les kurdes, Paris, 1956, pp 12 – 13.

تێبینــی بــوونی پەیوەنــدی پتــەوی کــرد لــە نێــوان کــورد و میدییــەکان لــە بەڵگەنامــەکانی هەخامەنیشی، وای هاتە بەرچاو کوردان لەزۆر لایەنەوە وەك ئەوەی راستەوخۆی میدییەکان وان، لەگەڵ ئەوەشدا زاراوەی رەگی کرمانجی کە بنچینەی گریمانەکـەی مینورسـکییە، بـە رێبـازێکی هاوشێوە لە لایەن (مار) راڤە نەکرا، ئەویان جارێك لە ناونانی ئەرمەنی نزیك دەکاتەوە (هارمین – کارمینتس – کارمینج – کرمانجی)، جارێکی دیکە باوەری بە بوونی هەیە لە سۆمەریدا[1].

ئێمەش لەگەڵ رای مار رێکدەکەوین سەبارەت باوەڕ بوون بە کورد وەك دانیـشتوانی رەسـەنی ناوچەکە (چیای ئاسیای بچووك)، بەلام هاوڕەگەزی جۆرجیەکان و ئەرمەنییەکان و نەتـەوەکانی دیکە نین، لەبەر ئەوەی خاوەن ناسنامەی نەتەوەیی تایبەت بە خۆیانن، جیاوازن لە تایبەتمەندی و پێکهاتەی لە نەتەوەکانی دیکە. کورد زمانی خۆیان نەگۆڕیوە بەلکو زمـانی رەسـەنی خۆیانـە، هەرچەند نەتەوە هێرشبەرەکان هەوڵیان داوە کار لە قـەوارەی نەتـەوەیی و دەسـەلاتی سیاسـیان بکەن بۆ نەهێشتنی زمان و رۆشنبیریان و مێژووی درێژ و پڕ لە بەخـشش و داهێنـان و گەشـەی شارستانیان.

((سەرچاوەکانی سەرەوەی دوورێی دیجلە و فورات و هەر لە سەدان ساڵەوە کۆمەڵـە هـۆزێکی تیادا دەژیا بە درێژایی سەدەکان گونجانی کۆمەلایەتی و یەکێتی زمانیان هەبوو، بوونە کۆڵەکەی پێکهاتنی گەلی کورد، دوای ئەوەی گۆڕانی رووکەشی بەسەر ناو و ئامرازی گوزەرانیان داهـات، لەڕووی شارستانییەوە پەیوەست بوون بەو کاریگەرییـەی لە ژیانی رۆشـنبیری و ئـایینی زۆریـەی گەلانی رۆژئاوای ئاسیادا روویدا. بەلام کەمی بایەخدان بە لێکۆڵینەوەی ئـەم لایەنـەی مێـژووی کوردی بــووە هــۆی ئـاڵۆزبوونی لێکۆڵینــەوە لــەم بــوارە، کـەتا ئـەمڕۆش بووەتـە یـەکێك لـە گیروگرفتەکانی جێی گرنگی پێدانی مێژووزانان بۆ نیو سەدە زیاترە. لەسـەر ئـەم بنـەڕەتـەوە لـە بواری لێکۆڵینەوەی مێژووی کۆنی گەلی کورد چەندان تیۆری و گریمانە هەڵقوڵیون بـنچینەکەیان رۆژ لەدوای رۆژ لەیەك نزیك دەبنەوە، هەرچەند لێکۆڵینەوە لـە بوارەکـانی شـوێنەوار و زمـان و

(1) المؤلفات المختارة باللغة الروسية، ج 5، ص 206.

ڕەچەڵەکزانی لە کوردستان پەرە بسێنێت. ئەم گۆڕانە بە شێوەیەکی ڕوونتر ئادگاری مێژووی کۆنی ئەم گەلە دیار دەکات[1].

بەڵگەیەکی نوێ هەیە بۆ دوورتر دەچێت لەوەی مێژوونووسی یۆنانی کۆن (ئیکسینفون) بۆی چووە لە کتێبەکەی لەبارەی پاشەکشەی دە هەزار یۆنانی ساڵی 401 پ.ز لە وڵاتی فارسەوە بۆ باکوورەوە لە ڕێدا بەرەو دەریای ڕەش بەو ناوچەیەدا ڕۆیشتن کە لە نێوان چیای ڕواندوز دەست پێدەکات تا چیای دەرسیم و ئازەربایجان و ناوی بردن بە نەتەوەیەکی خاوەن زەبر و توند و پتەو ناویان دەبات بە (کاردوخ)، بێ گومان ئەم وشەیە یۆنانیەکان لە وشەی کوردەوە گۆڕیویانە بەپێی بێژەوی زمانی خۆیان.

کەواتە گەلی کورد لەم ناوچانەدا هەبووە لە نزیکەی سێ هەزار ساڵەوە بە هەمان سیفەت و دابونەریتی کە هۆزە کوردییەکان لە کۆنەوە پێی ناسراون. بەڵگەکە ئەوە ڕووندەکاتەوە کەوا کوردەکان نەك هەر ئەو کردوکییانە بوونە، بەڵکو لە ئەوانیش کۆنتر بوونە و لە یۆنانیەکانیش زۆر کۆنتر، لەو چیایانەدا کە دەڕوانێتە ئاشوور و لە میدیای کۆن نەتەوەیەك هەبووە بەناوی (گوتو) واتە جەنگاوەر، و هەمان وشە ئاشوورییەکان بە زمانی خۆیان بە (جاردو) و (کاردو) بەکاریان هێناوە و ناویان بردوون، هەر ئەو ناوەشە (سترابۆن) ی جوگرافیزانی کۆن بەکاری هێناوە بۆ ڕوونکردنەوەی ناوی (کارداسیس)، ئەم نەتەوە هەرچەندە (گومانی) ئەوە دەکرا تورانی بن، بەڵام هەر لەگەڵ گرنگی مێژوومەوە ئاوێتە بووە لەگەڵ نەتەوە ئاریەکانی دەوروبەری. بووەتە کۆنترین ئەو ئارییانەی خاوەن شارستانی و شوێنەوارن و بەرچاون لەنێو شارستانیە ئاسیایی یە ڕۆژئاواییەکان وەك شارستانییەکانی ئاشووری و حیسی و سوزی و ئیلامی و بابلییەکان.[2]

---

(1) تاریخ الکرد القدیم، ص 7.

(2) الشرفنامە، ص 77 – 78.

زمانی کوردی

زمانی کوردی رەسەنایەتی خۆی پاراست، هەرچەند زمانی دیکە کاریگەریان لەسەر هەبوو، واتە لەو کاتەی هەڵمەتیان کردە سەر کوردستان، لە سەردەمە جیاجیاکاندا و لە زانیارییە مێژووییە باوەکان هاتووە، کۆمەڵەیەکی گەورە هەبوو لە رەگەزی سپی، لە سەرووی دەریای خەزەر دەژیان، بە جیاوازی قسەی نێوان مێژوونووسان لە دیاری کردنی شوێنەکەیان، دابەشی سەر دوو لك بوون، هەر لە زۆر کۆنەوە، بە هەزار ساڵ پێش زایین. یەکێکیان بەرەو رۆژئاوا چوو، لە ئەوروپا بلاو بۆوە و ئەوەی دیکە بەرەو رۆژهەلات چوو. ئەوەی دووەم دیسان دابەشی سەر دوو لك بوو، یەکێکیان بەرەو هیندستان چوو و ئەوەی دیکە بەرەو ئێران. مێژوونووسان کۆمەڵەی بەرایی، پێش دابەشبوونی یەکەم ناویان نا بە هۆزەکانی هیندۆ – ئەورووپی (- Hindo European)، لە دابەشبوونی دووەمدا ناونران بە هیندی – ئێرانی و بۆ ماوەیەك ناوی (ئاری) بە هەموو کۆمەڵە هیندو – ئەوروپییەکان دەوترا، بەلام دواتر نادروستی ئەم ناوە دەرکەوت و تەنیا وشەی (ئاری) بۆ لکی هیندۆ – ئێرانی بەکارهات.

هیندییەکان بە سانسکریتی دەدوێن لە باکووری هیند ئارین، لەرووی زمانەوە جیان. ئەوەندەی پەیوەست بە زمانی ئەم هۆزانە لەو کۆچ و داەشبوونەدا دیارە:

1- هۆزە هیندۆ – ئەورووپییەکان پێش کەرت بوونیان بە یەك زمان دەدوان، شێواز (دیالێکت)ی لەیەك نزیکیان هەبوو، وەك یەك بوو لە هەندێ جاردا بەپێی دوور و نزیکی لە یەکتر.

2- نزیکی سانسکریتی و زمانەکانی گەلانی ئێرانی، لە قۆناخەکانی بەرایی بەرچاو بوو، پێش دابەشبوونی ئارییەکان بۆ دوو لك ئەم لەیەك نزیك بوونەوەیەش لە رێگای کتێبی ڤیدا (Veda)ی هیندی و ئاڤێستا (Avesta) پارێزراوە.

3- هاوچوونی لە نێوان ئەو زمانانەی لکی ئێرانی پێیان دەدوان لە گەلی ئاریدا بەرچاو و روونتر بوو لەوەی نێوانی لەگەڵ سانسکریتی[1] و لەنێوان ئەو و زمانەکانی لکی ئەورووپی و لێرەدا

(1) بڕوانە: لسان الكرد، مسعود محمد، مطبعة الحوادث، بغداد، 1987، ص 9.

سوود بەخشە بڵێم، ئایینەکانی زەردەشتی کە گەلانی ئێرانی هەیانبوو، هۆیەك بوو بۆ مانەوەی لەیەکچوون و نزیکی لە نێوان زمانی ئەم گەلانە، واتە لەیەك نزیکی نیشتمانیان تاکە هۆکاری یەکلاکەرەوە نەبوو[1].

زمانی کوردی وەك زمانی میدی، لکێکە لە زمانە ئێرانیەکان، لە بنەماڵە زمانە هیندۆ – ئەورووپییەکانە. پەیوەندی بە زمانی فارسی کۆن و نوێ و زمانی داری (Dari) لە ئەفغانستان، سەرەڕای زمانی پشتو و زمانی بەلوچی هەیە.

هەندێ کورد بە زمانێ دەدوێن تەواو کورد بوونی یەکلایی نەبۆتەوە کە زمانی زازایە، شیعەن و لە باکووری کوردستان دەژین. ئەم زمانە پەیوەندی هەیە بە گۆرانی (Gurani) و هەورامانی (Hewramani) لەو پەڕی خەرمانەی تورکی نزیك سنووری ئێران و لە رۆژئاوای کرماشان.

زمانی کوردی زۆر شێوازی هەیە، شێوازەکان لەیەك جیاوازن لە باکووری رۆژئاواوە تا خوارووی رۆژهەلات، هاوشێوەی شێوازە عەرەبیەکان لە مەراکشەوە تا عێراق. لە نزیك ناوەندی کوردستان گۆڕانێکی توند لە زارەکاندا روودەدات، بە درێژی رێگا لە موسڵەوە بەرەو رۆژهەلات بەرەو گەڵی خواروو لە سلێمانیەوە یان مەهاباد کە بە موکری یان سۆرانی ناسراوە، لە ئەو پەڕی خووروش شێوەزاری کرماشان یان شێوەزاری کەڵهوڕی (Kalhor) نزیك لە فارسی هاوچاخ، ناوێتەی شێوەزاری لوڕستان دەبێت.

هەندێ لە زانایان لوڕی و بەختیاری بە دوو شێوەزاری زمانی کوردی خواروو[2] دادەنێن. ئەوەی زانای رووسی مار (Marr) بۆی دەچێت ئەوەیە، دانیشتوانی ناوچە چیاییەکانی ئاسیای

(1) ئارییەکان لە رابردوو شارستانیەکی مەزنیان بنیاتناوغوونەی بەرایی مرۆڤن هەموو شارستانیەتەکانی دیکە لەوەوە دەست پێدەکەن، گەر مرۆڤ بکەینە سێ دەستە دەستەی یەکەم شارستانیەتی ئەفراندو ئارییەکان نوێنەری ئەوانن دووەم دەستە پاراستی وسێیەم رووخاندی ،. بڕوانە کتێبی کفاحی – ادلوف هتلر، ص 99.

(2) القبائل الكردية، ص 17.

بچووك، دانیشتوانی رەسەنن و زمانەکەیان کە کوردییە لەو ناوچەیەدا دروست بووە نەك لە شوێنێکی دیکە لەسەر گۆی زەوی و بە کاریگەری شارستانیەتیەکانی دیکەی لە ناوچەکەدا یەك لەدوای یەك دەهاتن لە ناوچەکەدا و کورد خۆیان تیایدا بەشدار بوون.

زمانی کوردی گۆڕانی زۆری بەسەر داهات و لە بنجە جافیتییەکەی[1] نزیك لە دوو زمانی جۆرجی و کالدی گۆڕا بۆ حاڵەتی هیندۆ – ئەورووپی، کە زمانی کوردی دەبەستێتەوە بە زمانی ئێرانییەکان و زمانەکانی ئەرمینیا و هەتا بە توخمە هیندو – ئەوروپیەکانی زمانی حیسی و لە دواکایە و لە سەردەمی دەرەبەگایەتی لە کوردستاندا زمانی کوردی کەوتە ژێر کاریگەری زمانی تورکی، بەمجۆرە دەتوانین بڵێین زمانی کوردی تایبەتمەندییە هیندو – ئەوروپیەکەی پاش چەندان قۆناخی گۆڕان پەیدا کردووە، هەمان شت نییە کە لە سەرەتادا هەبوو و ئەوەیش نییە کە دوای پەیدابوونی لە سەریەتی. هۆکاری ئەم گۆڕانەش تەنیا کۆچی دەرەکی بە کۆمەڵ نەبوو، بەڵکو گۆڕانکاریە شۆڕشگێڕییەکانی توێژە کۆمەلایەتییەکان بوو لە ئاکامی سەرچاوە نوێکانی ژیانی ماددی و تەکنیکی نوێی جۆری و سیستەمی کۆمەلایەتی نوێی جۆری و لە ئاکامەکەیدا کردارێکی نوێ دەرکەوت بە ئایدیۆلۆژیایەکی نوێوە لە پێکهاتەی زمانەکەدا، هەروەها لە تەکنیکی نوێی زمانەکەشدا[2].

---

(1) جافیتیك: تیۆرێکی زانای رووسی (مار)،، دەڵێت گەلی کورد رەسەنن کە لەساڵی 1911 رایگەیاند. دەربارەی شیمانەی یەکێتی بنجی کورد، کاردۆخییەکان لەگەڵ کارتی جۆرجی و دواتر لەیەك جیابوونەوەیان.

(2) مارو الکوردولوجیا، 1936.

تیۆری گەلی ئاری

کورد، لەتەك عەرەب و تورك و فورس بە یەکێك لە گرنگترین گـەلانی رۆژئـاوایی کیـشوەری ئاسیا دەژمێردرێت. ناوچە شاخاوییەکانی نزیك رۆژهەلاتی تورکیا و رۆژئاوای ئێـران و سـەرووی عێراق و سووریایان هەلبژارد بۆ نیشتەجێ بوون و نیشتمان هەر لە کۆنـەوە. لەگـەڵ ئـەوەی زۆر شێوەی بێژەی (کورد) لە مێژوودا هەیە کە دەشێ هەندێ جار چەمك و واتای جیاواز بگەیـەنێت لەوەی کە ئێستا هەیە، بەلام لە سەرەتای چاخی مەسیحیەتەوە تا ئـەمرۆ چـەمکی خـەلکانێك دەگەیەنێت هەموو تایبەتمەندییەکانی نەتەوە بوونیان هەیە کە لـە قۆناخـە مێژوویـیەکان پێیـدا رەتبوون لە ناوچەی نیشتەجێ بوونیان هەیانە.

لە سەدان سـالەوە ناوچەی سەرووی سەرچاوەکانی دوو زێی دیجلە و فورات ، کۆمەلەیەك هۆزی لەخۆ گرتووە، بە رەوتی رۆژگار سەلماندییان ، لە یەکیەتیەکی کۆمەلایەتی و زماندا دەژین و بـوو بە کۆلەکەی گەلی کورد، دوای ئەوەی چەندان گۆڕانکاری شێوەیی لە ناو و ئامرازی گوزەرانیاندا هات. لەرووی شارستانییەوە پەیوەست بوو بەو کاریگەریانەی لە ژیانی رۆشنبیری و ئایینی کۆی گەلانی رۆژئاوای ئاسیا دەرکەوتن، بەلام کەمی بایەخدان بە لێکۆلینەوە لـەو لایەنـەی مێـژووی کوردی بوو بەهۆی ئەوەی لێکۆلینەوە تیایدا ئالۆز بێت و ئەمرۆ بووەتە یەکێك لەو گیروگرفتانەی نیو سەدەیە بایەخی مێـژوو وانـان بـۆ خـۆی رادەکێـشێت. لەسـەر ئـەم بنەڕەتـەوە لـە بـواری لێکۆلینەوەی مێژووی کۆنی گەلی کورد چەندان گریمانـە و تیـۆری هـەلتولان بنـچینەکانیان رۆژ لـەدوای رۆژ لەیـەك نزیـك دەبنـەوە، هەرچـەند لێکۆلینـەوە لـە بـواری شـوێنەوار و زمـان و رەچەلەکناسی پێشکەوتن لە کوردستان[1].

هەر دوو زانا محەمەد عەلی عەونی و حسێن حوزنی موکریانی بـۆ ئـەوە دەچـن کـەوا کـورد گەلێکن لە بنجی هیندو – ئەورویی بەلام سەربەخۆ لە کۆمەلـە گـەلانی ئێرانـی. وادیـارە ئـەم تیۆرییە پشتی بە دابەشینی کۆمەلە زمانییەکان بەستووە بۆ هیندو - ئەورویی و سامی.

(1) تاریخ الکرد القدیم، ص 7.

لەڕێگای ئەم زانایانەوە و زانایانی دیکەش، لەوانەی بایەخیان بە لێکۆڵینەوەی مێژووی گەلانی کۆن داوە لە ڕێگای توێژینەوە و گەڕان لە لێکۆڵینەوەی ڕەچەڵەکناسی و بنجی نەتەوەکان، دوو را سەبارەت ڕەگداکوتاوی گەلی کورد دەبینین:

گەر بە لای یەکەمدا بچین و وتمان کورد لە ڕەچەڵەکی ئارین، واتا ڕەسەنایەتی و کۆنیمان بەو گەلە بەخشی و شێوەیەکی تایبەتیمان پێبەخشی و تایبەتمەندی بەرز، ئەم لایەنەش پشتگیری کراوە لە لایەن زانایانی دەرەوە و رای زانایان: نۆیدك Noideke ، هارتمان Hartman ، وێسباك Wessback.

رای دووەم، کە رای زانا و توێژەران لەسەری ڕێکن کەوا کورد دانیشتوانی ڕەسەنی ناوچەکەن، ناوچەی چیاکانی ئاسیای بچووك، واتە کورد گەلێکی بەرچاوە و ئادگار دیار و خاوەن مێژوویەکی دوور و درێژە و خاوەن ڕۆشنبیری و مافی نەتەوەیی یە و لە سێبەریدا وەك گەلێك دەژین، کە پێویستە مافەکانی ڕێزیان لێبگیرێت و مافە مرۆییەکانی و ناسنامەی نەتەوەیی (Nationalism Identity) ڕێزی بگیرێت لە نیشتمانێك ڕۆڵەکانی کوردستان لەخۆ دەگرێت. ئامانجی پرۆژەکە بەڵگە و گەواهی و دەقی مێژوویی دەیسەلمێنن.

شارستانیەتی کوردان بە ئەرك و کۆشش هاتۆتە بوون، بەپێی ستراتیژیەتی ئاری بوون، ئەوا توانایان دەسەلمێنن و لە قوولایی ناخیاندا هێزێك هەڵدەقوڵێ و ئاکامی گەورەی لێدەکەوێتەوە.

بنیاتنانی شارستانیەتی کوردی، بەرهەمێکی نەتەوەیی پوخت بوو ئامانجی پێشکەوتن و گەشە سەندن بوو. ئاری هەمیشە هەوڵی بندەست کردنی نەتەوەکانی دیکە دەدات.

ئاری خۆ رسکی مانەوەی خۆشدەوێت و لەبەر ئەوە سەرکەوتووە، هۆشی لە ئاکامی ئەزموونە گردبووەکانی هەزاران ساڵ پەیدا بووە. هەر هەنگاوێك بە پشت بەستن بەو بنچینانەی رابردوو بۆی جێهێشتوون و چەمکی کار و شارستانیەتی تایبەتی خۆی دروست کردووە، بەدرێژایی مێژوو توانای داهێنانی هەبووە. هەمیشە ئازا و چاونەترس بوونە بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی دوژمنان ئامادە بوونە هەر ئەو خەسڵەتە بوو لە مێژوو ناویان پێ دەرکردووە و توانیویانە لە ڕووبەری جوگرافی فرەوان نیشتەجێ بن.

* زاراوەی کوردستان

زاراوەی کوردستان (Kurdistan) وەك دەزانین لە وشەی (کـورد) و پاشـگری (سـتان) لـە زمانە ئەورووپییەکان بەرامبەر (State) دێت واتە شوێن و ناوچە. واتـە ناوچـەی کـوردان[1] یـان ولاتی کوردان.

ئەم زاراوەیە کۆنە لەرووی مێژووییەوە، وەك هەندێ مێژوو نووسان ئاماژەیـان پێکـردووە بـۆ یەکەمجار لە سەردەمی سەلجووقییەکان (Seljuki) دەرکـەوت، لـە سـەردەمی سـوڵتان سـەنگەر (سنجر) لە سەدەی دووازدەهـەم 554 کۆچـی – 656 کۆچـی یەکـەم خـاوەن دەوڵـەتن نـاوی کوردستانیان هێنابێت. تا ئەمرۆکەش هەمان واتای پێشانی هەیە واتە ولاتی کـوردان. وەك لـە هەموو زمانەکاندا هەمان چەمکی هەیـە. لـەدواتر بـەناوی (ناوچـەی قوچـان – خبوشـان) لـە هەرێمی خوراسانی ئێران لـە سـەردەمی نادرشـا پێـی وتـرا (کوردسـتان). هـەروەها هـەر لـە سەردەمی چەنگیزییەوە بە هەرێمی ئەردەلان وتراوە کوردستان.

سوڵتانی عوسمانی بە تایـەتی یاووز سـلیم زۆرجـار وشـەی کوردسـتانی بـەکار هێنـاوە وەك حکومەتی کوردستان و ناوچەکانی کوردستان و کەرتەکانی کوردستانی دامەزراند، بە شێوەیەکی فەرمی لە یاسای چاکسازی زەوی لە ساڵی 1848 و ساڵی 1867[2].

لە کتێبە مێژووییە کۆنەکان هەندێ ئاماژە سەبارەت بە کورد و بنجیان لە سەرچاوە عـەرەبی و ئیسلامیەکاندا هاتووە. ئەبو ئیسحاق ئەحمەد کوڕی ئیبراهیمی نەیشابوری ناسراو بە سەعالبی 427 کۆچی، لە کتێبەکەی چیرۆکی پێغەمبەران بە ناوی (عرائس المجالس) دا هاتووە، کە تیایدا ئاماژەی بـە سـووتاندنی ئیبراهیمـی پێغەمبـەر کـردووە و وتوویـەتی ئـەوەی ئـەم بیرۆکەیـەی خستووەتە روو پیاوێکی کورد بووە. هەروەها لە تەفـسیری بـەیزاوی و ئەبوسـعود عمـاری و لـە راڤەی ئایەتی 68 ی سورەتی ئەنبیادا، جیانی ناوی ئەو پیاوە (هینوان) بوو، هـەروەها ئـەوەی

---

(1) تاريخ الكرد القديم، ص 139.

(2) عبدالله اوج آلان، دفاع عن شعب، ص 246.

مەنجەنیقی دروستکرد کورد بوو. ئەوەی لەم گێڕانەوەیە گرنگە ئەوەیە گەلێك هەبوو لەو رۆژگاریدا بە ناوی کورد لە رۆژگاری ئەمڕوودا.

مینورسکی دەڵێت: واتای جوگرافی زاراوەی کوردستان هەرچیەکی بێت واتای بلاوبوونەوەی راستەقینەی کورد ناگەیەنێت[1]. ئەم رایە دروستە لەبەر ئەوەی دژواری هەیە لە دیارکردنی پێگەی جوگرافی کورد بەهۆی فرەوانی ناوچەکانیان و بلاوبوونیان لە خاکێکی فرەوانـدا. ئەوان بلاون لە نێوان هەریەك لە کۆمارەکانی (یەکێتی سۆڤییتی پێشوو)، ئازەربایجان، ئەرمینیا، جورجیا، بلوچستان، ئۆزبەکستان، تاجیکستان، شیشان، تورکمەنستان، ئەفغانستان، تورکیا، ئێران، عێراق، سوریا و لوبنان. شوێنی نیشتەجێ بوونیان پارچە پارچە کراوە و سنووری سیاسی دیاریکراوی نییە و یەکێتی نەتەوەییان نییە کە لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی دانیان پێدا نابێت.

لەڕووی ستراتیژییەوە کوردستان رووبەرێك دەگرێتەوە نزیکەی 450 هەزار کیلۆمەتری دووجایە، لەنێو فورس و ئازەری و عەرەب و تورکی ئەنادۆڵدا، جوگرافیایەکی هەلاوازدەیە. چیای بەرز و مەزن، دارستانی چڕ و ئاوی زۆر و دەشتی بەپیت لە ناوچەی رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا، پۆشاکی سەوزی گیاوگۆڵ بووەتە هۆی پێگەیاندنی ئاژەلان و زەوی دەشتی بۆ چاندنی میوە و سەوزە و دانەوێڵە کاکڵی گەورەترین شۆڕشە لە مێژوودا کە شۆڕشی کشتوکاڵیی نیولیتییە کە لەماوەی (11000 پ.ز – 4000 پ.ز) روویداوە، بەمەش بۆتە لانکەی شارستانی و سەرچاوە و جێی راگواستن.

نەتەوەگەرایانی کورد هەوڵیانداوە بانگەواز بۆ ئەوە بدەن کوردستانێکی یەکگرتوو هەبێت لەو شار و شارۆچکە و یەکە کارگێڕییانەی کوردیان زۆرتر تێدایە. هەر لەبەر ئەم هۆیەش ئەو دەوڵەتانەی کوردیان تێدایە سیاسەتی ڕاگواستنی کوردانیان گرتە بەر لە ناوچە جێنشینیەکانیان بۆ ئەوەی رێژەیان لەوانی دیکە کەمتر بێت. بۆ ئەوەی بەڵگە وبەهانەی ئەوەیان نەمێنێ کە زۆرینە کوردن، ئەم سیاسەتە لە لایەن دەوڵەتانەی کوردیان تێدایە بە فەرامۆشکردنی کورد و کوردستان و بە بەشێك لە خاکی خۆیان داناوە.

---

(1) مینورسکی، دراسات حول تاریخ قفقایا.

ئەمڕۆ کوردستان خاوەنی سنوورێکی سیاسی دیاریکراو و دان پیانراو نییە، بەڵکو بەشێکە لە خاکی دەوڵەتانی تورکیا، ئێران، عێراق و سوریا. ئەم ناوە کەم لە نەخشە و کتێبی ئەتڵەسدا بەکار هاتووە. عێراق تاکە دەوڵەتە کەوا کوردیان تێدا دەژی بە رەسمی و فەرمی دانی ناوە بە ناوی هەرێمی کوردستان لە دەستووری فیدرالیدا Self – management . بەلام ئێرانییەکان ئەم ناوە بە رەسمی بە هەرێمی (سنندج)[1] دەڵێن نەك هەموو ناوچە کوردییەکان لە کوردستانی ئێراندا، لە تورکیا و سوریاش دان بەم ناوە نانرێت[2].

تورێژەری کورد د. قاسملو دەڵێت: ((سنووری نزیك کوردستان بەو هێڵە راستەدا دەست پێدەکات لای پۆپەی چیاکانی ئارارات لە باکووری رۆژهەلات، بەرەو خوارەوە دێت تا بەشی خوارووی زاگرۆس و پشتکوە لە رۆژئاوای ئێران و لەو ناوچەیەوە هێڵێکی راست دەکێشین بەرەو رۆژئاوا تا موسڵ لە عێراق، دواتر هێڵێکی راست دەکێشین بەرەو رۆژئاوا لە موسڵەوە تا ناوچە کوردییەکانی ئەسکەندەروون و لەو خاڵەشەوە بەرەو باکووری رۆژهەلات تا ئەرزەرۆم لە تورکیا و لە ئەرزەرۆمەوە هێڵەکە تا رۆژهەلاتی تروپکی ئارارات درێژ دەبێتەوە))[3].

رووبەری گشتی زەویەکانی ئەم سنوورە 409650 کم^2 یە[4]. لەم رووبەرەدا 194،400 کم^2 لە عێراقدایە و 18،000 کم^2 لە سوریا. قاسملو درێژی کوردستان گەر بپێورێت لە باکوور بۆ باشوور 1000 کم دەبێت، تێکڕای پانی 200 کیلۆمەتر دەبێت لە بەشی خوارو دواتر بەرەو باکوور زێدە دەبێت تا دەگاتە 75 کیلۆمەتر.

کوردستان دەکەوێتە نێوان هێڵی درێژی 30° - 40° رۆژهەلات و 37° - 48° رۆژئاوا. ولاتێکی چیاییە کەش و هەوای لە شوێنێکەوە تا شوێنێکی دیکە دەگۆردرێت. تێکڕای بەرزی ئەم ولاتە لە نێوان 1000 و 1500 م لەسەر رووی دەریایە.

---

(1) بەپێی دابەشکردنە کارگێڕییەکانی ئێران، کوردستان ناوی پارێزگایەکی ئەو ولاتەیە نەك هەرێم و شاری سەنەندەج (سنە)ش بنکەی ئەم پارێزگایەیە. وەرگێر

(2) تاریخ الکرد القدیم، ص 13.

(3) د. قاسملو، کوردستان و الاکراد، بیروت، 1970، ص 14.

(4) هەمان سەرچاوە، ص 15.

دەشێ بیر لەوە بکرێتەوە کوردان چۆن توانیویانە ئەم شوێنە جوگرافی یە باشە بپارێزن و لە هەموو ئەم زەویە بەپیتە فرەوانە بە درێژایی مێژوو نیشتەجێ بن؟ چەندان را لەم بارەیەوە هەیە، هەندێ توێژەرەوە بۆ ئەوە دەچن کەوا یەکێك لە هۆیەکانی بلاوبوونەوە کورد بەتایبەتی لە ئێران و تورکیا بەم فراوانییە، دەگەرێتەوە بۆ سیاسەتی خەفەکردن و وەدەرنان و دوورخستنەوەی شایەکانی فارس و سولتانەکانی عوسمانی بەرانبەر بە کورد.

لەراستیدا هۆی بلاوبوونەوەی کورد بەم جۆرە پەیوەستە بە بوونی کورد لەم ناوچە فرەوانانەدا بە رێکەوت نەبووە، بەلکو بە ناکامی خستنە ژێر سەروەری کورد بووە بە زەبری هێز و شمشێر. گەر بگەرێینەوە بۆ مێژووی کۆنی کورد، دەبینین جەنگاوەری توند و بە زەبر بوون، ناوی سوارچاکانی رۆژهەلاتی ناوین (نزیك) یان لێنراوە. بوونی کورد لەسەر ئەم خاکە بەپیتە فرەوانەدا، میراتێکی کورد بووە نەوە بۆ نەوەکەی دی گواستۆتەوە.

کوردەکان لەنێوان گەلانی ئاسیای بچووك بە جەنگان ناسرابوون، هەمیشە لە فرمانکردنی دەسەلاتەکانی خۆیان دابوون. هەر ئەوەشیان وایکرد گەلانی دیکەی هاوشانی ئەوان، لە زەبر و توندی لێیان بەدەنگ بێن و بینە هۆی ئەوەی توانای دروستکردنی دەولەتی نەتەوەییان نەمێنێت. سەرەرای بێهێزی ویستی سیاسی کورد دەرفەتی دا بە نەتەوەکانی دەوروبەر بۆ کۆنترۆلکردنیان. ئەوەشیان وا پیشان دەدات کەوا ململانێ لەسەر دابەشکردنی ئاسیا وا ئاسان نەبووە و هەر نەتەوەیەك هەولی داوە لەو ململانێیە بباتەوە بەهەر شێوازێك بێت.

زاراوەی کوردستان واتای راستەقینەی بلاوبوونەوەی کورد ناگەیەنێت. لە ئێران بە فەرمی بە بەشێك دەوترێت لە کوردستانی ئێران، کەچی ناوچەی کوردییەکانی ئێران لە بەشی رۆژئاوادا بەپێی ئاماری سالی 1985 نزیکەی (6 ملیۆن کەس) ی تێدا دەژیت. عوسمانییەکانیش لە کۆتایی سەدەی حەوتەم ناوی (کوردستانی تورکی) یان لە یەکێك لە ولایەت (نوستان)ە کانیان دەنێن کە لیوای دەرسیم و لیوای موش و دیاربەکر لەخۆ دەگرێت. تورکیا ئێستا بە کوردان دەلێت (تورکانی چیا). پێشانیش نووسەرە عەرەبەکان بەناوی (اقلیم الجبال) ناوی کوردستانیان دێنا.

مێژوونووسی ئیسلامی مستەوفی قەزوینی لە سەدەی چوارەمی دوای زایین لـە کتێبەکـەی (نزهت القلوب) زاراوەی (اکراد اقلیم الجبال) ی بەکار هێناوە[1].

مێژوونووسی رووسی نیکتین (Nikitiene) دەڵێت: مێژوونووسە رۆژهەلاّتیەکان لەسـەر ئـەوە کۆکن کەوا ئەو بەشەی ناونراوە بە کوردستانی فارسی بەشێك بووە لە هـەرێمێکی گـەورەتر کـە عەرەب ناوی (کەرتی چیا) یان لێناوە. بەشەکەی دیکەی کوردسـتان بـەناوی (دیاریـەکر) بـوو. دوای هەڵمەتی مەغۆلی، کوردستانی فارسی تەنیا ناوچە شاخاوییەکانی دەگرتەوە[2].

شایانی باسە هەموو ئەو ناوچانەی کوردی تێدا دەژیا لە ئێـران و ئەفغانـستان و ناوەڕاسـتی ئاسیا لە سەردەمی نادرشا بەناوی کوردستان دەناسرا[3].

وەك پێشتر ئاماژەمان پێدا دیـاریکردنی دانیـشتوانی کوردسـتان دژوارە، لـە راسـتیدا ئـەم ژمارمیە لای ئەوانەی بـە مەزەنـدە ژمارەکـە دادەنـێن جێـی سـەر سـوڕمانە، هەرچـەندە ئـەو کوردانەش ناگرێتەوە کە لە دەرەوەی ناوچە کوردییـەکانن و ئـەو دەوڵەتانـەش ژمـارەی راسـتی کوردەکان ناڵێن لەبەر هۆکاری سیاسی.

گەر رۆژهەلاتناسی رووسی مینورسکی، لە سەرەتای سەدەی بیستەم ئامـاژەی بـەوە دابێـت کەوا کورد لەسـەر خاکێکی فرەوان دەژین لە سنووری هـەردوو دەوڵـەتی عوسمـانی و ئێرانـی لـە شارۆچکەی (مەندەلی) یەوە هەتا چیاکانی (تارارات)، هەروەها لەگەڵ ئەرمەنـەکان دەژیـن لـە هەموو ناوچە شاخاویەکانی ئەرمینیا و سنووری باکووریـان لـە تورکیـا لـە راسـت (ئـەرزەرۆم) کۆتایی دێت و لـە رۆژئـاوا سـنووریان زێـی (قەرەسـو) ە کـە لکێکـی زێـی فوراتـە[4]، ئـەوا دیاریکردنی هێڵی سنوور لە قۆناخە مێژووییەکان دژوارە.

---

(1) المستوفی القزوینی، نزهت القلوب، تحقیق کای لیسترانج، لیدن، 1913، ص 120.

(2) نیکیتن، الاکراد.

(3) محمد امین زکی، خلاصە تاریخ الکرد و کردستان، بغداد، 1936، ص 12.

(4) مینورسکی، الاکراد، ملاحظات و انطباعات، بغداد، 1968، ترجمة: د. معروف خزنە دار، ص 13.

بەهەمان شێوە سەرژمێری کردنی کوردان بەهۆی بلاوبوونەوەیان بە ناوچە چیایەکاندا، بە ئاسانی لە چاودێری حکوومی دەرباز دەبن. گەورەترین مەینەتی ئەوەیە هەندێ دەوڵەت هەوڵدەدات ناسنامەی نەتەوەیان رەتکاتەوە وەك تورکەکان دەیکەن و بە (تورکانی چیا) یان دادەنێن. ئەم پەیوەندییە دوژمنکارانەیە ئەتاتورك پەرەی پێدا کە نکوڵی کرد لە پشتگیری و هاوکاری کورد لە شەڕی دژی یۆنانیەکان و تا بوو بە سەرۆك کۆماری تورکیا. ئەم رووکارە جیاکاریە قێزەونە بوو بە سیاسەت و بەرنامەیەك بۆ بەناو عەلمانییەکانی فەرمانڕەوا لە تورکیا بەرانبەر کورد.

زۆربەی دەوڵەتەکان هەوڵیان داوە ژمارەی کوردەکانی ولاتەکەیان کەم بکەنەوە و وەك کەمینە پیشانیان بدەن نەك وەك گەلێکی سەربەخۆ. گەر بگەڕێینەوە بۆ ئەو مەزەندانەی سەرژمێری دانیشتوانی کوردستان، دەبینین ژمارەیان لە عێراقدا نزیکەی (8) ملیۆن کەسە، لە ئێران زیاتر لە (12) ملیۆنە و لە تورکیا نزیکەی (15) ملیۆنە و لە سوریا (3) ملیۆنن و زیاتر لە نیو ملیۆن کورد لە لوبنان نیشتەجێن و نزیکەی ملیۆن کورد لە ئەرمینیا و ژمارەیەك لە ئەفغانستان و شیشان و ئازەربایجان و کەزاخستان و شوێنی دیکەی کۆمارە سەربەخۆکانی یەکێتی سۆڤێتی پێشوو، سەرەڕای ژمارەیەکی زۆری کوردی نیشتەجێ لە ئەورووپا. بەگشتی دەتوانین بڵێین سەرجەم ژمارەی کورد لە جیهاندا بە مەزەندە (55) ملیۆن کەس دەبن.

دەکرێ کوردان بەپێی جێنشینیان لە تورکیا لە ولایەتەکانی ئەرزەرۆم و سیواس و قارس و وان و ملازگرد و موش و سوران و دیاربەکر و ماردین و ئورفە و عەزیز و دیار بکەین. هەرچەندە لە دەرەوەی کوردستانی تورکیا ژمارەیەکی زۆریان لە نزیك قونیێ و کلیکا و ئەنقەرە و ئەستەنبوڵ نیشتەجێن.

لە ئێران کورد تەواوی ولایەتی کرمانشا و ئەردەلان و بەشێك لە ولایەتی ئازەربایجانی ئێران و کۆی هەرێمی لوڕستان دەگرێتەوە، هەروەها بلاون لە مازەندەران و شارەکانی دیکە. لە عێراق زۆربەی کورد لە پارێزگاکانی باکوور لە سلێمانی و هەولێر و دهۆك نیشتەجێن و رێژەیەکی زۆر لە پارێزگاری کەرکوك پێکدێنن. هەروەها رێژەیەکی زۆر لە موسڵ دان، سەرەڕای خانەقین و بەدرە و مەندەلی لە پارێزگای دیالە، هەروەها لە بەغدا و کوت هەن.

تایبه تمەندییە ڕەواکانی نەتەوەی کورد:

لە سوریا کورد لە شاری حەلەب و دێرەزور داهەن، کەمینەیەکیش لە دیمەشق هەیە هەروەها شارەکانی دیکەی سوریا. لە لوبنان ئاوارەی کورد هەیە لە بەیروت و بیقاع. سەرەڕای بوونیان لە یەکێتی سۆڤێتی پێشوو و شارە ئەوروپییەکان. بەهۆی کۆچی کوردان بەرەو ئەوروپا، بەهۆی مەینەتییەکانیان ڕێژەیان سالانە لەم ولاتانە زیاد دەکات: ئەلمانیا، سوید، یۆنان، دانیمارك، هولەندا، ڕۆمانیا، ئۆکراینا. کورد گەورەترین کۆمەڵەی ڕەگەزین لە جیهاندا بێ نیشتمانن.

زۆرینەی کورد موسڵمانن وسوننەن. کوردی لوڕی کە لەسەر سنووری عێراقی ئێرانین و لەخانەقین و مەندەلی و بەدرە و کوت وبەغداداان شیعەن. تایفەی دیکە هەن وەك ئێزیدی و عەلی یوڵلاهی و کاکەیی و شەبەك.

زانای رووسی مینورسکی و دافیر ئاماژەی بە ئایینی کوردان داوە دەڵێت: ((کورد پێش ئیسلام بێ مەسیحی بوون و لە نێوانیاندا بلاو بوو)). هەندێ لە توێژەرانی دیکە ئاماژەیان بەوە داوە کەوا کورد لە ئایینە کۆنەکانەوە (مانەوی – زەرادەشتی) کە لەنێوانیان باو بوو، بوونە موسڵمان بێ ئەوەی بە مەسیحیەتدا ڕەت بێ.

لە ڕاستیدا هەبوو مەسیحی بوو یان جوولەکە، بەلام لە سەرەتادا کورد پابەند بوو بە زەردەشتیەت و زۆرینەیان مەسیحی نەبوون، دواتر بوونە موسڵمان بە خواست و گوڕێکی زۆرەوەو لایەنە گیانیەکانی کاری تێکردن. سەبارەت مەسیحیەکان کە لە ناوچە کوردییەکان هەمن، وەك: کلدان و ئەرمەن و ئاسووری، لە ڕەگەزدا کوردن بەلام بوونە مەسیحی لە نەتەوەی کورد دانابڕێن یان لە کۆمەڵەی سیاسی کوردستان.

لەڕاستیدا ڕەگەزی کورد 85٪ ی ژمارەی دانیشتوانی کوردستان پێکدەهێنێت، ئەوەی دیکە تورك، ئازەربایجانی، تورکمان، ئاشوری، ئەرمەن، کلدان و عەرەبن.

زۆربەی کوردان لە لادێ دادەژین و کەمیان لە شارن، بەلام فرەوان بوونی شارە کوردییەکان و ئاوەدانی وایکردووە روویکەنە شارەکان و وەك شارە گەورەکانی دەوڵەتانی دیکە ئاوەدانن گەلی کورد تیایدا دەژی[1].

---

(1) تاريخ الكرد القديم، ص 15.

بێژەی کورد لە زمانی عەرەبیدا

كَرَد ـ كرد الدابة : ساقها / واتە ولاخی هاژۆت.

و ـ العدوّ : طرده (دەری کرد). كارد مكاردة : طارده، دافعه (واتـە لـە دووی چـوو، کەوتـە دووی).

كرّد ـ كرد الشيئ : قطعة (واتە کەرتی کرد).

الكرد ـ اصل العنف، يقال اخذه بكرده أو بكردنه اى بقفاه (واتە بنجی توندوتیـژی، گـەردەن یان ئەستۆی گرت).

كردح : عدا عدو القصير (رای کرد، کورتە راکردن)، (راکردنی بەژن کورتانە).

تكردح فی عدوه : خێرا هەلات وەك هەلاتنی کورتە بالا و گلۆر بوونەوە.

الكرداح : (کورت). الكرداح : المتقارب المشی فی عدوه (واتە راکردنێك پێ لەیەك نزیك بێت لە غاردانادا).

الكردحه : خێرایی راکردن.

كردح فلاناً : لە زەویدا، بردیەوە.

كردس : لە رۆیندا هەنگاوەکانی لەیەك نزیك کردەوە وەك بەند کراو.

كُردس : ئەوەی دەست و پێکانی کۆکرابنەوە باریەك.

الكردس : بڕبڕەیەك لە بڕبڕەکانی مل یا ئەستۆ.

الكردسه، كرداس و كراديس : هەر ئێسکێك گۆشتی لەسەر کۆ بوویێتەوە.

المكردس : چڕ لە خولقەتدا، بەو واتایە یۆنانییە.

كردم : وەك راکردنی کورتە بالای قەڵەو.

كردم القوم : کۆی کردنەوە. تكردم : راکردنـی ترسـاوێك. ج كـرادم : پیـاوی ئـازا، کورتـەی ئەستوور.

الکردوم من الرجال، کرادیم : کورتەی هەلامساو[1].

کرد : الشدید ـ توندو بەهێز و پتەو و رەق.

ئاسایی بەو کەسە دەوترێت پیاوێکی کورتە بالا و جەستە کەتە بێت پڕ گۆشت بێت. هەروەها بەو پیاوەش دەوترێت شەڕوان بێت و راهاتبێـت لەسـەر هوونـەرەکانی جـەنگ، تونـد بێـت لـە زۆرانێ و ململانێ. کرد بەستنەوە بە وشەی فارسی (کُرد – کۆرد) واتە پالەوان (Guard).

کُرد : بەرەیەکی خەلك کە باسمان کردن. بەلام زۆربەی مێژوونووسان وتوویانە کُرد، لە نـەوەی کُرد کوڕی ئێران کوڕی ئاشوور کوڕی سام کوڕی نوحە و لە ناوی ئەوەوە داڕێژراوە.

زاراوەی (کاردوخوی) بەو گەلە وتراوە کە لە باکووری دیجلە ژیاوە، ناوی وەك نـاوە باوەکـانی زمانەکانی دیکەی سامی دایە وەك ئەکەد و ئاشوور.

سەرەڕای ئەوەی رابرد، بەلگەیەکی دیکە هەیە لەسەر ئەوەی ناوچەی (کردا) ئـەو ناوچـەیەیە کەوا کوردەکانی کوردستانی لێوە هـاتوون، نـەك تـەنیا کوردەکـان، وشـەی (قـردو ـ کـردو)ی ئەکەدیە واتە پالەوان و جەنگاوەر. هەموو ئەوانەی پەیوەنـدیان بـە گـەلی کوردسـتانەوە هـەبوو بەهێز و توند و جەنگاوەر ناویان بردووە. لەبەر ئەوەی وشەی (قـردو) ی ئەکـەدی بـەو نەتەوانـە وتراوە کە لە ناوچەی (کردا) ژیاون، ناوی کورد لەوە وەرنـەگیراوە، بەپێـچەوانە بەلگـەی ئـەوەی وشەی (قردو) پەیوەندی بە کوردەوە نییە، ئەوانەی دوای شـکانی ئاشـوورییەکان لـە کوردسـتان بلاوبوونەوە، بەلکو پەیوەندییان بە بەو نەتەوانە هەیـە کـە ناوچـەی (کـردا) دەرچـوون و کەوتـە بەکارهێنان لە لای ئەکەدی و بابلییەکان بە هەزار ساڵ پێش دەرکەوتنی کردوخ کـەوا گەزنـەفۆن ئاماژەی بۆکردن.

ئەوەی دلنیایی دەدات ئەوەیە وشەی (قرادو)ی ئەکـەدی پەیوەسـتە بـە دانـە پـاڵ ناوچـەی (کردا) واتە زمانی ئەکەدی دوو وشەی تایبەتی تێدایە پەیوەست بە واتای پالەوان و جەنگاوەر

(1) المنجد فی اللغة و الاعلام، دار المشرق، بیروت، ص 680.

یەکەم: (قرادو) Qarradu(m) کە وشەیەکی ئەکەدی ڕەسەنە.

دووەم: (قردو) Qardu (m، وشەی دووەم لە (کردا) داتاشراوە، لە ڕێگای گۆڕینی دەنگی کاف بۆ (ق) قاف و زیادەکردنی ئامرازی ناسیاوی (m) (u) بۆ کۆتایی وشەکە و بەڵگەی دیکەش بۆ ئەوەی ناوی کورد دانە پاڵی چەمکێکی مێژوویی تایبەتە بە ئاشکرا لەو ناونانەی کورد بەخۆیانی دەڵێن، سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کەوا کورد بەخۆیان دەڵێن (کورد) و ناوی دیکەی وەك (کورمانج) یان (کرمانج). لەوە دڵنیاین کاردوخی کۆن لەسەر هەمان زەوی ژیا کە ئێستا بنکەیەکی سەرەکی کوردانە چی بڵێین (کاردو) گەلی سامین یان ڕەسەنی ناوچەکەن.

ناوی نەتەوەی کورد دوو سەرچاوەی مێژوویی هەیە (کورد) ی لە ڕیزەی (کوردا) داڕێژراو کە لەسەر دەپ (لوح) ێکی ئەکەدی دا هەبووە لە هەزارەی سێیەمی پ.ز. هەروەها لە (کورت) کە لە ناوی یەکێتی هۆزگەری میدی هاتووە کە لە کوردستان جێنشین بوون لە ماوەی هەزارەی دووەمی پ.ز وەك لە تۆمارەکانی ئاشووریاندا هاتووە.

نازناوی کورد دەگەڕێتەوە بۆ ناوی نەتەوەیی کە لە تۆمارە مێژووییەکاندا بە ڕیزەی کوردا Kurda، کوردوئاییا Kurduaea و کوردیا Kurdia، کوردانیا Kurdane و کوردوینی Kurduneو کوردستان کە خاك و وڵاتی کوردانە.

وشەی کورد = Kurd لە بنچینەی زاراوەی کوردستاندا هەیە، کە تیایدا بنچی سۆمەری تیایدایە بە واتای (کێو) (کوە) چیا، پاشگری تی = Ti دانە پاڵە. بەمجۆرە وشەی کورتی = Kurti واتە چیاییەکان یان گەلی چیایی. ئەم وشەیە دەگەڕێتەوە بۆ سالانی 3000 پ.ز و چەندان ناوی دیکەش هەیە.

لەبەر ئەوەی لولوییەکانی هاوسێی ڕۆژئاواییەکانی کورتییەکان کە هێشتا لە ساڵی 1000 پ.ز ئامادەگی بەرچاویان هەبوو، وشەی (گوندوانا Gondwana) بۆ ناوچەی کوردستان بەکار دێنن، واتە وڵاتی گوندەکان و هێشتا وشەی گوند (Gond) لە زمانی کوردیدا واتای (دێ) دەبەخشێت. لەو کاتەیەدا ئاشوورییەکان لەکاتی دەسەلاتدارییان وشەی (نائیر)یان بەکار دێنا، نائیری واتە گەلی زێ، ئەوەش دەزانین فیدرالیەتی نائیری لەنێوان دوو زێی دیجلە و زاب دامەزراندراوە.

کەچی دەزانین ناوی (مادایین Madain) و ماد (Mad) سەنگین تـرە و بـۆ بەشـە فرمانەکـە بەکار دێت واتە نیشتمانی کانزا. زانراوە ئەم ناوانـە لـە سـەردەمی ئاشـوورییەکان بـاوبوون لـە ماوەی نێوان 1300 پ.ز و 600 پ.ز .

بە لێکدانەوەیەکی هاوشێوە وشەی (ئورارتو) Urartu کە بنجێکی سـۆمەری هەیـە، ئـور ur واتە گردی بەرز (شار)، بەم جۆرە وشەی ئورارتو واتە زەوی بڵند یان وڵاتی زەویە گردۆڵکـەکان، بەهۆی ئەوەی سۆمەرییەکان لـە مێـسۆپۆتامیا (Mesoptamia) ی خـوارور ژیـاون و هەمیـشە ئاماژەیان بە سەروو و بالا دەدا، بۆ کوردستانی خاوەن زەوی چیای بەرز. زۆر شیاوە وشەی هوری (Hurii) لە هەمان سەرچاوەوە هاتبێت، واتە وڵاتی بالا واتە گەلی چیا.

کەچی ناونانی (کوماگنس Komagenes) دەگەرێتەوە بۆ بنجی هیلینی و وڵاتی کوماگنا کە (ئەدیامان Adiyaman) بنکەکەی بوو لە سـالانی 250 پ.ز تـا 100 ز ، وشـەی گـوم واتـە (بان)، ئەم ناوەش بە گرووپە نیمچە بەدەوییـەکان وتراوە و بە شوێنی نیشتەجێ بوونیـان. وشـەی (گنـا Gene) واتـە رەچـەڵەک، هـۆز، نێـل. کەواتـە کۆماگنـا، واتـە شـوێنی هـۆزە نیمـچە بەدەوییەکان[1].

(1) عبدالله اوج آلان، دفاع عن شعب، مؤسسة اوج آلان للثقافة و البحث العلمي، 2005، ص 245.

دەرووی دووەم

گرنگی لێکۆڵینەوە لە مێژوو بۆ زانینی شارستانیەتی کۆن

The importance of studying the history knowledge ancient civilization

* مەبەست لە مێژوو (History) چیە؟
* مەبەست لە شارستانی (Civilization) چیە؟
* دۆزینەوەی شارستانێتی کورد لە ولاتی مێسۆپۆتامیا.
* سۆمەرییەکان (Sumerian) لە سەرەتای چاخە مێژووییەکاندا بنیاتنەری گەورەترین شارستانی مرۆیین.

مەبەست لە مێژوو (History) چییە؟

وشەی مێژوو (التأريخ) بە زمانی عەرەبی واتە دیاری کردنی کات لە بنجی (أرخ یان یـۆرخ) کە لە بنجدا دەگەڕێتەوە بۆ وشەی (أرخ یان ورخ) واتە مـانگ لـە زمـانی عـەرەبی کـۆن، وەك ئەکـەدی و بـابلی و ئاشـووری لـە شارسـتانیەتی میـسۆپۆتامیا، هـەروەها بـە بەڵگەنامـەی ڕووداوەکانی ڕابردوو و بارودۆخی پێشووی نووسراوە دوای زنجیرەیەك لە لێکۆڵینەوەی ناسـراو بـە توێژینەوەی مێژوویی.

لە زمانە ئەورووپییەکاندا وشەی هیستۆری History بەکار دێـت، کـە یەکـەم کـەس کـە ئـەم زاراوەی بۆ ئەم چەمکە بـەکارهێنا مێژوونووسـی یۆنـانی بـەناوبانگ هیرودتـس بـوو (سـەدەی پێنجەمی پ.ز)، مەبەستی گەڕان و توێژینەوە بوو لە ڕووداوەکـانی ڕابـردوو و تۆمارکردنیـان. وشەی هیسـتەر History واتای تۆماری ڕووداوە گرنگەکانی دەبەخشی کە دەرکەوت یان لە ژیانی مرۆڤدا دەردەکەوێت.

ئیبن خەلدون (1332 - 1406ز) لە (مقدمە) بەناوبانگەکەیدا دەڵێت توێژینەوە و ڕوانین و ورد بوونەوە و هەڵسەنگاندنە.

لێکۆڵینەوەمان بۆ مێژوو وێنەیەکی گەشی ڕووداوەکان دەکات و تیۆر و بـیر و بۆچـوونەکانمان دەداتێ کەوا پەیدا بوون و ڕووداوەکانیان ئاراستە دەکرد[1].

لە مێژووەوە دەتوانین بگەین بە ڕاستییەکانی ڕووداوەکانیان گووراندووە، بەتایبـەتی مێـژووی کورد، بابەتی لێکۆڵینەوەمان، درێژە و ڕەگی دەگەڕێتەوە بۆ هەزاران ساڵا. ئەوەی لامان گرنگـە دۆزینەوەی ئەم مێژووەیە بۆ گەیشتن بە قووڵایی ڕاستەقینەی ئەم گەلە و ئـەوەی مـرۆی بـەرایی پێیدا ڕەتبووە و قۆناخەکانی تیایدا ژیاوە، بۆ زانینی شارستانیە کۆنینەکەی. هەروەها بۆ ئـەوەی ڕوونیکەینەوە مرۆی بەرایی کە لە چاخی کۆن ژیاوە پەیوەندی ڕاسـتەوخۆ و چەسـپاو و بـەهێزی هەبووە بە بارودۆخی مرۆڤ لەکاتی ئێستادا.

---

(1) طه باقر و د. عبدالعزيز حميد، طرق البحث العلمي في التاريخ و الآثار، جامعة بغداد، 1980، ص 7–10.

لەبەر ئەمە تەوەری لێکۆڵینەوەکەمان لەبارەی رابردووی مرۆڤی کوردی بەرایی، زۆر گرنگە بەهۆی ئەوەی کەم چەمك و بەڵگەمان پێگەیشتووە لەبارەی رەوتی رووداوەکان و بارودۆخی کە تیایدا دەژیان، هەوڵدەدەین هەموو کارەکانی مرۆڤی بەرایی تۆمار بکەین کە ناووکی یەکەمی ئەم گەلە دەنوێنێت لەسەر زەویدا و لە چاخە جیاجیاکانەوە و بۆ هەزاران ساڵا، بۆ ئەوەی راستییە مێژووییەکان روونکەینەوە لە رێگای رێکخستنی خولە شارستانیەکان و حاڵەتە مرۆیی‌و سروشتییەکانی تیایدا ژیاون.

لە مێژووەوە هەموو ئەو راستیە وەردەگرین کە شارستانیەتی نەتەوە و گەلان پێشان دەدات، هەروەها ئەو هۆیانەی بوونە هۆی لەناوچوونیان یان ئەو هۆکارانەی هاوبەش بوون لە ونبوونیان. لە مێژووەوە دەتوانین بگەین بە شارستانیە رەسەنەکان و زانینی دابونەریت و کۆنی ئەم گەلانە.

لەم لێکۆڵینەوەیەدا هەوڵدەدەین هەموو کاریگەرییەکانی (Influence) دەروونی و کارای دیکەی بووەتە هۆی گرد بوونەوەی هێزە جیاجیاکان لەسەر مێژووی کورد، هەر لە ماوە مێژووییە کۆنەکانەوە تا ئەمڕۆ. ئێمە بۆ ئەوە نانووسین خوێنەر بزانێت ئارەزووی چیمان هەیە لە زانینی مێژوو، تەنیا بۆ خوێندنەوەی رووکەشانە، بەڵکو پەند و وانەی لێوەردەگرین بۆ ئەوەی بۆمان ببێت بە دەروازەیەکی فرەوان بۆ زانینی مێژووی شارستانیە کۆنەکان. لەوانیشدا بابەتی ئێمە گەلی کورد، یەکێك لەو گەلە کۆنانەی لەرووی مێژووەوە شایانی بایەخ پێدانە و بنچینەیەکی گرنگە بۆ رەهەندی مرۆیی، لەم رێگەیەوە دەگەین بە زانینی رابردووی ئەم گەلە دێرینە.

ناکرێ بگەینە رابردووی هیچ نەتەوەیەك لە نەتەوەکان بەبێ مێژوو. لەتەك مێژووی ماددی بەردەستی گەلی کورد، کە تیشك دەخاتە سەر رابردووی ئەم گەلە و رووداوەکانی بەسەریدا هاتووە و هەوڵدەدات رووداوەکان راڤە بکات و هۆکارەکانیان دەستنیشان بکات.

کۆمەڵە رووداوێکی دیکە هەن کەسایەتی و خودی کورد دەستنیشان دەکەن بەو وێنەیەی لە ئاین و ئەدەب و دابونەریتەکەی رەنگی داوەتەوە، کە سامانی گیانی ئەو گەلەن. ئەوەشیان بە مێژووی گیانی کورد ناو دەبرێت.

گۆڕانی ئەم دوو لایەنە، ئەم دوو زنجیرەیە لە رووداوەکان تەریب لەگەڵ یەك لـە گـۆڕانی هـەر گەلێکدا. هەر یەکەیان بەهای مەزنیان هەیە بۆ توێژەرێ کە بیەوێت بۆچوونێکی تەواوی هـەبێت سەبارەت ئەم گەلە و زەمین بداتە بابەتی لێکۆڵینەوەی ئەوەندەی شیاو بێت.

لێرەدا هەوڵدەدەین هەموو توخمەکانی رێ هەموار بکەین بۆ تێگەیشتن لە هەڵوێستی گـەلی کورد لە چوارچێوەی مێژووی بەردەستی ئاسیای کۆن. روونبۆتەوە بۆمان کەوا هۆکاری جـوگرافی جیاجیا و کۆمەلایەتی بەتایبەتی ئەوەی هۆش و شـێوازی بیرکردنـەوەی و بنیـاتی جەسـتەیی و گیانی پێکهێناوە.

گەلی کورد هەتا ئەمڕۆ نەیتوانیوە دەوڵەتێکی یەکخراو و سەربەخۆ دروست بکات. گەر بـۆی هەلکەوت دەبێتە هۆی چەسپاندنی پێگەی سیاسی ومێژوویی لەتەك گـەلانی دیکـە کـە هیـچی لەوان کەمتر نیە. کەچی ئەم گەلانە سەرکەوتن و شوێنی تایبەتی خۆیان بەدەستهێنا، بەلام گەلی کورد تا ئەمڕۆکە لێی بێبەش بووە[1].

ئەوەشمان لەیاد نەچێت کورد رۆڵی گەورەی گێڕاوە لـە گـۆڕان و پێـشکەوتنی رۆشـنبیری لـە ئاسیای کۆندا.

---

(1) باسیل نیکیتین، الکورد، ص 99.

مەبەست لە شارستانیەتی (Civilization) چیە؟

چالاکی و رەفتارە جیاجیاکانی مرۆڤە، کە بە کاردانەوەی خۆڕسك ناژمێردرێت یـان غـەریزی بێت، ئەوەشیان چەندان ڕواڵەت دەگرێتەوە لەوانە زمان و ئایین و ئاکار و سیستەم و دابونەریتی کۆمەلایەتی و ئابووری و یاسایی و هەنەر بە هەموو جۆرەکانیەوە و پیشەسازی و هەموو ئەوەی پێویستە مرۆڤ فێری بێت لە چوارچێوەی کۆمەڵگەکەیدا.

شارستانیەتی دابەشی سەر دوو جۆر دەبێت:

ـ شارستانیەتی ڕەسەن: ئەو شارستانیەتەن کەوا پەیدا بوونە و گۆڕاون لە دوو توێی زنجیرەیەك لە قۆناخە شارستانییەکانی پەیوەنددار، واتە لە ژیانی بەراییەوە تـا شـێوەی خـۆی وەرگـرت و توخمەکانی ڕسکان.

ـ شارستانیەتی لکەکی: ئەو شارستانیەتەیە کە پێکهاتـەکانی لـە شارسـتانیەتە ڕەسـەنەکە وەرگرتووە.

شارستانیەتە ڕەسەنەکانی ناسراو لە جیهاندا زۆ کەمن یان تەنیا لە ڕۆژهەلاتی نزیکی کۆنـدا بوون و بەتایـەتی مێسۆپۆتامیا و شارستانیەتی دۆڵی نیل کەوا شارسـتانیەتی تێـدا پەیـدابوو و پێگەیشت و بوو بە داهێنەر و پەیداکاری شارستانیەتی مرۆیی بە گـشتی[1]. ئەوەشـیان واتـای وانیە شارستانیەتی دیکە نەبوون، بەڵکو شارستانیەتی بالای دیکە هـەبوون لـە هینـد و چـین و فارس، هەوەها گەلی کورد کە کۆنترین کۆمەڵە مرۆڤە لەسەر گۆی زەوی ژیـاوە و شارسـتانیەتی تایـەتی خۆی بنیات ناوە، هەرچەندە ئەو بایەخە پەیویـستەی پێنەدراوە و هۆیەکانی شاراوە نین!!!

کورد شارستانیەتەکەی لە نەتەوەکانی دیکە وەرنـەگیراوە بـەڵکو داهێنـانی خـۆی بـووە بـە درێژایی چاخەکان و نەوە دوای نەوە و خۆی لە قووڵی کەسایەتی کوردی دەبینێتەوە کەوا ڕەفتارو چالاکییە جیاجیاکانی دەکرد و تایبەتمەندی شارستانی هەبوو ڕەسەنایەتی ئەو دەسەلمێنن.

---

1) د. عامر سلمان ابراهيم، احمد مالك الفتيان، محاضرات في التاريخ القديم الموصل، 1978، ص 11 – 12.

شارستانیەتەکەی لە دوو توێی قۆناخە شارستانیە تێکبەستراوەکانەوە پەیدا بووە، واتە لە ژیانی سەرەتاییەوە (قۆناخەکانی بەرایی پەیدابوون و نەفراندن) تا شێوەی گۆڕا و تۆخمەکان پێگەیشتن بە هەموو روالەتەکانی زمان و ئاین و ئاکار و سیستەم و دابونەریت و پیشەسازی. هەروەها هەموو ئەوەی مرۆڤی کورد فێری بوو لە چوارچێوەی کۆمەلگاکەیدا.

گەلانی کۆنی عێراق شارستانیەتیان پێگەیشت و گەشایەوە لە رێگای کارلێکی رێکوپێکی هەموو رۆلەکانی میسۆپۆتامیا و بەراستی بوونە چرای سەرجەم مرۆڤایەتی بە درێژایی مێژوو، بێگومان بووە جێی بایەخی هەموو نەتەوە و گەلانی کە لە قوولایی شارستانی و داهێنانە بەردەوامەکانی ئەوانیان هەلێنجا لە لایەنە جیاجیاکانی ژیان.

لە رێگای مێژووەوە پاشماوەی رابردوو دەزانین و کاریگەریان لەسەر ئەوەی کاری مرۆڤ پێیگەیشتووە لە رۆژگاری رابردووی بەسەرچوو، لەبەر ئەوە مێژوو تاکە زانستە پشتی پێدەبەستین بۆ زانینی تایبەتمەندی گەلی کورد. لەبەر ئەوەی مێژوو تاکە زانستی گشتگیرە بەهۆی بایەخدانی بە چالاکی و کردارەکانی مرۆڤ لە وێژە و هونەر و ژینگە و سیستەم و هزر و بۆچوون. کە لە بارەی ئەرکی مرۆیی گەلی کوردی کۆن دەدوێین دەبینین پڕ بەخششە، شوێنەوارەکانی دۆزراونەتەوە لە شوێنە جیاجیاکاندا کە ژینگەی راستەقینەی کورد بوون، بەلگە و گەیێنی گۆشەی کۆمەلایەتی ئەوان بوون.

لەوەوە ئەنجامگری دەکەین کەوا ئەو شارستانیەتەی کورد پەیدا کردووە، خۆڕایی نەبووە، بەلکو لە ئاکامی ئەرکی مرۆیی کارا و کاریگەر بە درێژایی چاخەکان هاتۆتە کایەوە. ئەم هەلاواردنەش لەخۆڕایی نەبووە، بەلکو پوختەی ئاکامی ململانێی درێژخایەنی مرۆڤ لە ولاتی کوردان کردوویەتی لە بەرەنگاری سروشت بوونەوە و رامکردنی بۆ خزمەتی خۆی و بەرەنگاری دیکەش وەك هەلمەتی نەتەوەکانی دیکەی دەوروبەری و لەم رێگەیەشەوە بەرەنگاری گشتگیر، مرۆڤی کورد توانی شارستانیەتێکی رەسەن لە نیشتمانەکەیدا بنیات بنێت. شارستانیەتێك تا رادەیەکی زۆر وەك شارستانیەتی عێراقی کۆنە، کورد تیایدا بەشێکی ژیوەر بوون.

کورد هێزی خۆیان لـە کـارلێکی پێگەیـشتوو و کاریگـەری کـارکردن و دارشـتنی حاڵـەتی شارستانی تایبەتی خۆی وەرگرتووە، کـە یارمـەتی پێگەیـشتن و گەشانەوەی داوە. بـەم جـۆرە سروشتی تاك و دوور لە تێکەڵ بـوون و توانـەوە لـە نێـو شارسـتانیەکانی لـەنزیك ژینگەکـەی دەرکەوتن، بەڵکو هاوکار و هاوبەش بوو لە گەڵیان لـە بنیـات نـانی شارسـتانیەتی مرۆڤایـەتی فرمواندا.

بایەخدانمان بە رابردوو رووکەشانە نییە،بەڵکو لەو راستیانەوە هـەڵقوڵیوە کـە نووسـینەکانی کۆن هاوکاربوون تیایدا، بۆ تەواوکردنی وێنەی کەونی مێژووی مرۆڤی کورد و فرەجۆری چالاکییە تاکەکەسی و کۆمەلایەتییەکانی کـە لـە دێکۆمێنتـەکانی نووسـراو یـان پاشمـاوە ماددیەکانـدا جێهێشتووە، کە دەبێت بـە نهێنییـەکانی بزانرێـت و وردەکارییـەکانی ئاشـکرا بکرێـت، بـەلام ئامرازی پەردەپۆشکردنی راستیەکان کەوا گەلانی دەوروبەر کردوویانە، وایکردووە وێنەیەکی لێڵ دروست بێت و گەیێنە (مدلول) کانی ئەم شارستانیە نەگات، ئەویش بە مەبەستی پێشێل کردن و فەرامۆشکردنی مافی مێـژوویی ئـەم گەلـە، بـەوەی بـێ بەڵگـە و دێکۆمێنـت و بەڵگەنامـەی بهێڵنەوە بۆ پەراوێزکردنی ناسنامە (Identity) رۆشنبیری و شارستانیەکەی.

لە راستیدا ئەو نەتەوانەی لەسەر خاکی کوردستان ژیـاون، شارسـتانیەتیەکەیان لـە دەرەوەی ناوچەی پێکهاتنی شارستانیە زانراوەکان نـەبووە و سروشـت بەخـشەندە بـووە بەرامبـەر خـاکی کوردستان، هەموو پێکهاتەکانی پێبەخشیوە کە مرۆڤی بەرایی سەر خاکەکەی بەرەو تەواوبوون و پێگەیشتنی شارستانی برد.

ئەو ژینگەیەی مرۆڤی کوردی تێدا بوو بـارودۆخێکی نموونـەیی بـوو، یارمەتیـدا بـۆ ئـەوەی شارستانیەتی کشتوکاڵی بنیات بنێت کە شار چراکەی بوو. خاکی فراوانی کوردستان و دەشـت و دۆڵ و چیا چەسپاوەکانی و زێ و رووبارەکانی، کـەش و هەوایـەکی باشـی بـۆ دابینکـردوون بـۆ ئەوەی بگەن بە قۆناخی داهێنان.

وەك هێگل دەڵێت: شارستانیەتی کۆمەڵە شێوەیەکی ژیانی بابەتین، بەرهـەمی تێکبەسـتەیی مرۆڤـی تاکـە لـە کۆمەڵگـەدا و کـارلێکی لەگـەڵ ژینگـەی جـوگرافی و مرۆیـی و کـە لـە

پەیوەندییەکانی نێوان کەسایەتی و شارستانی لەسەر خاکی کوردستان دەکۆڵینەوە، دەبینین پەیوەندی پتەو دووپات دەکاتەوە، ئەو شارستانیەتەی کە لەسەر خاکی کوردستان پەیدا بووە، ئەوەندە تەواویەی کار و چالاکی هۆشەکی و سروشتی یە کەوا رەفتاری بەکۆمەڵی ئەوانەی کۆمەڵەیەکی کۆمەلایەتی هەلاوارده پێکدێنن، کە داهێنانێکی بەرچاویان ئەفراندووە و توانای سەلماندنی ناسنامەی کەسیان بووە، کە بەرهەم و دەفرێکە مێژووی تاکە کەس و پێشینەی وی تێدایە. واتە بنجی رەگەزی دەسەڵێنێت و کۆ ئەنجامەکەشی دیدگای ئێمەیە بۆ ئەزموونەکانی ژیانی رۆژانە لە رێگای جێکەوتەی پەروەردە و پێگەیاندن.

لە هەمان کات هەندێ زانا دان بە رۆڵی شارستانیەتی دەنێن لە هاوبەشیکردن لە پێکهێنانی کەسایەتی لەبەر ئەوەی یارمەتی کەسایەتی دەدات و لە دیارکردنی شێوازی روانینە ژیان هاوکاری دەکات، واتە هاوکارە لە دیارکردنی کۆمەڵە بەهاکانی رۆشنبیری و رووکارەکان و بۆچوونە تایبەتییەکان لە جیهاندا، لەبەر ئەوەی تاکە کەس بەرە بەرە و بە رەوتی رۆژگار رۆشنبیری کۆمەڵگەکەی دەردەست دەکات و بە چەمکە ئایینی و بنەما ئاکارییەکانیشەوە.

ئەو رادە مەزنەی چەشنی بیر و رۆشنبیری و کۆمەلایەتیەی گەلانی کۆن جێیان هێشتووە، کە نیشتەجێی کوردستان بوون، بووەتە نادگاری بەرچاوی کەسایەتی کوردی، لەبەر ئەوەی پەیوەندی نێوان کەسایەتی و شارستانی پەیوەندییەکی دوولایەنەیە. رۆڵی شارستانی کەمتر نیە لە دارشتنی کەسایەتی تاکەکەس، بۆ ئەوەی شارستانی و بەرهەمەکەی ببێتە بە بەشێک لە کەسایەتی تاکەکەس و جیابوونەوەیان نەبێت، وا باوەڕی باو لە شارستانیەتی باودا و ئاکامەکانی لە کۆمەڵگەیەدا، دەبێتە باوەڕ، و بەهای زاڵی وی دەخزێتە ناخییەوە و دەبێتە بەشێک لە سیستەمی دەروونی ئەو، دەیووڵێنن و هانیدەدەن و وەلامگۆ(استجابە) کانی دیار دەکەن[1].

دیارکردنی نادگارە بنچینەیی و بەراییەکانی کەسایەتی کوردیی کۆن، لە رێگای گووران (بلورە) ی لە گیانگەرایی کە پێکهاتووە لە رێگای باپیرانەوە، ئەوانەی هاوبەش بوون لە بنیاتنانی ولات و ئیمپراتۆرییە مەزنەکان لەو سەردەمەدا وەك: ئیمپراتۆریەتی میدی و میتانی و

(1) دوان شلتز، النظريات الشخصية، ص 30.

کاشی لەتەك شانشینی بەهێز، تیشکی شارستانی تایبەتییان هەبوو، وەك: شانشینی لووی و خلدی و حوری و خوری و ئورارتویی و کاسی و مانەی مێژوویان لەسەر خاکی کوردستان بەسەر بردووە و سروشتی شارستانی نەتەوەیی خۆی پێکهێناوە، کە خاوەن چەندان تایبەتمەندی و چەشنە رەفتار و ئادگاری نێوان ئەندامانی کۆمەڵگەکەیەتی. سیستەمێکی رۆشنبیری هاوبەش کۆنترۆڵی دەکات.

شتێکی سروشتییە دان بەوەدا بنرێت شارستانیەتی لە بنجدا لە رێگای پەیدابوونی پێکهاتەی ناوخۆیی گیانی مرۆیی پەیدابووە، دواتر بە شێوە دەرەکیەکەی رەنگداتەوە، لە ئاکامی پەیوەست بوونی گیان (ی مرۆڤ) بە جەستە (واتە شارستانی). هەرچەندە شتگەلێکی ئاڵۆزبوون بۆ مرۆڤی کۆن، بەلام خێرا شێوازی ژیانی خۆی دیارکرد کەوا کارێکی پێکهێنا و رەنگی چەمکێکی یەکخراویی هزری دایەوە، لە دوانە فەلسەفی و ئەفسانەییەکەی دەری بڕی لەمەڕ ئەفراندن و پەیدابوون و مردن و ژیان و نەمری و سێکس و هونەر و ئەدیش. لەوەشدا بلیمەتییەکی گەورەی نواند، توانایەکی رادەبەدەری دەرخست لە تێبینی زیرەکانە و بەستنەوە و پوختەکردنی پێکهاتەو رووداو بینین[1].

هەموو بەرهەمی هزریان کردارێکی کارلێکی پێشەنگ دەنوێنێت لە نێوان تاك و زانیاری. شتێکیان بۆ نووسیوین نایزانین، ئەوەتا ئێمە ئادگار و نیشانەکانی ئەم شتەی هەوڵی نووسینی دەدەین و دواتر دەمانەوێت بۆ جیهانی روون کەینەوە کەوا چەندە وتارێکی شارستانی قووڵ بووە، ئەوەی بۆ ئێمەیان جێهێشتووە، بۆ گەیشتنە پوختەیەکی هزری مرۆڤ لە کوردستانی کۆن و مێژووە فەرامۆشکراوەکەی و ئەوەی ئەم کەسایەتیەی بەرهەم هێنا لە چەمکی مرۆیی جوانکارانە.

(1) هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص 239.

دۆزینەوەی شارستانیەتی کوردی لە میسۆپۆتامیا

بۆ زانینی رووداوەکانی مێژووی کۆن لە دوو تویی شارستانیەتی میسۆپۆتامیا پێویستە بگەرێینەوە بۆ دوو جۆر لە سەرچاوە، وەك مێژوو وانان دوویاتیان کردۆتەوە:

شێوینەوارە ماددی و نووسینە کۆنەکان:

هەموو پاشماوە ماددییەکانی لە رابردووەوە بۆمان ماوەتەوە و هەر لە دەرکەوتنی مرۆڤەوە، پێش لە زیاتر لە دوو ملیۆن ساڵەوە کە مرۆڤ یەکەم جار ئامێری بەردینی دروستکرد، وەك تەوری دەستی و بڕەر و نووکەرم و چەقۆی بەردینی دروست کرد لەگەڵ چەند ئامرازێکی بچووکی سادە لە ئێسکی ئاژەلانی کە راوی دەکردن. هەر لە چاخە بەراییەکانی مێژووییەوە فرەجۆر بوون، سەرەڕای جۆرەها هونەری دی وەك بیناسازی و داتاشین و نەخشکاری و گلێنەسازی و ئیدیش. ئەم پاشماوە ماددیانەی بەرچاون لەسەرووی میسۆپۆتامیا دۆزراونەتەوە کە خاکی کۆنی بەرەی یەکەمی پێکهاتەی مرۆیی کورد بوون.

نووسینە کۆنەکانی لە مێژووی مرۆڤایەتیدا دەرکەوتن ـ کە نووسنی داهێنا ـ وەك ئامرازێکی تۆمارکردن پێش زیاتر لە پێنج هەزار ساڵا، کۆڵینکارییەکان ئاکامی ململانێی درێژخایەنی مرۆڤ لە ولاتی کوردانی خستۆتەروو لە بەرەنگار بوونەوەی سروشت و خستنە بەردەستی خۆی و بۆ خزمەتی خۆی لەگەڵ هەلکەوتی بەرەنگار بوونەوەی چارەنووس سازانە لەگەڵ نەتەوەکانی دیکەی دەوروبەری. لە رێگای ئەم بەرەنگار بوونەوە گشتگیرە، توانی شارستانیەتێکی رەسەن لە ولاتەکەیدا دابهێنێت وەك شارستانیەتی عێراقی کۆن کەوا کورد هێزیان لە رێگەی کارلێکی کاریگەر و پێگەیشتوو لێ وەرگرت، کە بوو بە هۆی پێکهێنان و داڕشتنەوەی حاڵەتە شارستانیەکەی و یارمەتی گەشەسەندنی داوە. سروشتی تاکایەتی دوور لە ئاوێتە و توانەوە لەنێو شارستانیەکانی و خۆی پاراست، کە لە نزیك ژینگەکەی سەری هەڵداوە.

بایەخدانمان بە رابردوو بە پێی دیدگایەکی رووکەشی شارستانیەتێکی شێوەکی نییە، بەلکو لەو راستیانەوە سەرهەڵدەدات کەوا نووسینە کۆنەکان هاوبەشیان تێداکرد بۆ تەواوکردنی وێنەی روون و دیار لەبارەی مێژووی مرۆڤی کورد و فرەجۆری چالاکی و چالاکییە تاکەکی و کۆمەلایەتییەکانی کەوا لە دیکۆمێنتە نووسراوەکاندا جێی هێشتوون.

یاد پاشماوەی ماددی، کە پێویستە لە نهێنییەکانی بگەین و وردەکارییەکانی بزانین. بەلام تیۆری پەراوێزکردنی کەوا گەلانی دەوروبەر ئامادەیان کردبوو، بینینی روونیان لێل کرد و گەیێنەکانی (مەدلەلاتی) ئەم شارستانیەی شێواند.

بەهۆی ئەوەی مێژووی درێژ و قووڵی کوردی، وەك نەتەوەکانی دیکە، چالاکی تاکە کەسی و کۆمەلایەتی مرۆڤی کورد فرەجۆر بوو، لەسەر دیکۆمێنتی نووسراوی جێهێشتبوو یان پاشماوەی ماددی، ئالێرەدا چەندان پرسیار قووت دەبنەوە... ئایا بەڕاستی راستەوخۆ لێکۆڵین لە ولاتی کۆنی کورداندا کراوە؟ ئایا نووسینی مێژوونووسان هاوکار بوو بۆ تەواو بوونی کەسایەتی کوردی؟ ئایا بەلگەنامە مێژووییەکان نووسراونەتەوە، ئەوانەی سەردەم و خولە جیاجیاکانی ژیانی کۆنی کورد دەنوێنن؟ ئایا لێکۆڵەران و زانا شوێنەوارییەکان هەلوێستی بێلایەنیان هەبووە بە پشت بەستن بە پاکی پیشەوەرانە لەکاتی بەلگە هێنانەوە و ئەنجامگریدا لەو شوێنەوارانە و دیکۆمێنتانە و دەقە نووسراوانەی قوولایی مێژووی نەتەوەی کورد دەنوێنن؟

کۆلینکارییە شوێنەوارییەکان، چاخەکانی پێش مێژوویان دۆزیەوە. مرۆڤ هەر لە رۆژی دەرکەوتنی یەکەم تیرە مرۆییەکانی بنجی مرۆڤ دەنوێنن هەر لە نزیکەی 1،750،000 سال و بەپێی تازەترین لێکۆلینەوە و دۆزینەوەکان مرۆڤ لە عێراقدا لە رۆژگاری زۆر دوور و درێژ ژیاوە. شوێنەوارەکانی بەرایی لە ئەشکەوت و کون و کەلەبەرەکان ژیاوە لە ناوچە شاخاوییەکانی باکوورو باکووری رۆژهەلاتی عێراق. مرۆڤی نیاندرتال دۆزراوەتەوە لە ئەشکەوتی شانەدەر لە ماوەی نێوان 100000 ـ 35000 سالی رابردوودا لە باکووری عێراق[1].

واتە ئەم ناوچەیە بەشی هەرەزۆری مێژووی مرۆڤایەتی داگیرکردووە. جێگەی بەردە بەلك (Barda Balk) نزیك چەمچەمال لە کۆنترین ناوچەی چاخی بەردینی کۆن دەژمێردرێت لە عێراقدا. پاشماوە شوێنەوارییەکانی دەگەڕێنەوە بۆ چاخی کۆنی بەردین لە جۆری ناسراو بە ئاشوولی، مێژووەکەی دەگەڕێتەوە ماوەی نێوان 100000 تا 60000 سالا.

---

(1) د. فرج بصمه جي، العصور الحجرية في العراق على ضوء المكتشفات الحديثة، بغداد، ص 111 - 121.

بە هەمان شێوە لە ئەشکەوتی زرزی و هەزار مێرد لە پارێزگای سلێمانی، شوێنەواری لۆناخی دووەمی چاخی کۆنی بەردین دۆزراونەتەوە. لە ئەشکەوتی شانەدەر(Shanidar) لە پارێزگای هەولێر، کە تا ئێستا گەورەترین و فرەوانترین ئەشکەوتی دۆزراوەیە لە عێراقدا[1]، ئێسکبەندی سێ پیاو و منداڵێکی تێدا دۆزراوەتەوە، بە کۆنترین ئێسکبەندی مرۆڤی نیاندرتال دادەنرێت، کە مرۆڤی کۆنە، لەم ناوچەیەدا ژیاوە پێش مرۆڤی هۆشمەند (هوموسپینس) پاشماوەی مرۆڤی نیاندرتالی تیادا دۆزراوەتەوە کە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی مستێری و ماوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ماوەی نێوان 60000 ـ 45000 ساڵ. ئەوەشیان وەك دەزگای کاربۆن (14) (هاوچاوی تیشکدار ـ النظائر المشعة) ئاماژەی پێکردووە و دەستنیشانی کردووە، دەشێ ئەشکەوتەکە پاشماوەی کۆنتری تێدا بووبێت لەبەر ئەوەی کۆڵینکارییەکان نەگەیشتوونەتە خاڵی ڕەقان تا ئێستا[2].

چەندان جێگەی دیکە هەیە پاشماوەی مرۆڤی ئەم قۆناخەی تێدا دۆزراوەتەوە، وەك: ئەشکەوتی (بالی کورا) و پەناگەی کەفرینی باباڵ و سراندور لە نێوان هەولێر و شەقلاوە.

(1) عبدالقادر حسن علي، الانسان الأول (حول الاجناس البشرية في العصور الحجرية القديمة)، ص 67 – 69.

(2) طه باقر و د. عبدالعزيز حميد، طرق البحث العلمي في التاريخ و الآثار، جامعة بغداد، 1980، ص 11.

* سۆمەرییەکان (Sumerian) بنیاتنەری مەزنترین شارستانی مرۆڤ لە سەرەتای چاخە مێژووییەکانەوە پێزانراوە

سۆمەرییەکان (The Sumerian):

مێژووی سۆمەرییەکان لەگەڵ سەرەتای چاخە مێژووییەکانی ڕێك دێت لەگەڵ چاخی گزنگی ڕەچەڵەکەکان.

میللەتێك هەبوو لە ناوچەی سۆمەر (Sumer) نیشتەجێ بوو پێش دەرکەوتنی سۆمەرییەکان، بە سەدان یان هەزاران ساڵ، شارە سۆمەرییەکان هەموویان دوای ئەم چاخە بە هەزار ساڵ واتە لە گزنگی دەرکەوتنی ڕەچەڵەکەکان دەستی بە گەشەکردن کرد، وەك: لگەشی و وەسکا و ئوور و ئیدیش هەتا (ئەریدۆ)ش بە کۆنترین شاری ناوچەی سۆمەر ناژمێردرێت.

کەواتە گەلی سۆمەری کێن؟ کە هاوبەشی بنیاتنانی شارستانیەتی عێراقی یان کردووە لەسەر خاکی سۆمەر بۆ سەدەیەك دەچێت؟ چۆن گەیشتوونەتە سۆمەر؟ چۆن گەیشتوونەتە بەشی خوارووی دەشتی نیشتەنی؟[1]

توێژینەوە بەردەوامە بۆ زانینی بنجی سۆمەرییەکان لەبەر تیشکی یەکەم پاشماوەکانیان... پرۆفیسۆر تەها باقر، پێمان دەڵێت: سۆمەرییەکان یەکێکن لە کۆمەڵەکانی لە هەندێ نەتەوەی خۆجێیی باکووری میسۆپۆتامیا کەوتوونەتەوە، لە چەرخی دێرینی پێش مێژوو. ئەوان بەناوی تایبەتی خۆیان ناسران کە (سۆمەرییەکان) ،، بە دانە پاڵ ئەو هەرێمەی لەدوا کایە تیایدا نیشتەجێ بوون، لە دەشتی نیشتەنی عێراق لە نزیکەی هەزارەی پێنجەمی پ.ز یان کەمێك دوای ئەوەیە. سۆمەرییەکان هێمای تایبەتیان بۆ چیا بەکارهێنا بۆ دەربڕینی ئەو واتایە کەوا ئەوان لە چیا جێگیربوونە لە عێراقدا پێش کۆچکردنیان بۆ ناوچەی دەشتی نیشتەنی.

---

(1) صموئیل نوح کریمر، السومریون، ترجمة د. فیصل الوائلی و د. سامی سعید الاحمد، السومریون و تراثهم الحضاری.

دواتر خەریکی دروستکردنی زەقورە (زەگورە) بوون لە پەرستگاکانیان و بایەخیان لە ئاینی سۆمەری و بوونی دار و ئاژەڵی چیایی لە نیگارەی مۆرە لوولەکییەکانیان.

هەندێ مێژوونووس لەو باوەڕەدان سۆمەرییەکان لە چاخی عوبێد گەیشتوون بە بەشی خوارووی عێراق، کەوا سەرەتای توخمەکانی شارستانیەتیان تیادا دەر دەکەوێت[1]. کەواتە سۆمەرییەکان دانیشتوانی رەسەنی ئەم ولاتەن کەوا پێشینەکانیان کۆنترین دێی کشتوکاڵیان بنیاتنا لە باکووری عێراقدا، کەوا خولەکانی چاخی پێش مێژوو دەنوێنێت[2]. باشماکوف لەو باوەڕەدایە وێنەی بەرایی کوردانن[3].

هەروەها مار (Marr) ئاماژە بەوە دەکات دەشێ نزیکی لەنێوان سۆمەرییەکان و کورد دا هەبێت، لەبەر ئەوە دەتوانین گریمانەی ئەوە بکەین کەوا کورد لەجۆری (دۆلیکۆ Dolicho)ن توخمە کۆچکراوەکانن لەگەڵ دانیشتوانی رەسەنی ولاتی ئەنادۆڵ ئاوێتە بوون، دەشێ ئەم توخمانە لە کاتێکی دواکەوتوو هاتبن، کە لە ناوەندەکانی قەوقاس یان لایەنی دیکەی دەریای رەش، بەتایبەتی دەزانین کەوا پاشماوەی کوتییەکان لە قرم هەتا سەدەی شازدە ماونەتەوە. هەڵمەتبەران لە قەرمەوە هاتوون بۆ ئەنادۆڵ شتێکی سەلماوە لەڕووی مێژووییەوە دەزانین کورد لەم سەردەمەدا لە رۆژهەلاتەوە بزاوتن بەرەو رۆژئاوا[4].

گەلی باکووری مێسۆپۆتامیا، یەکەم گەلن بنچینەی مەزنترین شارستانی دانا کە مرۆڤی کۆن پێیزانیبێت. ناوی ولاتی سوبار (Subar) یان سوبارتو بە بەشی باکووری عێراق دەوترا، ئەم ناوەش بە دانە پاڵ سوبارییەکان هاتووە کە نەتەوەی چیایین و لە باکووری مێسۆپۆتامیا جێگیر بوون.

---

(1) تاریخ السومریین السیاسی و الحضاری، طه باقر، ص 252.

(2) هەمان سەرچاوە، ص 56 – 64.

(3) باشماکوف، الشعوب القاطنة حول البحر الاسود، باریس، 1930، ص 78.

(4) موسنرینسکی، بحوث عن اصل القبائل الاولیة للشعوب السلافیة، 1952، ص 187.

وا دەردەکەوێت ئەم نەتەوانە لەگەڵ ئاشوورییەکان یەکیان گرتبێ بۆ پێکهێنانی یەکێتیەکی سیاسی و سەربازی کە ئاشوورییەکان لە ماوەی هەزارەی سێیەمی پ.ز، دەشێ ئەم هۆیە لە پشت بەهێز بوونی ئاشوورییەکان بێت کە توانیان مەزنترین ئیمپراتۆریەت دانێن لە رۆژهەلاتی کۆندا.

دەرووی سێیەم

گرنگترین سەردەمە شارستانییەکان و چاخە مێژووییەکان بۆ پێکهێنانی شارستانیەتی کورد لە وڵاتی سوبارو - سوبارتو

Subar Country

* چاخی بەردینی کۆن (پالیولیسیک)
* چاخی بەردینی ناوەند (میسولیسك)
* چاخی بەردینی نوێ (نیولیسك)
* چاخی بەردینی کانزایی (کالکولیسك)

گرنگترین خولە شارستانی و چاخە مێژووییەکانی بۆ پەیدابوونی شارستانیەتی کورد لە ولاتی سوبارو – سوبارتو (Subar Country)، لێکۆڵینەوە و گەڕانی جیولۆجی و شوێنەوار ناسی لە ناوچە جیاجیاکانی کوردی، هەندێ زانیاری دەرخستووە سەبارەت سەرەتای پەیدابوونی ژیانی تیایدا[1]. سەرەتای دەرکەوتنی مرۆڤ لە کوردستان پێشی زیاتر یان کەمتر لە ملیۆن ساڵ بووە و داهێنانی نووسین لە نیوەی هەزارەی چوارەمی پ.ز ئەم چاخانە دەگرێتەوە:

چاخی بەردینی کۆن (پالیولیسیک)

ئەم چاخە لە نیوەی چاخی بلایستوسین تا کۆتایی چاخە بەستەڵەکەکانی ئەوروپایە، پێش نزیکەی 500،000 ـ 10،000 ساڵ پ.ز . نشیمەنی بەردە بەلکە (Barda Balka) نزیك چەمچەماڵ لە کۆنترین شوێنی چاخی بەردینی کۆن بێت لە کوردستان، ولاتی کوردان.

توێژینەوەی شوێنەوارزانی خاتوو کاردو ساڵی 1928 لە ئەشکەوتی زرزی و هەزار مێرد لە پارێزگای سلێمانی پەیکەر ـ ئێسکبەندی مرۆڤی دۆزیەوە، منداڵێك و سێ پیاو، بە کۆنترین ئێسکبەندی مرۆڤی نیاندرتال ناسراون، کە مرۆڤی کۆن بوون و لەو ناوچانە ژیاون پێش مرۆڤی هۆشمەند و پاشاوەی لە شوێنی جیاجیای باکووری عێراق دۆزرانەوە.

ئەشکەوتی هەزار مێرد واتە (هەزار پیاو)، ئەویش لەبەر ئەوەی زۆر فروانە و جێگەی هەزار پیاوی تێدا دەبێتەوە. دەشێ ئەم ناوە پەیوەندی بە پلە و پایەی سەربازیەوە هەبێت، واتە بەرپرسی هەزار پیاو، واتە سەرکردەی هەزار کەس.

ئەشکەوتی زرزی دەکەوێتە چیای بەرانبەر سورداش و زۆر لە دوو ئەشکەوتی قرقبان و کوڕ و کچ دوور نییە. توێژەری ئەمریکی خاتوو کاردو ساڵی 1927 کۆڵینی ئەنجامدا و شوێنەواری کۆتایی چاخی بەردینی کۆنی دۆزییەوە، کە زۆربەیان ئامێری ورد بوون دەگەڕانەوە ماوەی دوازدە هەزار ساڵ پێش.

---

(1) تاريخ الكرد القديم، ص 17.

راستییەکانی تایبەت بە ئەشکەوتی هەزار مێرد و زرزی ئەوە دوورپات دەکەنەوە کەوا ئەشکەوتی شانەدەر زۆر لەبار بوو بۆ ناوچەی کوردستان، تاکە ئەشکەوتی ژیان تیایدا لە 600،000 تا 10،000 ساڵ پ.ز بەردەوام بووە. لە نشیمەنی بەردە بەلکەی 300م باکووری رۆژهەلاتی چەمچەماڵ چەندان تەوری دەستی دۆزراونەتەوە مێژوویان دەگەرێتەوە بۆ هەزار ساڵا.

چاخی بەردینی ناوەند (میسولیسك)

ئەم چاخە بەوە هەڵداوێردرێت کەوا مرۆڤ لە قۆناخی راو و شکار و هەڵگرتنەوەی بەرووبووم گواستیەوە قۆناخی کشتوکاڵ و شوانکارەیی. نشیمەنی زاوی چەمی لەسەر زێی سەروو نزیك ئەشکەوتی شانەدەر تا ئێستا بە کۆنترین نشیمەنی مرۆیی دەژمێردرێت لە رۆژهەلاتی نزیکی کۆندا[1].

کۆڵینکارییەکان لە شوێنەکەدا پاشماوەی کۆنترین نشیمەنی ئەم چاخەی بەخۆوە بینیوە، کە دەگەرێتەوە بۆ هەزارەی دەیەم پ.ز ، شایانی باسە پەیوەندی هونەری نێوان پیشەسازی کوردستان لەم چاخەدا و نێوان پیشەسازییەکانی دەوروبەری دەریاچەی (قەزوین) ە[2].

لە هەڵکەوتی ئەم چاخە، شوێنی (کەریم شەهر) نشیمەنێکی کراوەیە دەکەوێتە رۆژهەلاتی چەمچەماڵ بە نزیکەی 9 کیلۆمەتر. هەندێ ئامێر و ئامرازی بەردینی ورد دروستکراوی تیادا دۆزراوەتەوە، لەوانە ئامرازی کشتوکاڵی وەك داسی دروستکراو لە دەوە، داسی دروستکراو لە پۆلا و چەپار بە قیر و دەستاڕی ئارد و نان، شوێنی (ملفعات) ئەویش دەکەوێتە سەر زێی خازر سەرووی رێی نێوان هەولێر و موسلا، تیایدا شوێنەواری بەردینی مەزن دۆزراونەتەوە وەك ئەوەی لە (کەریم شەهر) و لە (گرد چای) لەسەر لێواری زێی گەورە دۆزراونەتەوە، بەلام نزیك دێی (گرد مالك) و شوێنەواری دیکە لە ئەشکەوتی هەزار مێرد و (بالی کورا) و شوێنانی دیکە[3].

ناوی ئەم چاخە، چاخی ئامرازە وردەکانە، ئەم چاخە ناسراوە لە:

أ ـ عێراق (لە خاکی کورد دا) بەناوی سەردەمی زرزی (بەناوی ئەشکەوتی زرزی نزیك سلێمانی)، شوێنەوارەکەی لە ئەشکەوتی شانەدەر لە چینی (B) دۆزراوەتەوە و لە ئەشکەوتی هەزار مێرد و شوێنی دیکە.

ب ـ لە ولاتی شام بەناوی سەردەمی (نتوفی).

---

(1) الوجيز في تاريخ العراق القديم، د. عبدالقادر الشيخلي، ص 55 – 56.

(2) هەمان سەرچاوە، ل 55 – 56.

(3) طه باقر و د. عبدالعزيز حميد، طرق البحث العلمي في التاريخ و الآثار، جامعة بغداد، 1980، ص 41.

ج ـ لە باکووری ئەفریقیا بەناوی سەردەمی (قەفسی ـ وەهدانی)[1] .

ناوچەکانی باکووری عێراق ژینگەی لەبار بوو بۆ گەشەسەندنی مرۆڤی بەرایی، ئەوەشیان ئاماژەیە بە رەهەندی مێژوویی نەتەوەکانی لە باکووری عێراق نیشتەجێ بوون بە کاکڵی یەکەم دادەنرێن بۆ بنیاتنانی شارستانیەتی مێسۆپۆتامیا. بەم جۆرە دەبینین باکووری عێراق شانۆیەك بوو بۆ شۆڕشی نیولیسی کە گرنگترین چاخە پێش ئەوەی بە سێ هەزار و پێنج سەد ساڵ بایەکەی بەرەو ئەورووپا هەڵبکات.

لە بناری چیاکانی کوردستاندا، کەوا بارانی ئەتڵەسی هەموو ساڵێك دەیگرێتەوە، مرۆڤ وازی لەوە هێنا راوکەر و شکارچییەکی گەڕۆك بێت و پشت بە لێزانی خۆی و بەختی خۆی ببەستێت لە بژێو پەیداکردن، بوو بە کشتکار و پەیوەست بوو بە پارچە زەوییەکی بچووك، لەم زەوییەدا خۆراکی خۆی دەست دەکەوێت، لە قوڕەکەی خانووی دروست کرد و ئامرازی نوێی داهێنا بۆ ئەنجامدانی جۆری نوێی دی لە کار. لە مەڕ و مالات سەرچاوەیەکی ئاسان و هەمیشەیی شیر و گۆشت و خوری و پێستی دابین کرد. لە هەمان کات رووکاری کۆمەلایەتی گەشەی سەند، لەبەر ئەوەی کشتوکاڵ کردن و بەرگری لێ کردن پێویستی بە هاوکاری کۆمەلایەتی پتەو هەبوو.

هەر خێزانێك کێڵگەیەکی بۆ خۆی تەرخان دەکرد رواندن و چەراندنی مێگەلەکەی، سەرەڕای دروستکردنی ئامرازەکانی، بەلام زۆر هۆکاری دیکە کۆبوونەوە بۆ ئەوەی ببن بە کلیلی رێکخراوێکی کۆمەلایەتی. دواتر شۆڕشی دیکە هەڵدەگیرسێت و کانزا شوێنی بەرد دەگرێتەوە و گوند دەبن بە شار و شارەکان یەکدەگرن و لەگەڵ یەك دەبن بە شانشینی و ئەوەندە نابات دەبن بە ئیمپراتۆری، بەلام کاکڵی بنچینەی ژیان و کاری مرۆڤ رووی لە زەوی دایك کرد و بە پشت بەستن بە وەرزەکان و تا ئەمڕۆ کە ئەو شتە نەگۆڕاوە[2] .

بەگشتی زۆربەی پیشەسازییە بەراییەکان لەو شوێنانەی ئاماژەیان بۆ کرا هاوشێوەن، بۆ نمونە ئامرازەکانی چاخی موستیری کە لە چینی (d) ی ئەشکەوتی شانەدەر دۆزرایەوە، لە چەشنی

(1) الوجیز فی تاریخ العراق القدیم، د. عبدالقادر الشیخلی، ص 55 – 56.

(2) جورج رو، تاریخ العراق، ترجمە: حسین علوان، ص 79.

ئامرازەکانی لە هەزار مێرد لە چینی (c) دۆزراونەتەوە و لە شوێنەواری (گلی سور) نزیک بێستوون لە کوردستانی ئێران هاوشێوەن.

سەرەڕای ئەو ئامرازانەی لە شوێنی ناوبراوەکان دۆزراونەتەوە، پاشماوەی ئێسکی ئاژەڵ بینراوە، بە پلە یەک پێکدێت لە ددان و ئێسکی شکاوی ئاژەلانی کێوی وەک گای کێوی و کەرە کێوی، سەرەڕای فیل لەو جۆرەی لە هیند دەژیێت. هەروەها هەندێ نزیکی لەنێوان ئەو ئامرازانەی لە کوردستان دۆزراونەتەوە و ئەوەی لە ولاتی هیندستان و ناوەڕاستی ئاسیا دۆزراونەتەوە لێ هەمان ماوە. هەر چۆنێ بێت، کۆڵێنکاری لە شوێنانەی دیکەی کوردستان کراوە، سەرەڕای کۆڵێنکاری کورە و بێخاڵ و براک و شەنگال و ناوچەی کوردی دیکەی عێراق.

گەڕان لە کۆمەڵە ئەشکەوتێکی چیای زاگرۆس لەناو ئێران (کوردستانی رۆژهەلات ، وەرگێڕ) بوونی نشیمەنی هاوشێوەی عێراق دۆزراونەتەوە بەتایبەتی ئەشکەوتی (تنک بیدا) لە چیای بەختیاری لە باکووری رۆژهەلاتی شوشتەر، کە بە فرەوانی لە ساڵی 1949 ئەنجامدران، لە کوردستانی باکوور چەندان نمونەی ئامرازی چاخی بەردینی کۆن (بالیولیس) دۆزراونەتەوە بەتایبەتی لە چیای نمرود نزیک دەریاچەی (وان)، هەروەها ئامێری دروستکراو لە بەردی ناسراو بە ئوبسیدی، لە ناوچەکانی هەکاری و قارس دۆزراونەتەوە وەک هاوشێوەکانیان لە چینی (c) لە ئەشکەوتی شانەدەر لە چیای برادۆست لە کوردستانی عێراق[1].

---

(1) بگەڕێوە بۆ ئەو زانیاریانەی پەیوەستن بە چاخی بەردینی کۆن لە ناوچە کوردییەکانی تورکیا لە:
CHARLESBU RANY, DAVID MARSHALL ANG, THE PEOPLES OF THE HILIS.L.1971, P 14.

چاخی بەردینی نوێ (نیولیسك)

دێی چەرمو (Jarmo) ی 11 کیلۆمەتر دوور لە رۆژهەلاتی چەمچەمالا، کۆنترین نشیمەنی چاخی بەردینی نوێیە. خانوەکان لە قوڕ دروست کراون و بانەکەی بە حەسیر گیراوە و بناخەی هەندێکیان بەرد بووە. بەلام دانیشتوانەکەی شوانکارە بوون، هەندێ ئاژەلیان مالی کردبوو و ولاتیان بەخێو دەکرد و کشتوکالیان دەکرد لە بازنەیەکی تەسکدا. هەندێ ئامێری بەردین دۆزراونەتەوە، زۆربەیان لە هەسان دراون و ئامرازی لە ئێسك و خشل و بوکەلەی لە قوڕ دروستکراو دۆزراونەتەوە. دۆزینەوەی پارچە گلێنەی خاو لە چینە بالاکان لە شوێنەکە.

نێردە (بعثة) ی ئەمریکی بۆ کۆلێنکاری لە ناوچەکە لە سالی 1948 توانیان شازدە چینی شوێنەواری بدۆزنەوە، یازدە چینی یەکەمی گردەکە (بە هەژمار کردن لە خوارەوەرا) شوێنەواری گلێنەی تێدا نەبوو، لەبەر ئەوە ئەم چینانە بە ماوەی پێش گلێنە داندرا. ئەم چەشنە لە زۆر نشیمەنی کۆن (مستوطنة) ی دیکەش دۆزراونەتەوە لە رۆژهەلاتی نزیك وەك: ئەریحا لە فەلستین و (گتل هیون) لە تورکیا و شوێنەواری گلێنە دیکە تەنیا لە چینەکانی پێنجەمی بالا دۆزراونەتەوە لەو گردە.

پرۆفیسۆری سەرپەرشتکاری کۆلێنکاریەکە لەو باوەڕە دابوو، ئەو ماوەیەی شازدە چینەکانی شوێنی چەرموو (جرمو)ی تیا دروست بووە بە نزیکەی 400 سال دەخەملێندرێت و لە کرداری شیکاری بە (کاربۆن ـ 14) دا دەردەکەوێت چەرموو دەگەرێتەوە مێژووی (7000) سال پ.ز، و خانووەکانی دێ نزیکەی سی خانوو دەبوون و کانیشتوانی 150 کەس دەبوون[1].

لە شوێنەوارەکانی دیکەی تیایدا شوێنەواری چاخی بەردینی نوێ دۆزراوەتەوە، گردی شمشارەی دەشتی رانیەیە. هەروەها گردی دەسونەی ناحیەی سمورەی 35 کیلۆمەتر لە خوارووی موسل کە شوێنەواری کشتوکالی دەنوانـد. هەروەها چەندان شوێنی دیکە دۆزراونەتەوە لە خوارووی کەرکوك و یارم تەپە لە دەشتی شەنگال (سنجار) و ئیدیش[2].

(1) تاریخ الکرد القدیم، ص 28.

(2) جورج رو، تاریخ العراق، ترجمە: حسین علوان، ص 57.

مرۆڤ لەم قۆناخەدا ژیانێکی نوێی دەست پێکرد لە کۆتاییەکانی ئەو چاخە بەردییە کۆنە و شێوازی گوزەرانی گۆڕا و فێری بژێو بەرهەمهێنان بوو لە کشتوکاڵ و بەخێو کردنی ئاژەڵ.

سەبارەت باوەڕە ئایینییەکانی دانیشتوانی چەرموو (جرمو)، خوداوەندی پیت و بەرەکەتیان دەپەرست، هەروەها ئەوەی دەبێتە هۆی بەرهەمی زۆر. ئەم ئامانجەیان بە پەرستنەکانیان دەکرد بە پەیکەری هاوشێوەی خوداوەندی دایك[1].

یەکەم گۆڕان و پێشکەوتنی ئابووری (کودەتا) لە مێژووی مرۆڤدا کە سروشتی رامکرد بۆ خزمەتی خۆی، شۆڕشەکە رەوتی ژیانی گۆڕی بەرەو شارستانیەت و شارگەری پێگەیوو دواتر، پەیدابوونی گوندی کشتوکاڵی بەرایی بوو.

بەم جۆرە بینیمان چۆن بنارەکانی چیای زاگرۆس و دۆڵی دیجلەی باکووری عێراق، بوون بە نشیمەنی کشتکاران و شوانکارەکان لە چاخی بەردینی نوێدا لە (5000 ساڵ پ.ز) ەوە.

مرۆڤی ئەو چاخی لە دێی بچووك دەژیا، خانووەکانی لە قوڕی پەستراو دروست دەکرا و ئامرازی بەردینی سادەی بەکار دەهێنا و جادووی چاخی بەردینی خۆی ئەنجام دەدا، بە کۆبوونەوە لە یەکەی کۆمەڵایەتی سەربەخۆ، کەمجار بووە لە دە کەس (هۆز) یان خێزانی گەورە زیاتر بێت[2].

کۆڵێنکارییەکانی زاوی چەمی ـ شانەدەر، نیشانەی دەرکەوتنی کشتوکاڵ لە ناوچە کوردیەکانن لە قۆناخەکانی بەرایی چاخی بەردینی نوێ. ئەم موڵکەیە لە کۆنترین موڵکەی کشتوکاڵی دەژمێردرێت لە جیهاندا و لە رێگای (کاربون ـ 14)، رالف سولیکی شوێنەوارزانی ئەمریکی، کە لەگەڵ خێزانەکەی رۆزا، کۆڵێنکارییەکان لێرەدا کرد، کات و سەردەمی ئەم نشیمەنیان بە (10870 ـ 300 پ.ز) دانا.

---

(2) تاریخ الکرد القدیم، ص 29.

(3) د. تقی الدباغ، (الثورة الزراعیة و القری)، حضارة العراق، ج 1، ص 87.

(2) جورج رو، تاریخ العراق، ترجمە: حسین علوان، 1984، ص 85.

دۆزراوەکانی ئەم نشیمەنیە، لە کوتەکی بەردین و ئامێری تەلیزمەکاری، ئاماژە بەوە دەکەن کەوا مرۆڤ لێرەدا، ئامراز گەلێکی بەکار هێناوە شێوەی وردە و لە شێوەی دروست کردنی ئەم ئامرازانە، خاتوو رۆزا سولیکی کاتەکەی بۆ ماوەی پێش چاخی بەردینی نوێ دانا، بە ماوەیەکی کەم ناوی نا پرۆتۆن لیس (Proton eolith)[1].

دێی زاوی چەمێ ـ شانەدەری سەر زێی گەورە، ئەم کۆڵینکاریانە سەلماندیان کەوا لە دێیە کشتوکاڵییەکانی پێش دێی چەرموو(جرمو) بە ماوەیەك و کۆڵینکارییەکان تیایدا سەلماندیان کەوا کۆنترین قۆناخەکانی فێربوونی مرۆڤ بۆ کشتوکاڵی تێدا روویداوە، لەبەر ئەوە لەم گوندە شوێنەواری گڵینەیان نەدۆزیوەتەوە، کەواتە هەمووی لە چەشنی پێش گڵینەیە (فخار)[2].

(1) بگەڕێوە وتاری وایسباخ:
F.H. WEISSBACH KARDUKHO1,2 auly wissow a R.E.X.2. Stuttgart 1919. P. 203.
(2) تاريخ الكرد القديم، ص 29.

چاخی بەردینی کانزایی (کالکولیسك)

مێژووی ئەم چاخە لە نێوان 5600 ـ 3500 پ.ز دیارکراوە، مرۆڤ تیایدا توانی کانزا بدۆزێتەوە و ئامێر و ئامرازی لێ دروست بکات، سەرەڕای ئامرازی بەردین. لەیەکەم سەردەمیدا کە بە چاخی (حەلف) ناسراوە، نشیمەنی فرەوان دۆزراونەتەوە. زۆربەی لە باکووری عێراقدا بوون، بەرەو خواروو لە شاری مەندەلی لە دەشتی نیشتەنی رەت نابێت. بەناوبانگترین نشیمەنی ئەم قۆناغە گردی ئەرەبچی و گردی دەسونە و گردی سوان و مەتارە و تەپەکور و نوزی و گردۆلکەی یارم تەپە و جوخەمامی و هەندێ گردۆلکەی ناوچەی حەمرین لە پارێزگای دیالە.

قۆناخی دواتر کە بە سەردەمی عوبێد بەناوبانگە شوێنەوارەکانی لە باکووری عێراق وەك ناوچەی گردەکانی سەلاسات نزیك شەنگال و تەپەکورە و تەل حەسونە و ئەرەبچیە[1].

ئەم قۆناخە گرینگیەکی گەورەی هەیە، لەبەر ئەوەی واتای وایە خوارووی عێراق بووە بە ناوەندێك بۆ فراژوو بوونی شارستانی سەرەڕای باکوور. ئەمە یەکەم جارە لە مێسۆپۆتامیا Mesopotamia یەکێتی شارستانی تەواو هاتەدی، بەڵکو دەشێ یەکیەتیەکی سیاسی بووبێت[2].

دواتر سەردەمی ئوروك (وەرکاء) دێت لە ماوەی 3300 ـ 3100 پ.ز ، پاشماوەکانی ئوروك، کە تەورات ناوی (ئەریخ) ی لێ دەنێت، کە ئێستاش پێی دەوترێت وەرکاء لە ناوچەی بیابانیدا لە نیوەی رێگای نێوان بەغدا و بەسرە نزیك شاری عەرەبی (سەماوە) ماوەی ئوروك شتێکی نوێی دیکەی گرنگی بەخۆوە بینی لە گرنگی داهێنانی چەرخی گڵێنە (فخار) و مۆری لولەکی و نەخشی قورچەکی فسیفسائی. ئەم داهێنانەش دەرگای سەردەمێکی شارستانی نوێی کردەوە، گرنگی لە دۆزینەوەی کشتوکاڵی چاخی بەردینی نوێ.

(1) سیتون لوید، ص 39.

(2) جورج رو، ص 96.

لە پەرستگاکانی ئینانا لە ئوروك پێش کۆتایی ئەم ماوە، بۆ یەکەم جار نووسین دۆزرایەوە لە مێژوودا لە شێوەی نووسینی وێنەیی. دواتر سەردەمی نیمچە نووسین دێت، هەرچەند جیاوازی زۆر نەبوو لە رووی شێوە و جۆردا، بەلام جیاوازی بنچینەیی لە توخمە شارستانیەکاندا نەبوو لەگەڵ سەردەمی ئوروك کە تیایدا ئادگارەکانی پێشکەوتن و گەشەی شارستانی مێسۆپۆتامیا بە هەر دوو بەشی باکوور و باشووری دەرکەوت و رێی خۆشکرد بۆ تیشك خستنە سەر پاشماوە شارستانیەکانی سۆمەری، کە قۆناخی مێژوویی هەزار ساڵ دا دەسەلاتدار بوون لە هەرە خوارووی عێراقدا، لە نێوان شاری دیوانیە و کەنداوی عەرەبی، ئەم قۆناخە ناونرا بە راپەڕینی سۆمەری.

بە گشتی دەتوانین بڵێین لە کوردستاندا دوو جۆر مولگەی کشتوکاڵی هەن:

جۆری یەکەم: پەیوەندی بە چاخی بەردینی نوێی زوو هەیە، ئادگارەکانی هەندێ جار لەگەڵ چاخی بەردینی ناوەند تێکەڵ دەبێت، وەك نشیمەنکانی (گردجمای) و چینەکانی ژێری لە چەرموو(جرمو) و گلینە سازی تیادا سەرەتایە.

جۆری دووەم: ئەوەیە لە پیتی بالای ئەم نشیمەن کشتوکاڵییەکان دەبینرێت، تیایدا گلێنە سازی پێشکەوت و توند و ئەستور بوون وەك ئەوەی لە چەرموو (جرمو) و هاوشێوەکانی هەبوون لە ئەریس و سیالك و حەسونە و سامەرا و جتال هیوك. دوای ئەم ماوەیە نشیمەنکانی کە پەیوەندیان (چاخی بەردینی کانزایی) هەیە لە زۆر ناوچەی رۆژئاوای ئاسیا بلاوبوونەوە کە چاخی پێش قۆناخی دەرکەوتنی نووسین و سەرەتای تۆماری مێژووییە[1].

(1) تاریخ الکرد القدیم، ص 22.

دەرووی چوارەم

گۆڕانی مێژوویی پەیوەندییەکانی گەلانی کۆن لە وڵاتی کوردان

The Historical development relations of the peoples in the old countrys kurds.

* کورد لە نێوان دەمارگیری نەتەوەیی و ئایینیدا.
* ئاوێتە بوونی زمانی و گەشانەوەی کولتووری ئەدەبی و هونەری لە وڵاتی کوردان.
* یەکێتی هۆزەکی دانیشتوانە کۆنەکانی وڵاتی کوردان لە چاخەکانی پێش زایینیدا.

کورد لە نێوان دەمارگیری نەتەوەیی و ئاییندا

جەمالەدینی ئەفغانی لەو باوەڕەدایە دەمارگیری بە واتای هاوکاری و هێزی پارێزەری یەکێتی کۆمەڵگە دێت، دەمارگیری دەشێ خراپ بکەوێتەوە لەبەر ئەوەی ئەویش ڕێسا و ڕێچکەیەکە خۆی لە خۆیدا دەبێت ملکەچی بنەمای میانڕەوی بێت.

هەر دەمارگیرییەك نەکەوێتە ژێر ئەم بنەمایەوە و لەوەوە سەرچاوە نەگرێ، دەبێتە دەمارگیریەکی کوێرانە. دەمارگیری لەسەر بنچینەی جیاجیا دادەمەزرێنێت، دەشێ لە باوەڕی ئایینی هەڵقوڵێت یان پەیوەندی سروشتی وەك زمان.

لەوەدا جەمالەدینی ئەفغانی ترازانێکی بنچینەیی بینی لە نێوان دوو شارستانی ئەورووپی و ئیسلامی، باوەڕی باو لە ئەورووپا ئەوەیە کەوا دەمارگیری نەتەوەیی باشە، خۆی لە خۆیدا دەبێتە هۆی پێشکەوتن. دەمارگیری ئایینی هەمیشە دەمارگیرییەکی کوێرانەیە دژی پێشکەوتنە. دەشێ ئەمە بە گوێرەی مەسیحایەتی لە ئەورووپا وابێت، وەك جەمالەدین ئەفغانی دەڵێت، بەلام لە ولاتانی ئیسلامی وانییە. دەمارگیری ئایینی کوێرانە لە ولاتانی عەرەبی و جیهانی ئیسلامی دەگمەنە.

دەمارگیری ئایینی ڕاستەقینە پێویستییەکی جەوهەرییە بۆ پێشکەوتن، کوردەکان توانیان بارێکی سەقامگیری دابین بکەن لە گونجان لە نێوان پەیوەستی ئایینی و پەیوەستی نەتەوەیی، بەلام زۆربەی جاران بەسەر پەیوەستی ئایینی زاڵ دەبێت.

پەیوەستی ئایینی لە نێوان ڕۆڵەکانی یەك کۆمەڵگەدا ناکۆك نییە لەگەڵ نەتەوەگەری کە لە نێوان نەتەوە جیاجیاکاندا هەیە لەو کۆمەڵگەیەدا. لەبەر ئەوە کورد موسڵمانن لە سادەترین شێوەی دا، بە تەواوی پەرستن دەکەن و لە قورئان گەیشتن و کردنە دەستووری نێوخۆیان لە کۆمەڵگەدا پەیڕەو دەکەن.

ناوچەکانی باکووری مێسۆپۆتامیا هەندێ لایەنی تاریك و نادیاری لە مێژوودا هەبوو وەك سەردەمی ڕۆڵی کورد لە داخستنی کە لەبەردەم بەدوە (کۆچبارە) باکوورییەکان (ڕووسیا و خوارووی ئەورووپا)و هەوڵدانیان بۆ خزانە نێو ئەو ولاتە. کورد وەك گەلێکی دیار وا باوە بەرگریان

لە دەروازە ئیسلامییەکان کردووە و لێ نەگەڕاون لەوێوە هێرش بکرێتە سەر ئیسلام. ئەم ناوبانگە بەهۆی هێزی دڕندانەیان هاتووە.

بەداخەوە، نووسەر و توێژەران لە مێژووی کۆندا سەبارەت ئەو گەلانەی ڕۆڵیان هەبووە لە هێنانەدی تایبەتمەندی نەتەوەیی گەلی کوردی دێرین و کۆن، بایەخیان پێ نەداوە، وەك بایەخدان بە: گوتی و لولوبی و کاسی و خالدی و مانی و میدی و ئەوانی دیکەش. ئەم نەتەوە کۆنانەی لە باکووری مێسۆپۆتامیا جێگیر بوون. بەلام هەواڵەکەیان دواتر نووسرا و لەوانیش کوردۆخییەکانو کیرتیەکان[1].

هەروەها هۆزەکانی لان (Alan) و پێشینەکانیان لە سکیس و کیمیریەکان و سەرمان ئەوانەی لە باکووری مێسۆپۆتامیا لە ماوەی هەزارەی یەکەمی پێش زایین دەرکەوتن و دەوڵەتۆکەیان لە ولاتی کوردان دامەزراند ماوەیەکی کەم مایەوە. بەپێی بۆچوونی مێژوونووس گریکی هیرودوتس، دواتر لە قەوقاسیا لەگەڵ سەرەتای چاخی ئیسلامی دەرکەوتن.

هەروەها هۆزە مادییەکان (میدیا) (Medes) ڕۆڵی بەرچاویان هەبوو لە گۆڕانکاری مێژوویی و ئایینی نەتەوەی کورد. تۆمارە ئاشووری و بابلییەکان لە دوو سەدەی هەشت و حەوتی پ.ز توانیان ئەم ڕۆڵە روونکەنەوە سەرەڕای ڕۆڵی سکیس و کیمیرین ئەوانەی بوونە مەترسی بۆ ئەو دەوڵەتانەی لە نزیك ئەوان دروست بوون.

گەر شوێنەواری میدییەکان دەگمەن بێت لە کوردستان، ڕێگەی نەگرت لە بلاوبوونەوەی ئەم بۆچوونە کە کوردی ئێستا سەر بە میدییە کۆنەکانن. هەروەها سکیت و دوای ئەوان (ئالان) شوێنەوار و هونەری ولاتە مێژووییەکەیان دەوڵەمەند کردووە، هەندێکیان لە ناوچەی سەقز و حەسەنلو لە کوردستانی ئێران دۆزراونەتەوە کە زۆرترن لەو شوێنەوارانەی میدییەکان جێیان هێشتووە.

سەرەڕای ئەوەی باسکرا زۆر رواڵەت هەیە پەیوەستە بە لایەنی ئەتنۆگرافی کورد، بنجیان دەگەڕێتەوە بۆ سکیت بە پلەی یەکەم بەتایبەتی جلوبەرگی میللی و ناوی هۆز و جوگرافی، وەك

(1) دراسة لغوية حول تاريخ المناطق الكردية، بغداد، 1988.

هۆزی ئالان و میرنشینی ئەردەلان کە لە سەدەی رابردوو دەرکەوتن، یان ناوچەکانی ئالان و سیومیل لە سەردەشت و سلێمانی.

ئەم دیاردەیەی لە یەکچوونی ناوی ولاتی شکر (سکاسینی) لە رۆژئاوای دەریای قەزوین و شاری سەقز (سەکس) ی کوردی لە کوردستانی ئێران. هەروەها لە یەکچوونی ناوی کیمیرییەکان لە نیوە دوورگەی قرم (کیمیر/ کرم) ی خوارووی یەکێتی سۆڤێتی پێشوو یان ئەوەی ئێستا بەناوی دەوڵەتی (ئوکراینیا) بەناویانگە.

گەشەسەندنی سیاسی کورد لە سەرەتای سەدەی دەی میلادی دەرکەوت، رێژەیەکی گەورەی دانیشتوانی ئەو ناوچانەیان پێك دەهێنا، هەروەها کورد ولان لە رووی یەك بنەماڵەی زمان بەیەك دەگەن سەر بە یەك جیهانن، لەمەڕ بوونی ئایینی لە نێوان ئیسلام و مەسیحی هۆی سەرەکی بوو لە ململانێی درێژ خایەنی نێوانیان لە قەوقاسیا[1].

گەر کوردەکانی ناوچەی کوردستان بووبوانە مەسیحی، کورد یەك ولات و یەك دەوڵەتی خاوەن سەروەری دەبوو وەك نەتەوەکانی دیکەی دەوروبەریان. کورد کە بوونە موسڵمان و خۆیەخشیان لە بەرگری لێ کردنی وایکرد مەسیحییەکان هەست بە مەترسی راستەقینە بکەن لە هێزی کوردان لە تێکدانی یەکیەتی قەوارەیان. هەرێمی ئاران کە ولاتی ئازەربایجانە بنکەیەك بوو بۆ سیستەمێکی سیاسی کوردی سروشت ئیسلامی کە دەوڵەتی شەدادی بوو، بەنی شەداد (بنەماڵەی شەدادیان) فەرمانڕەوای بەهێز بوون لە کورد، شانشینەکەیان لە شاری (دبیل) و دواتر (گەنجە) (جەنزە) بوو، لە سەرەتای ساڵی 340 ك/ 951 ز دەرکەوتن و لە ساڵی 468ك/ 1075 ز لەناو چوون، ماوەی میرنشینیان 138 ساڵ بوو[2].

بەمجۆرە ئەم ناوچانە خاڵی بەیەك گەیشتن بوون لە نێوان لان و کورد، گەر کورد زۆر لە باکوور رۆنەچوون، ئەوا لان توانیان بخزێنە کۆمەڵگە کوردییەکان لە خواروو تا ئەو رادەی لە رۆگەکانی

(1) لقاء الاسلاف، الكورد و اللان في بلاد الباب و شروان، الاستاذ د. جمال رشيد احمد.

(2) بروانە برگەی چوارەم لە دەرووی (الشدادیە) ی کتێبی (جامع الدول)، تحقيق مينورسكي.

گەلی دریال هاتن و هەڵمەتیان کردە سەر هەرێمی ئاران لە سالانی 454 ك / 1062 ز و 457 ك / 1065 ز[1].

لە رێگای ناوە نەتەوەی و کولتووری زمان و ئەدەب لە وڵاتی کوردان دەشێ باوەڕ بکەن کەوا کۆمەڵە گەلێك لە لانەکان لەنێو هۆزە کوردییەکان بلاو بوونەوە. لە قەوقاس، ئوسیتیونەکان تەنیا بوون لە جیهاندا زمانی ئالانیان پاراستبوو لە نێوان کۆمەڵە هۆزێکی زۆر کە لە ناوچەیەکی فروان لە نێوان ئاسیا و ئەوروپا دەژیان بۆ ماوەیەکی زۆر، بەلام ئەوەی ماونەتەوە ئێستا لە ناوەندی قەوقاس دەژین و زمانیان دەبێتە دوو شێوەزار، رۆژهەلاتی و رۆژئاوایی واتە ئیرونی و دیکوری[2].

ناونانیان لەناوی (یاس) پەرەی سەندووە کە لە سەرچاوە روسیە کۆنەکاندا هاتووە لە وشەی (ئاس) ی جۆرجی داڕێژراوە[3].

لەنێو کوردان ناوی (ئاننی) وەك خۆی مایەوە بە واتای ئانی هۆزگەری و ئان وەك تیرەیەك لە هۆزی (سوسنی) دەدوێن کە دەبێتە دوو هۆزی بریاجی و میلکاری کەوا لەنێوان دوو ناوچەی سەردەشت و وزنە دا نیشتەجێن. ئەم ناوە بە واتای جوگرافی لە ناوچە کوردییەکاندا مایەوە، دەکەوێتە سەر سنووری عێراقی ئێرانی نزیك قەلادزێ.

ئەوەش سەرەڕای ناوچەکانی سەنەندەج (سنە ـ ئوستانێکە لە کوردستانی ئێران)، تا ئێستا ئەوێ بە ئەردەلان (واتە خاکی لان) بەناوبانگە. ناوچەیەکی دیکەی (ئان) هەیە لە سنووری عێراق ـ ئێران زۆر گوند دەگرێتەوە وەك: بێتووش (Betush) و گەرماوان (Garmawan) و ئەشکان و مەرگاسە (Mergasa) و مزناوە و دولکە و گرویس (Girwess) و هرزنی (Harzane)، هۆزەکانی میراودەلی و باپیرئاغایی و کۆمەڵەیەکی دیکەش تیایدا دەژین[4].

---

(1) بروانە: کتاب مینورسکی. من تاریخ الباب – شروان، ص 14.

(2) هاوسێی ئەتەر بوو لە رۆژهەلات هەروەها لە کەناری زێی دون، بۆ زانیاری زیاتر:
Mullenhoff. Uber Die Herkunft Undsprache Der Pontischendky then and sarmaten. Derk.Pr.Ak.Dw, 1866. P, 549.

(3) دائرة المعارف التاریخیة السوفیتیة، ج 1، ص 33.

(4) لقاء الاسلاف، الکورد و اللان في بلاد الباب و شروان، الاستاذ د. جمال رشید احمد، ص 143.

لەوێ لە هەرێمی (دەرسیم) لە کوردستانی تورکیا و لەنێو زازای کورد دا، ئالان وەك هۆزێکی کوردی ناسراو لە ناوچەی (قزل کلیسە ـ کلیسای سوور)[1] ژیاوە. فلجیفسکی (Viltchevsiky) تایبەتمەندی سۆڤیاتی لە ئەتنۆگرافیای کوردی بۆ ئەوە دەچێت کەوا ((ئەم (ئالان) انە لە سەدەی یازدەی زایینی لە ناوچەی موکریان دەژیان)). لەگەڵ ئەم راستییەشدا، بە هەڵە داچوو کە دەڵێت ناوی ئالان لە وشەی سریانی (کالو) بە واتای قەلات یان (دژ) هاتووە. بەلام ئەوەی روونکردەوە کەوا ((بنجی ئالان قەوقاسیایە، ئەوانەی ئەمرۆ لە ولاتای موکریانی کوردی دان ئەو ئەلبانە کۆنانەن کەوا لە کەنارەکانی دەریای خەزەر ژیاون و ناوەکە لە (ئاران) ەوە گۆڕا لە سەدەکانی ناوەڕاست، لە زاراوەی ئاری))[2].

لەگەڵ تێبینی کردنی قسەکانی دوایی وی هەندێ بەهانەی جێی دڵنیایی نین بۆ تەواو رەوا نیشاندانی[3]. رۆمان ناوی ئەلبانیایان لە ولاتی (ئاران) نا و لە تۆمارە ئەرمەنییەکان بە شێوەی (ئاگون) هاتووە و بە (ئالوان) خوێندراوەتەوە. هەموو ئەم شێوانە پەیوەندی بە زاراوەی (ئار Ar) هەیە، بەدانە پاڵ ئارییەکان و بە میدی کە لە سەرەتای هەزارەی یەکەم پ.ز بلاوبووەوە.

کاریگەری رووداوە مێژووییەکان لە کولتووری زمان و ئەدەب و ئەتنۆگرافی گەلان، ئەوە دوای ئەوە گوازراونەتەوە، دواتر بە شێوەیەك لە شێوەکان دەبێتە بنچینەیەکی خۆیەکی نەتەوەیی (Self Nationalism). لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا چ لای کورد یان ئەرمەن یان ئازەربایجان ئەم پرۆسەیە روویداوە.

دەنگبێژان لە ناوچەی (کوختانا) هەواڵی هێرشەکانی ئالان بۆسەر ئەرمینیا دەگێڕنەوە، هەروەها غەزەل بۆ جوانی شازنی ئالانی (ساتینیك) دەڵێن و لە بارەی هاوسەرگیری لەگەڵ ئەرتاشێر پادشای ئیکازین دەدوێن لە گۆڕانکاریەکاندا[4].

---

(1) بە زمانی تورکی بڕوانە:
Dr. vet.m. nuri Dersimi, kurdistan, 1952, p.56
(2) بڕوانە: لقاء الاسلاف، الکورد و اللان في بلاد الباب و شروان، ص 144.
(3) بە رووی بڕوانە:
o. rilghersky, kurdi, m , 1961, str.
(4) بڕوانە وتاری ئالیندیلە بە زمانی رووسی:
Aauk Gruz in skoy ssry ugo – osetiu skiy (Tbilisi, 1977 str. 260).

ئاوێته بوونی زمانی و گەشەی کولتوری ئەدەبی و هونەری لە وڵاتی کورداندا

هەرچەندە ئالان و پێشینەیان لە سکیت و سرمان دەقی نووسراویان بەجێ نەهێشتووە جێی بایەخ بێت، بەلام نازناوی کەسایەتییە بەناوبانگەکانیان و ناوی هۆزەکانیان کە لە سەرچاوە جیاجیاکاندا تۆمار کراون، رادەی کاریگەریان و بوونی زمانیان دیار دەکات لە زمانی گەلانی خوارووی رۆژئاوای ئاسیا، نەك هەر لەسەر ئەرمەن و کورد و ئازەر، بەلکو لەسەر هەموو زمانە سلاڤیەکان و بەتایبەتی رووسی و بولگاری و پولۆنی و ئەمەش لە زمانی مەجەری (هەنگاری) یش دەبینین، کەوا سەر بە زمانە هیند و ئەوروپیەکان نییە و نامۆیە[1].

لێرەدا وا باشە ئاماژە بە سەرۆکی ئێلاتی بولغاری بدەین کەوا سەرکردەی بولغارە کۆنەکان بوو و نیمچە دوورگەی بەلکان (بولگاریای ئێستا)، لە ناوچە رەسەنەکانیان لەسەر زێی ڤۆلگا، ناوێکی (ئالانی) هەبوو کە خان ئسبروخ (Asgarukh) بوو. بولگاریا بەم جۆرە دوو دەوڵەتی پێکهێنا لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاست، یەکێکیان لەسەر زێی ئیتیل ڤۆلگا و ئەوەی دیکە لەسەر زێی دانووب لە باکووری بولگاریا.

بولگاریەکانی لە سەدەی حەوتی زایینی کۆچیان کرد بەرەو زێی دانووب و ناوچەکانی خواروویان داگیر کرد، دوای ئەوەی وازیان لە زمانی رەسەنی خۆیان هێنا، کە لە زمانە خەزەرییەکان بوو[2]، بەلام لە هەمان کات زۆر تاکە وشەی ئالانی و سرماتیان پاراست کە هاوبەشن لەگەڵ زمانی کوردی، لە کاتی رەتبوونیان بە دەشتایی سکیتیای کۆن.

---

(1) لقاء الاسلاف، ص 147.

(2) بروانە (دائرة المعارف الاسلامیە): بابەتی (بلغار)، ناوی بلغار (بولگار) بۆ یەکەم جار لە سەدەی شەشی زایین هاتووە لە مێژووی کلیسای (زکریا الخطیب) نزیکەی (555 ز) لەنێو هۆزەکانی تەفقاسی کۆچەر، کە لەنێو خێوەتاندا دەژین و لەسەر گۆشتی وڵسات و ماسی دەژین. بروانە:

Zachariah of myri lere to sytiaca, London, 1899, p 329.

بێگومان لە لایەکی دیکە، ژمارەی هەزار (Ezer) 1000، سەد (Sata) 100، دە (Daa) 10، حەوت (Het) 7، لە زمانی هەنگاری و فەنلەندی وەك یەکن. وشەکانی کوردی وەك رەسەن (Rasan)، جۆ (Jo)، مەر (Mer) یان مێرد (Merd) (پیاو)، گورگ (Gurg) ـ لە ئالانی ئەو وشانە هەن (راسین، جو (Jo) یان جیڤا (Jiva)، مورت، ورك یان فورك[1].

هەرچەند ئەم راستیانە ئاشکران دەتوانین بڵێین (ئالان) ئەوانەی بەرەو ولاتی کوردان کۆچیان کرد، هەرچەند تێکەڵ بوون لەرووی زمان و رەگەز و زمانی خۆیان واز لێهێنا کە نزیك بوو لە کوردی، بەلام ناوەکانیان هەر بەکار دەهات لەو ولاتەدا تا ئەمڕۆمان. لە یەك نزیکی زمانەوانی لە نێوان دوو گەلی (کورد و ئالان) دیاردەیەکی نوێ نیە و دەگەڕێتەوە بۆ قۆناخەکانی بەرایی چاخی زایینی[2].

بۆ نموونە ناوە لێکدراوەکانی لەگەڵ بەکار هێنانی وشەی (ئەسپ ـ Asp) وەك لە کوردی باو بوو لە سکیسی و ئالانی و زمانەکانی دیکەی کەوتبوونە بەر کاریگەری ئەو. دەبینین سەرۆکێك لە سەرووی قەوقاسیا بەناوی (ئەسپۆراك Asporak) بەناوبانگە لە سەدەی چوارەمی زایینی ژیاوە و ناوی خۆی لای ئەرمەنەکان تۆمار کردووە[3].

هەروەها (ئەسپاروخ) ی بولغاری لە سەدەی حەوتی زایینی لە بەلکان بەناوبانگ بوو. ناوی لە دانراوە بیزەنتییەکان[4] تۆمار کرا. هەروەها (ئەسپابا) کە بە کۆنترین ناوی میدی دادەندرێت لە خێزانی زمانە ئێرانییەکان، سەرکردەیەکی هەرێمی ئیلیبی بوو لە سەدەی هەشتی پێش زایین لە کوردستان[5]، ئاشوورییەکان تۆماریان کرد لە دەپە (لوحە) کانیان واتە (سوارچاك) ئەم ناوە

---

(1) بڕوانە، بە زمانی رووسی:
Idoirurak khnarodor, drpr ins rostok, I Antichni, miy, 13. 1972. Str 28,30.

(2) لقاء الاسلاف، ص 148.

(3) بڕوانە بە رووسی:
Roprosi iran skoy lo bshchey filologi. 1973, str 208.

(4) بڕوانە : N. Todoror, op. cit. p 20.

(5) دیاکونوف، تاریخ المیدین، موسکو، 1956، ص 145.

بەهەمان ڕێژە لای ئالانییەکان مابوو، دەبینین (ئەسپابارا) لە سەدەی پێنجەمی زایینی، سەرۆکێکی ئالانی و سەرۆکێکی ڕۆمانی نزیك بوو لەوەی ببێتە خاوەن ڕای یەکەم لە پایتەختی بیزەنتی، دوای مردنی (مرقیان) لە 450 ـ 457 ز[1].

لای سکیس چەندان ناو لە چەشنی (ئاسپا باروسی) (Aspa – barus) لەگەڵ زێدەی پاشگری یۆنانی ـ وس ـ بۆسەر ناوی بوراسپوس (Brasp – us) و ئەسپاخوس (Aspaxol) و ئیدیش[2].

لەڕاستیدا واتای ئەم ناوانە لە کوردی و ئالانی و سکیسی (ئەسپی سپی)یە، (ئەسپاروخ) واتە سوار، (ئەسپابارا) لە کوردیدا باری ئەسپ ڕێژەی (سوار) ی وەرگرتووە کە لە سپابارە ـ سپارە ـ تا بە (سوارە) گەیشتووە، هەر لەوێشەوە زاراوەی (سوپا) کەوتۆتەوە کە لە بنجدا لە سوارەکانەوە پێکدەهات. وشەی بوراسپ، بێ پاشگری یونانی لە کوردیدا ئێستا واتای (ئەسپی بۆر) (Aspabor) یان (Bor Asp) دەگەیەنێت.

چەندان ناوی ئالانی ـ سکیسی هەن وەك (بازوك) و (ئەمبازوك) دوو برای پادشای نوستییەکان، کەوا فەرمانڕەوای قەوقاس بوون لە دوو سەدەی یەکەم و دووەمی زایینی، لە وشەی (بازو) لە کوردی و ئالانیدا واتای قۆڵ دەگەیەنێت، ئەم ناوە ئەرمەن باسیان کردووە[3]. وشەکە لە کوردیدا بە ڕێژەی (بازنك) یان (بازنە) بەواتای بازن باوە.

پادشاکی هەولێر لە دواییەکانی چاخی بت پەرستی و سەرەتای چاخی مەسیحی بەناوی (مونو بازوس) ناونراوە، کە مونوبازو برا و مێردی شاژن هێلینا بوو لە خێزانی سکیس کە لە ناوچەی هەولێر فەرمانڕەوایی دەکرد لە چاخی هیلینی، بەم جۆرە وشەکانی زمانی ئالانی ـ سکیس و کوردی تێکدەکەونەوە. ئەوەتا (مژدە) ی سکیسی بە ڕێژەی مژدە (Mijda) ی کوردی و شادی (سادی) بەیەك دەگەن، یان (ئەخشین) دەبێتە (نەخشین) بەواتای ئەسمەر و (ساوە)

---

(1) محمود سعيد عمران، معالم تاريخ الامبراطورية البيزنطية، بيروت، 1981.

(2) بڕوانە بە ڕووسی ـ کتێبی لقاء الاسلاف:
R.i Abear – ose tinskiy Yazikifo Lklor – T.A.M.L. zd – room. Sssr. *1946. Str, 157.*

(3) هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل 26.

دەبێتە (سیاه) واتە رەش. لەم وشەوە ناوی گشتی (سومارت ـ سرمات) هاتووە وەك لە دەستخەتەکانی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی پێنجەمی زایینی ناوێکە کەس و نێری داڕژاو لە رێژەی (سورماخانم) واتە (کل ـ الکحل) و هێشتا لە زمانی کوردی (سورمە) بە واتای کل بەکار دێت.

زۆر وشەی دیکەی سکیسی هەن هاوشێومیان لە کوردیدا هەیە، وەك: زوردو (Zord)، بولون (Bolon)، دەرگ (Darg)، ئوریتین (Oruytin)، ئونین (Unin)، خودین (Khudin)، زونین (Zonin)، ئارازین (Arazin)، ئەم وشە کوردیانە بە رێژەی زراو (دڵ)، وران لە شێوەزاری زازا، درێژ (Darg) لە شێوەزاری زازا(دەرگ darg). هەروەها هنارون (هەناردن)، بینین یان (ینین)، رازاندنەوە (جوانکردن) و خەنین (پێکەنین) و زانین یان زونین..

بنجی هەموو ئەم وشانە دەگەڕێتەوە بۆ یەك زمان کە ئاری کۆنە، لە لایەنی کولتووری ئەوەی دەشێ هەست بە پەیوەستەگی کوردی و ئالانی بکرێت لە رێگای چیرۆکی فۆلکلۆری (Folklores) و ئەدەبی کوردی، مەمی ئالان (Mami alan) کە لە ولاتی کوردان هەر زۆر لەمێژە باو بووە و زارەکی دەگێڕدرێتەوە، دواتر لێکۆڵینەوەی ئەدەبی لەسەر کرا و ئاوڕ لە لایەنە مێژوویییەکەی نەدراوەتەوە بۆیە کەموکورتی هەیە[1].

رۆجێی لیسکۆ (Roge lescot) دەڵێت:[2] لە سەدەی حەڤدە، لەو کاتەیەدا ئەحمەدی خانی هۆزانڤانی کورد توانی زمانی نەتەوەیی کورد بگەیەنێتە ئاستی زمانی ئەدەبی بالا، کارێکی ئەدەبی گەورەی کرد داستانی (مەمی ئالان) ی کردە بابەتێك بۆ هۆنراوەکەی و دەڵێت: خۆمان لە بەردەم دوو هۆنراوە دەبینینەوە، لە یەك جیاواز لە گیان و شێوازدا و زۆرجار لە ناوەرۆکدا، ئەویش (مەمی ئالان) وەك چیرۆکزانان دەیگێڕنەوە و (مەم و زین) وەك ئەحمەدی خانی هۆنیویەتەوە...

ئەم چیرۆکە پانتاییەکی گەورەی لە فۆلکلۆری کوردیدا گرتووە، دوای کۆچکردنی بەشێکی گەلی ئالانی و نیشتەجێ بوونی لە کوردستان، لە کۆتاییەکانی سەردەمی ساسانی و سەرەتای

(1) لقاء الاسلاف، د. جمال رشيد احمد، ص 149.

(2) Roger Lesscot. Mame Alan, texts kurdes. Peuxieme partie, ((Beyroth, 1942).

چاخی ئیسلامی. ئەم نزیکیەی نێوان ئەم چیرۆکە و چیرۆکی رۆمیۆ و جولیت لە ئەدەبی ئینگلیزیدا لەوەوە دێت، رەسەنی چیرۆك لە ئەدەبی ئالانی دەسەلمێنێت و گواستنەوەی بۆ دوور گەلانی بەریتانیا، دوای ئەوەی ئیمپراتۆریەتی رۆمانی پەلکێشی ئەوێیکردن، لە سەرەتای چاخی مەسیحی و وەك چیرۆکێکی فۆلکلۆری بلاو بۆوە تا شکسپیر لە سالی 1583 ز ـ 1616 ز لە قالبێکی شێعردا دایڕشتەوە، بە هەمان شێوەی ئەحمەدی خانی 1650 ـ 1706 ز، لەبەر ئەوە لە هەمان قۆناخدا کرا.

گەر رووداوێکی لەم جۆرە لە کۆمەلگەی کوردی رووبدابێت پێویستە پالەوانەکەی لاوێك بووبێت بەناوی (مەم) کە لە ولاتی قەوقاس و سەرووی ئێران باوە و لەنێو کورد و دەیلەمدا بلاوە. چی بە هەمان شێوە یان شێوەی (مەملان) کە وشەیەکی لێکدراوە لە (مەم) و (ئالان).

ئەم چیرۆکە باپیرەکانی پالەوانەکانی چیرۆکەکە ئاشکرا دەکات (مەمی ئالان) کە لە قەوقاسیاوە هاتوون بۆ کوردستان و بەتایبەتی لەو کاتەیدا کە ئالان لاگری بیزەنتە بوون لە رووی سیاسی و لەرووی ئایینیەوە بۆ کەنیسەی جۆرجی.

ئەوروپا لە سەرەتای چاخی مەسیحیدا، مەیدانی چالاکی هۆزە بەربەرییەکان بوو لەوانەش هۆزی ئالان. بەرەی قەوقاس لەو ماوەیەدا چالاك بوو بە کۆچی ئەوان بەرەو باشوور.

ئاشکرایە شاری (بایەزید) زێدی شاعیری بەناوبانگ ئەحمەدی خانی خاوەن چیرۆکی شێعری (مەم و زین) لەسەر تخوویی قەوقاسیایە و لە بنچینەدا دەگەڕێتەوە بۆ ماوەی پێش بلاوبوونەوەی ئیسلام لە کوردستاندا[1]. هیچ جێگەی سەرسوڕمان یان ئنکار نییە کەوا پەیوەندی مێژوویی لە نێوان ئالان و کورد هەیە.

بێگومان رووداوی مێژوویی کە پەیوەستە بە قوولی ئەتەوەیی، پێویستە لە هۆش ویژدانی رۆڵەکانی بچەسپێت و ئەوە دوای ئەوە دەگوازرێتەوە بۆ ئەوەی ببێتە سەرچاوەی یان کۆڵەکەیەك بێت ئەتەوە پشتی پێ ببەستێت. دەتوانین تێبینی کاریگەری بکەین لەسەر ئەدەب یان زمان یان فۆلکلۆر و لە هەموو لایەنە رۆشنبیرییەکانەوە، لەم بنەڕەتەوە کورد هەستی بە ئاسوودەیی ئەکرد

---

(1) لقاء الاسلاف، ص 158.

لە پەرسەندن و گەشەسەندنی پەیوەندی میژوویی لەگەڵ ئالان. لەبەر ئەوە تێبینی دەکەین کـەوا چەندان ئاماژە لە لایەن میژوونوسی بەناوبانگ مـیر (شـەرەفخانی بەدلیـسی) لـە کتێبەکـەی (شەرەفنامە) (Sheref namah) ساڵی 1005 ك / 1597 ز ، هەنە سەبارەت ئەو بابەتە.

بەدلیسی فەرمانڕەوا و میرە کوردییەکانی پۆلێن کردبوو، لە هەموو بەشێکی تەرخان کردبـوو بۆ باسی میرەکانی (ئەیرون) کە ناوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ دیالێکتێکی زمانی ئالانی (ئوسیتی) بـە فارسی دەنووسرێت (شعبه دویم در ذکر ایرون بالفعل میر ملك بم میر حـسن از اولاد مـیر شمـس الدین حسن است که قلعه ایرون را پدرش در هنگام قسمت ولایت موروثی بمـیر شمـس الـدین ارزانی داشته بود بطریق زعامت منصرفست و او جوانیست در مابین کردستان بسمت شجاعت و سخاوت معروف[1].

ئەم دەقەی باس کـرا لـە کۆتـایی سەردەمی عوسمـانی لـە لایـەن د. فـریج لـە کتێبەکـەی (کردلر) بەزمانی تورکی باسی ئەم بابەتەی کردووە، لە ئاخاوتنی سەبارەت میرانی (شـێروان) و بە دەق نووسیویەتی ـ بە زمانی تورکی ـ ((میر حسن اوغللرندن دیکر بدیس اولان میر شمـس الدین الدنیك حصنه (ایرون Iron) ناحیەسی اصابت اینمش ایدی))[2].

دکتـۆر جـەمال رەشـید دەڵێـت: لـە راسـتیدا بابەتـەکانی ئـەم کتێبـە وەرگێڕانـی تـورکی شـەرەفنامەیە، لەگـەڵ پێـشەکی یـەکی کـورت سـەبارەت پەیـدابوونی کـورد و زمانەکـەیان و ئەدەبیان و شیکردنەوەی میژوویی بنجی وشەی کورد.

مەلا جەمیل بەندی رۆژبەیانی ئەو دەقەی لـە شـەرەفنامە وەرگێڕاوەتـە سـەر عـەرەبی بـەم شێوەیە: ((الشعبة الثانية في ذكر أيرون، الامير ملك بن الامير حسن، ان الامير ملـك هـذا مـن سلالة الامير شمس الدين بن الامير حسن الذى منحه ابوه قلعة ايرون حين تقـسيم ولايتـه الوراثيـة

---

(1) كتاب الشرفنامة : تحقيق وليا ميتوف زرنوف

Scherefdes kourdes. Prince. De Bildilis, re Liamin of – zemof (st peter sboursj, 1860).

(2) فريج، كردلر، تاريخى و اجتماعى تدقيقات، استنبول، 1334، ص 21، من منشورات اكاديميه الـشرق، برلين.

بین اولاده، و یقوم الان بتصرف هذه القلعة کز عامة، و هو شاب جمیل، اشتهر في جمیع انحاء کوردستان بالشجاعة و الکرم الی جانب الزهد و التقوی و کثرة العبادة))[1].

(لکی دووەم لە باسی ئیرون، میر (ملك) کوڕی میر حەسەن، ئەو میر (ملك) ە لە رەچەڵەکی میر شەمسەدین کوڕی میر حەسەنە، کە باوکی قەلاتی ئیرونی پێبەخشی کاتێك ئاستانەکەی لە نێوان رۆڵەکانی دابەشکرد، ئێستا سەرداری ئەم قەلاتە دەکات. لاوێکی جوانە، لە هەموو لایەکی کوردستان ناوبانگی دەرکردووە بە ئازایەتی و بەخشش لەتەك خۆ پارێزی و تەقوا و زۆری پەرستش).

دکتۆر جەمال رەشید دەڵێت: دەشێ قەلاتی ئیرون کە میر شەرەفخانی بەدلیسی مەبەستی بووە هەر ئەو (ئیرون Iroon) ە بووبێت کە پەیوەستە بە (سی کوڕە) و (جو قوڕ) کە ریچ (Rich) باسی کردووە لە گەشتەکەی ساڵی 1820 ز[2].

راستی ئەو پەیوەندییە مێژووییەی نێوان کورد و ئالان ئەو ئاماژەیە کە لەبارەی یەکەم هەرێمی کوردستان لە مێژوودا راگەیەنراوە و لە رووی کارگێڕییەوە لە سەردەمی سوڵتان (سنجر) (سەنگەر) کە لە 1157 ز کۆچی دوایی کرد، لە سەدەی دوازدەمی زایینی رێکخراوە، وەك حەمەدوڵلای مستەوفی قەزوینی لە کتێبەکەی (نزهە القلوب) ئاستانی ئالانییە[3].

---

(1) بگەڕێوە بۆ کتێبی ((الشرفنامە)) وەرگێڕان و لەسەر نووسینی ملا جمیل روزبیانی، بغداد، 1372 هـ / 1953 م، ص 243، بە عەرەبی 440.

(2) رحلة ریچ، الجزء الاول، بغداد، 1951، ص 310، الترجمة العربیة.

(3) بگەڕێوە بۆ: القزوینی حمدالله المستوفی، نزهة القلوب، تحقیق کای لیسترانج، طبعة لیون، 1913، ص 108 و مابعدها بالفارسیة.

یەکێتی هۆزگەری لە چاخی پێش لەدایکبوون لەنێوان دانیشتوانە کۆنەکانی ولاتی کوردان

لەگەڵ ئەوەی باسمانکرد لەبارەی ئەو راستیانەی پەیوەندی نێوان ئالان و کورد، ئەم پەیوەندییە لە چاخی ئیسلامدا دەستی پێنەکردووە، رەگ و ریشەی ئەم پەیوەندییە دەگەرێتەوە بۆ هەزارەی یەکەمی پێش زایین، لەو کاتەی پێشینەی ئالانیەکان و پێشەنگەکانیان دەگەن بە ناوی سکیس و کیمەری و میدییەکان لە ولاتی کوردان و دانیشتوانە کۆنەکانی ولاتی کوردان، لەگەڵ دانیشتوانی کۆنی ئەم ولاتە سەرەتای نەتەوەگەری گەلی کوردیان دانا.

لە راستیدا مەسەلەکە دابەشی سەر دوو قۆناخی دیار دەکرێت، هەر قۆناخێك بارودۆخی تایبەتی خۆی هەیە. قۆناخی یەکەم دەکەوێتە پێش جێگیربوونی هۆزە کۆچ کردووەکان بۆ رۆژئاوای ئاسیا و کاریگەری لەسەر دانیشتوانە خۆجێییەکان و گۆرانکاری کە ناوچەکە لە ئاستی زمان و ئایینی دێتەدی. قۆناخی دووەم، پەیوەستە بە دەرکەوتنی نەتەوەکان و جێگیربوونی لەو ولاتانەی سنووردارن لەرووی ئەتنۆگرافی و دیۆگرافی و ململانێی کە لە نێو نەتەوەکان دەردەکەوێت لەسەر بنچینەی ئاییندارى[1].

هۆزە میدییەکان (ماد Mad) توانیان کۆمەڵەیەك یەکێتی هۆزگەری دروستبکەن بەتایبەتی ناوچەی دەوروبەری دەریای قەزوین و لەلای باشوورەوە و باکووری رۆژئاوای ئێرانی ئێستایان هەڵبژارد وەك نیشتمانیان و پاوانی لەوەراندنی وڵاتەکان، لە کۆتایی هەزارەی دووەمی پێش زایین لە سەرووی زێی (قیزل ئوزون) تا دەشتی کافیر. مادیەکان یان میدییەکان باپیرانی کوردانی بەرایی لە باکووری رۆژئاوای ئێران نیشتەجێ بوون، هاوسنووری نیشتمانی پارسییەکان Parthians ی خوار ئەوان.

---

(1) لقاء الاسلاف، ص 163.

یەکەم پادشای ئاشووری کە باسی (ماد) ی کردبێت لـە نووسـینەکانی شلمانـسری دووەم بوو کە ساڵی 844 پ.ز هێرشی کردە سەر خاکی ماد (کوردستانی ئێرانی ئێستا)، دواتـر پاش حەوت ساڵی تر دیسان هێرشی کردنە سەر، لە هەواڵەکانیدا (هـادا ـ مادیـا - Hada Madai) ی باسکردووە. هەروەها لە رۆژانی شمس ئددی چوارەم کوڕی شلمانسەری ناوبراویش ناویان هاتووە.

چەندان سەرچاوەی نووسراو دۆزراونەتەوە تیایدا ئاشووریـیەکان، میدیـیەکانیان کردۆتە دوو بەش: یەکەم، ناویان ناون میدیـیە بـەهێزەکان بـە زاراوەی ئاشـووریـیەکان (مـادی داننـوتی) لەوانەش میدیـیە دوورەکان، بە زاراوەی ئاشووریان (مادی روقوتی) وەك بۆ یەکـەمجار ناویـان هاتووە لە تۆماری ئاشووریـیەکان لە سەردەمی شلمانسری سێیەم[1].

لە نیوەی یەکەمی پێش زایین میدیـیەکان توانیان ئـەو ناوچـانە داگیر بکـەن کـە پێیـدا رۆیشتوون و دواتر لە چیای زاگرۆس رەتبوون. ئەوەش بووە هۆی پێکدادانیان لەگەڵ دەوڵەتی ئاشووری، تا لەدوا کایە توانیان دەوڵەتی ئاشوور بڕوخێنن. پاش چەدان جەنگ لـە ئاکامـدا میدیەکان دەوڵەتی ئاشووریان رزگار کـرد و لەگـەڵ شکـستی دەوڵـەتی ئاشـووری دەوڵـەتی ئورارتـو (Urartu) ی بـەهێز شـکا کـە ئیمپراتۆریـەتێکی بـەهێز بـوو، تـوانی کـۆنترۆڵی ناوچەیەکی فرەوان لە ئاسیا بکات.

شکـستی هەردوو دەوڵەتەکە زۆر هۆکاری هەبوو، وەك ململانێـی درێژخایـەنی خوێنـاوی نێوانیان بۆ داگیرکردنی ولاتی کوردان، لەگەڵ هاتنە سـەر تـەختی فـەرمانڕەوای بێهێـز کـە نەیانتوانی کۆنترۆڵی کاروبار بکەن و شکستیان هێنا. ئەوەش وایکرد میدیـیەکان جـێگیربن لە ناوچەکە و هەڵمەتی سکیسی و کیمەریـیەکان کاریگەر بوون لە شـکانی دوو دەوڵەتەکـەی (ئاشوور و ئورارتو).

(1) T. cuyler. Rouny dr. (The Iranian Migration in to the zagros), iran – journal of britsh inst. Of Persian studies. Vol. v, 1967, pp 11 – 34.

شایانی باسە پادشایانی ئاشوور هەر لە دوو سەدەی سێیەم و دووهەمی پێش زایین، هەواڵی زۆر لە پادشایانی هاوپەیمانی ولاتی نائیری (ئورارتو) یان تۆمار کردبوو، کە لە خوارووی دەریاچەی وانی ئێستا دەژیان. ئەم هاوپەیمانیەتیە بە دەوڵەتی پادشایانی (بیاینا) ناسرا. لە لای ئاشوورییەکان بە شانشینی (ئوورئاتری)=ئورارتو ناسرا.

سنووری تا چیای قەوقاس دەچوو لە باکوورەوە ـ چیای ئارارات و دۆڵی زێی ئاراکس (ئاراس) و دەریاچەی سیڤان ـ لە رۆژهەلاتدا بەرەو میلیتین (مالتای ئێستا) دەچوو، لە باشوور دەسەلاتی دەوڵەت گەیشتە (موساسیر) ناوەندی پەرەستنی خوداوەندی گەورەیان (خالد Khalid) لە باکووری رۆژهەلاتی هەولێری ئێستا (Arbil) نزیك رواندز، دواتر دەسەلاتی ئورارتی تێکچڕژان لەگەڵ بەرژەوەندییەکانی دەوڵەتی مانە Manne ی خۆجێیی کەوا لە خوارووی دەریاچەی ورمێ (لە کوردستانی ئێران) لە کۆتایی سەدەی هەشتەمی پێش زایین دەرکەوتن.

فەرمانڕەوانی هەرێمەکانی ئۆرارتو یاخی بوون لە پادشا روسای یەکەمی ئورارتو 730 ـ 713 پ.ز کە بووە هۆی لاوازبوونی دەسەلاتەکەی. لەو کاتەدا ئاشوور هێزی هاتەوە بەر، سارگۆنی دووەم (Sargon II) ی ئاشووری لە ساڵی 714 پ.ز هەڵمەتێکی بەهێزی کردە سەر ئەم ولاتە و سوپای ئورارتوی لەناو برد، بەلام شانشینی ئورارتو تا سەردەمی روسای چوارەم 590 ـ 585 پ.ز مایەوە. لەبەر ئەوە لە تەوراتدا[1] ناوی هاتووە.

هەواڵێك لە بابلەوە دەڵێت: ((قدسوا عليها الامم نادوا عليها ممالك اراراط و مني و اشكناز و قدسوا عليها الشعوب ملوك مادي)). واتە ((نەتەوەکانی پێ پیرۆزکەن، شانشینی وەك ارارتو و منی و ئەشکناز و گەلانی پادشایانی مادی پێ پیرۆزکەن)). مەبەستی شانشینەکانی ئورارتی و مانی و سکیسی و میدییەکانە.

دوای لەناوچوونی ئورارتییەکان و ئاشوورییەکان، شێوازی هۆزەکان لەسەر خاکی هەر دوو دەوڵەتدا بلاو بووەوە، لە رێگای دەسەلات و ئاین، ئەوەشیان رێگای هەموار کرد بۆ ئەم

(1) الكتاب المقدس، 51 صحاح 51.

هۆزانە و لە ئازەربایجان و کوردستان نیشتەجێ بوون. بەرە بەرە زمانی دانیشتوانە کۆنەکان ناوچەی کۆچەرە نوێیەکان بوو و لەیەك کۆمەڵگادا توانەوە بەهۆی تێکەڵ بوونی بەرژەوەندی ئابووری و سیاسی لەگەڵ کۆچبارە نوێیەکان[1].

هاوکات لەگەڵ کۆچی میدییەکان لە رۆژهەلاتەوە و جێگیربوونیان لە کوردستان دوای رەتبوونێ لە چیای زاگرۆس، کۆچی هۆزەکانی سکیسی و کیمەری بۆ ناوچەکە دەستی پێکرد لە باکوور و رۆژئاواوە، بەتایبەتی تەوەرەی رۆژئاوای قەزوین و رێگای دەربەند (دەرگای دەرگایان)، ئەوەش وایکرد رێگا والابێت بەرەو خاکی ئازەربایجان و کوردستانی فرەوان و بەرچاوترین سەرکردەکانی سکیس (بارتاتورا) و کورەکەی (مادیس) فەرمانڕەوای خۆیان بسەپێنن لەسەر ناوچەکانی خوارووی دەریاچەی ورمێ (موکریان) لە رۆژهەلاتی کوردستان (ئێران) دواتر پانتایی فەرمانڕەوایان فراوان بوو تا گەیشتە زێی هالیس (قزل ئیرقی ئێستا) لە ناوەراستی ئاسیای بچووك و شاری (سەقز) یان (لە کوردستانی ئێران) کردە پایتەختی دەسەلاتە سیاسیەکەیان.

مێژوونوسی رووسی مینورسکی لە راپۆرتەکەی کە پێشکەشی کۆنگرەی بیستەمی جیهانی بۆ رۆژهەلاتناسی کردبوو لە سالی 1938 لە بروکسێل، ئاماژەی بەوە داوە کەوا[2] : سەرچاوە کۆنەکان دەرکەوتنی کیمەری و سکیسی لە ولاتی میدی و مانە رەتدەکەنەوە بەتایبەتی لە کاتی شکستی نەینەوا و ئاشووردا. هەروەها ئامارە بە زاراوەی ئاشووری گشتی کە دەلێت (أومان ماندا) واتە (خەلکە نەناسراوەکان) ئەوانەی مەبەستی لەوان هۆزەکانی کیمەری و سکیسی بوو.

ئەم شوێنەوارانەی لە ناوچەی کوبان دەرهێندراون لە قەوقاسیا بەلگەن بۆ بوونی سکیس لێرەدا و رەتبوونیان لێرەوە بەرەو ناوچەکانی خواروو، لە دەربەندەکانی قەوقاسیا بە دوو

(1) لقاء الاسلاف، ص 73.

(2) دائرة المعارف البريطانية الحديثة، 1937، مادة سكيثيا:

Horo dotus, op. cit. Minorsky, " Les prigins des kurds ". Travauxdux Congeres des orienta Listes, (Bruxell, 1938).

کۆمەڵە رەتبوون. یەکەمیان کۆچی بەرەو خوارروو کرد، بەرەو دەریاچەی ورمێ و لەگەڵ قەڵەمرەوی میدیا پێککەوتن لە کوردستانی ئێران (رۆژهەلاتی کوردستان ـ ناوچەی موکریان). کۆمەڵەی دووەم لە کۆچکردن بەردەوام بوون بەرەو ئەنادۆڵ و کۆتایی بە فەرمانڕەوای فەیی هێنا، لە دوای ئەم رووداوە پادشا (میداس) خۆی کوشت، ولاتی لدییاش بەختی باشتر نەبوو پادشاکەی کوژرا[1].

ئەوەی ئێستا گرنگە لامان لە سکیس کۆمەڵەی یەکەمن، ئەوانەی گەیشتنە بەرەی رێی هەمەدان (ئەکباتانا) ی پایتەختی میدییەکان و لە سنووری ولاتی ماننا جێگیربوون کە تیایدا شانشینی یەکی گەورەیان دامەزراند کە ناوچە کوردییەکان و ئازەربایجانی ئێستای گرتەوە لە ئێران. ناوەندەکەیان لە خوارووی دەریاچەی ورمێ بوو، مانناییەکان دانیان بە سەروەری ئەوان نا و چەند شاریان دروستکرد وەك (سەقز) کە ناوەکەی لە ناوی ئەوانەوە دارژراوە (سکس)، بێگومان ئەوان لە کۆچکردنیان بەردەوام بوون تا گەیشتنە هەولێر و کەرکووك و سەروەری خۆیان تیادا سەپاند، ئەوەیش لە دوو سەدەی دووەم و یەکەمی پێش زایین، دوای ئەوەی میدییەکان[2] لە رۆژگاری (کی ئەخسار) دا پەرتەوازەیان کردن.

---

(1) فریشمان، تفاصیل الحیاة ماقبل التاریخ فی کوردستان، میراتیه، ص 106.

(2) تاریخ الکرد القدیم، ص 104.

دەرووی پێنجەم

نەتەوە کۆنەکانی

لە ولاتی کوردان ژیاون

The olden communities which Country's in the country kurds

* سوبی (سوبارتو) ییەکان	Subares
* لولویی ـ یەکان	Lullueans
* گوتی ـ یەکان	Guties
* کاشی ـ یەکان	Kassites
* خوری ـ یەکان	Khuras
* خالدی ـ یەکان	Khaldes
* کاسی ـ یەکان	Kasuon
* میتانی ـ یەکان	Mitanni
* حوری ـ یەکان	Huldes
*ماننی ـ یەکان	Manness
* میدی ـ یەکان	Medes

سوونی (سوبارتو)

لە دوو توێی ئاماژە مێژووییەکانی بەردەستدا، وادیارە سونییەکان دانیشتوانی ناوچەی (سو) ن کە لەپێشدا باسکران، کۆنترین دانیشتوانی کوردستان دەژمێردرێن، بەڵگەش ناوی ناوچەکەیە (سوبار Subar) کە بۆ یەکەمجار لە نووسینەکانی پادشا (ئی ئەنتام) نزیکەی 2470 ـ 2430 پ.ز دا هاتووە کە سێیەم پادشای بنەماڵەی لکشی یەکەمە، نزیکەی 2520 ـ 2355 پ.ز[1].

ئەم ناوە لێکدراوە لە (سو ـ su) ناوی کۆنی دانیشتوانی ناوچەی (سو) ی خوارووی دەریاچەی (وان) و لە وشەی (بار ـ bar) کە لە زمانی سۆمەریدا بە واتای (دەرەوە) دێت، وەك لە وشەی عەرەبی خۆجێیی (برە) (بەڕڕە = دەرەوە) دایە. بەم جۆرە ناوی (سوبار) سونییەکان ئەوانەی لە دەرەوەی (سنوور) دەژیان. ناوەکەشی (سوبار) لە دەقە بزمارییەکان لە شێوەی (سوبارتو) تۆمار کراوە. لەبەر ئەوەی (تو) پاشگرە و لە لایەن سۆمەرییەکانەوە دەخرایە سەر وشە بۆ گەیاندنی واتای جوگرافی وشەکە، وەك ئورارتو، مارتو، سوبارتو.

سەبارەت بە سنووری ناوچەی سوبارتو بە تەواوی ناتوانین سنووری بۆ دابنێین، بەڵام لە هەموو بارێکدا لە نێوان چیای زاگرۆس لەلای رۆژهەلات و زێی خابوور لەلای رۆژئاواوە بوو. لەبەر ئەوە ناوەکەی (سوبارتو) لە سەرەتای چاخە مێژووییەکاندا بە ناوچەی ئاشووری دەوترا. کۆمەڵگەکانی لەتەك ئەو دابوون، چەندان ناو دەرکەوتن، نەتەوە و یەکێتی هۆزەکان دەنوێنن لە کوردستان، کەوا رۆڵی سیاسی و شارستانیان لە ناوچەی نیشتەجێ بوونیان یان لە دەرەوە گێڕاوە.

((هەوڵەکانیان ـ زۆربەیان ـ لە رێگەی تۆمارە سۆمەری و ئەکەدی و ئاشووری و ئورارتییەوە پێگەیشتووە، دواتر مێژووەکەیان پۆلێن دەکەین)). لەو راستییە تایبەتیانەی مێژووی ناوچەی کۆنی کوردستان، ئەوەیە کۆنترین نەتەوەی دەقە سۆمەرییەکان باسی کردوون وەك نیشتەجێی ناوچەی ناوبراو، لە بنەجدا دەگەڕێتەوە بۆ ناوچەی رۆژئاوا و خوارووی دەریاچەی (وان). ئەم

---

(1) د. فوزی رشید، ترجمات لنصوص سومریە ملکیە، ص 71.

راستییە بە شێوەیەکی حاشاهەڵنەگر شوێن و نیشتمانی بنەڕەتی ئەو نەتەوانەمان بۆ روون دەکاتەوە کە لە ناوچەی کوردستان ژیاون، لەوانەش کورد.

ئەم نشیمەنە وەك زانیارییەکان ئاماژەی بۆ دەکەن دوو ناوچەی سەرەکی تیادا بووە. یەکەم ناوچەی (سو) و دووەم ناوچەی (کردا). راستی ئەم زانیاریانەشمان بۆ دەرکەوتووە، لە ڕێگای نووسینە بزمارییەکانی پادشا (شوسین) 2036 ـ 2028 پ.ز جێی هێشتوون. باشترین گەواهیدەر بۆ ئەمەش ئەو یاخیەی لە دژی دەسەلاتی ئاشووری لە بابل باسی لێوە دەکات، مەردوك بلاداز (721 ـ 710 پ.ز) کە تیایدا باسی نەیارەکەی پادشای ئاشووری سەرجون (سارگۆن) دەکات و دەڵێت: ئەو پادشای ولاتی سوبارتویە.

سوئییەکان توانیان لەگەڵ ئیلامییەکان لە کۆتایی هەزارەی سێیەم یەکبگرن، توانیان شاری ئور بگرن و یەکبوونیان لەگەڵ عیلامییەکان، ئەوە دووپات دەکاتەوە کەوا سوئییەکان خوازیاری سەپاندنی دەسەلاتەکەیان بوون بەسەر ئەو ناوچانەی کە لەژێر دەسەلاتی سۆمەری و ئەکەدیەکان دابووە تا دەرفەت رەخسا و توانیان بە هەڵمەتێکی گەورە بۆ سەر شاری ئور داگیری بکەن.

لولوییەکان:

ناوی لولوییەکان، بە دانەپاڵ سەرکردەیان کەناوی (لولو LuLLU) بوو یان دانەپاڵ ناوچەکەیان کە تێیدا بلاو بوونەوە کە (لولو) بوو. گەلێکی کۆنی کوردستانن، رۆڵی بنەرەتیان هەبوو لە پێکهێنانی گەلی کوردی ئەمڕۆ. لە کۆنترین ئەو گەلانەن کە زانراوە لە خاکی کوردستان نیشتەجێ بوون. پەیوەندی شارستانی و زمانی بەهێزیان هەیە لەگەڵ گەلانی دیکەی لە دەورویەریان ژیاون، وەك سوئییەکان و گوتییەکان.

لولوییەکان لە دوو دەشتی شارەزور و زەهاو ژیاون، لەگەڵ درێژەی ناوچەکانی دەوروبەری سلێمانی کە لە سەردەمی ئاشوورییەکان بە ناوی ولاتی (زاموا) یان (مازاموا) بەناوبانگ بوو.

چەندان دەقی سۆمەری هەیە بە ئاشکرا دەڵێت، سوبارییەکان لە گەلانی رەسەنی کوردستانن. هاوچاخی لولوییەکان و خورییەکان بوون. رۆڵی هاوشێوەی رۆڵی ئەوانیان بینیوە لە پێکهێنانی کوردانی ئەمڕۆ. ((وادیارە هەر دوو کۆمەڵە، لولویی و سوبارییەکان هاوچاخ بوونە و یەك کۆمەڵە بوونە، بوونەتە دوو. یەکەمیان لە ناوچەی باکووری ولاتی مێسۆپۆتامیا ژیاوە و ناوی سوبارتو بووە، و بەشی دووەم بەگشتی لە دەشتی زەهاو و شارەزوور ژیاوە))[1].

تیردەی کۆلێنکاری دانیمارکی کە لە گردی شمشارە کاریان دەکرد، نزیك هاوینە هەواری دوکان، توانیان پارچەی شوێنەواری بدۆزنەوە کە دەگەڕێتەوە بۆ لولوییەکان، ئەوانەی رۆڵیان بەرچاوە لە شارستانیەتی کۆنی کوردیدا.

هەرچەندە لادێ نشینی یەکەم دیاردە بووە کەوا پێشینەکانی کورد دایانهێناوە لە مێژوودا، بەلام ئەوەندەی کورد دێنشین بوون و کۆچەر و نزیك لە کشتوکاڵ و ئاژەڵ بەخێو کردن، بەلام واتای وانییە دوور بوون ل شارنشینی، لەبەر ئەوەی خاوەنی چەندان شارستانی شاری بوون، بەتایبەتی میتانی و خوری و کاشی و میدی.

لولوییەکان کاریگەریان لەگەڵ گەلانی دیکەدا لەسەر لایەنی کولتوور و رۆشنبیری جێ بهێلن

---

(1) تاریخ الکرد القدیم، ص 43.

کە بووە هەوێنی دروستبوونی کەسایەتی کوردی لە کوردستاندا. رۆڵی لولوییە کوردەکان ئەوکاتە بەرچاو بوو کە هاوچاوی بوونە نەژادیەکانی دیکەیان کردووە. حکومەتێکیان دامەزراند، زۆر جێگیر و شیاو بوو لە ناوچەکە و چڕی دانیشتوانی بەخۆوە بینی لەو کاتیدا. رۆڵێکی بەرچاویان بینی لە نموونەی هۆزگەلی یەکگرتوو بۆ بەرگری و نیشتەجێ بوون و بەرهەمهێنان.

لەراستیدا لولوییەکان کارای کاریگەر بوون لە پتەوکردنی بوونی هۆزگەری کوردە سەرەتاییەکان (رەسەنەکان) لە کوردستاندا. لولوییەکان کۆمەڵێك شوێنەوار و کاری هونەرییان لە پاشی جێ ماوە کە ئاستی شارستانیان پیشان دەدات. لولوییەکان لە هونەری بیناسازی بەناوبانگ بوون لە سەردەمی ئاشوورییەکاندا. لەبەر ئەوە ئاشور ئاسرپاڵی دووەم 882 ـ 859 پ.ز ژمارەیەکی زۆری لولوییەکانی هێنایە ولاتەکەی، ئەوانەی وەستا و پەیکەرتاشی بەتوانا بوون، لەو ولاتەدا ژمارەیەك باڵەخانە و پەیکەریان دروستکرد لە دەربەندی (راسکان) نزیك سەرچاوەکانی زێی خواروو (بچووك) لە رۆژهەلاتی رانیە و لە هۆرینی شێخان و ناوچەکانی دیکەی کوردستان شوێنەواری واهەن گەواهی بۆ کارە هونەرییەکانی ئەوان دەدەن[1].

---

(1) تاریخ الکرد القدیم، ص 52.

گوتییەکان Guties:

گوتییەکان لەو نەتەوانە بوون کە لە باکووری ڕۆژهەلاتی عێـراق ناوچـەی خـوارووی دەشـتی شارەزوور، واتە ناوچەی نێـوان زێـی خـواروو و زێـی دیالـە نیـشتەجێ بـوون. ئـەرابخا (شـاری کەرکووکی ئێستا) یان کرد بە ناوەندی خۆیان. ناوچەی نیشتەجێ بوونیـان، لـە کۆتـایی چـاخی ئوری سێیەم ـ ناوچەکانی دەوروبەری ڕێگای سرابول ـ زوهاب (سەر پێڵی زەهـاو) ی عێـراق بـە ئێران دەبەستێتەوە.

بەڵگەنامە مێژووییەکان ئاماژە بەوە دەکەن کەوا لە هەزارەی سێیەم و دووەمی پـێش زایـین، ئەم ناوە بەو خەڵکانە وتراوە کەوا نیشتەجێی ڕۆژهەلات باکووری ڕۆژهەلاتی لولوییەکانن. دواتر هەموو هۆزە جیاجیاکانی کە لە باکووری ڕۆژهەلاتی بابـل دەژیـان لـە هـەزارەی یەکـەمی پ.ز دەگرتەوە. ئۆرارتوییەکان مەبەستیان لەم ناوە دانیشتوانی ولاتی مانئا و میدیا بوو[1].

گوتییەکان هاوکار بوون لە شکست هێنان بـە ئیمپراتۆریـەتی ئەکـەدی و زۆربـەی خـوارووی عێراقیان داگیر کرد و لە ولاتی مێسۆپۆتامیا بۆ ماوەی یەك سەدە حوکمڕان بوون.

سەرچاوە کۆنە عێراقییەکان هـەتا کۆتـایی چـاخە مەزنـە سیاسـیەکانی ولات هـەر باسـیان دەکرد. سەبارەت بە ناونانیان ئەوا دەگەڕێتەوە بـۆ نـاوی ئـەو ناوچـەیەی لێیـەوە هـاتوون، کـە خوارووی ناوچەی (کردا) یە کە سۆمەرییەکان بـەپێی زمـانی سـۆمەری لەبـەردەم نـاوی شـاردا پێشگری ئوروو (uru) دادەنێن بـە واتـای (شـار) و نیشـانەی (ki)، سـەبارەت نـاوی ناوچـە و شارەکانی باکوور و چیایی نیشانەی کور (kur) لەپێش ناوەکـان دادەنـێن لـەبری (uru) وشـەی (کور) واتە چیا و خاك. لەبەر ئەوە سۆمەرییەکان نیشانەیان لە پێش ناوچەی (کردا) داناوە، بـەم جۆرە شێوەکەی وای لێدەهات (کورکاردا kurkarda) و بەهۆی پرپێۆزیشنی تایبـەت بـە شـاری (کـردا) کـە (u) ی وشـەی (کـور) هەیـە نـاوی شـارەکە لـە سـەردەمی ئەکـەدی لـە لایـەن سۆمەرییەکان بە شێوەی کور کوردو (kurkur:du) ی لێهات.

---

(1) تاریخ الکرد القدیم، ص 53.

یەکێك لە ڕێساکانی دەنگی سۆمەری ئەوەیە هەر بڕگەیەك کۆتایی بە یەك دەنگی (پیتی) نەبزوێن (کۆنسونانت) بێت ئەم دەنگە (پیتە) نەبزوێنە (کۆنسنانتە) نامێنێت گەر لە دوای ئەوەوە، بڕگەیەك بێت بە نەبزوێن (کۆنسونانت) دەست پێبکات. بەم پێیەناوی شارەکە دەبێتە (کورکوردو kurkurdu).

دیارە ئەکەدییەکان هەموو (د ـــ D)یێکی سۆمەرییان کردۆتە (تـ T)[1]، لەبەر ئەوە وشەکە لە زمانی ئەکەدی بۆتە کوتو kutu، بەهۆی ئەوەی زمانی ئەکەدی زمانی رۆشەنبیری و سیاسەت بوو لەکاتی گوتییەکان، لەبەر ئەوە ناویان بە شێوەی کوتو kutu بێژراوە، ناوی ولاتیان بە شێوەی (کوتیوم) هاتووە[2].

ناوی (کوتو) لەو نامانەدا هاتووە کە لە (ماری) (تل الحریری) و سالنامەی ئاشوورییەکاندا پێمان گەیشتوون. هەروەها چیرۆکی توفانی بابلی ناوی چیای کوتییەکانی لە چیای نسیر ناوە کە چیرۆکەکە باسی وەستانی کەشتی دەکات لەسەر ئەم چیایە دوای نیشتنەوەی ئاو، سەرچاوە بابلیەکان دەڵێن گوتییەکان ـ زۆربەی ـ لە خوارووی عێراق ژیاون لە نزیکەی سەد ساڵی 2180 ـ 2060[3].

گوتییەکان لە شانشینی جەنگاوەرانی بە توانای ئەودیو چیای زاگرۆس هاتوون و فەرمانڕەوایان نزیکەی چوار سەدەی خایاند، پادشا (لاسیراپ Lasirap) لە بەناوبانگترین پادشای گوتییەکان دەژمێردرێت. سەرچاوە مێژوویەکان ئاماژە بەوە دەدەن کەوا دەشتی شاری سەقر یان سپاریان هەڵبژاردبێت وەك پایتەختی دەوڵەتەکەی و وا دەردەکەوێت کەوا (سپار) نزیکترینیانە بۆ ناوچەی بنەرەتی جێنشین بوونیان.

لاسیراپ نازناوی پادشای گوتییەکانی لەخۆنا کە نیشانەی رێکخراوەیی سیاسی و یەکبوونیان دەگەیەنێت. ناوە بەردەستەکانی پادشا گوتییەکان بۆ سەلماندنی پادشا سۆمەرییەکان، باشترین

---

(1) د. فوزی رشید، قواعد اللغة السومرية، ص 39 ـ 44.

(2) wegner, Gestaltund Lutder Ishtar shawu shkain kieinasien Hurritologish student 3.

(3) د. سامی سعید احمد، العراق القدیم، جامعه بغداد، 1983.

سەرچاوەیە. هەروەها پارچە نزانامەیەکمان دەست کەوتووە کە تەرخانە بۆ پادشا (شارراتیگوبیسین sharratigubisin) لە (نیگدو Nigdupa) لە ناوچەی (جوخە) دۆزراوەتەوە و توێژەران گێراویانەتەوە بۆ ماوەی گوتی و رایان وایە شاررا پادشایەك بووبێت لە گوتییەکان و ناوی لەو پارچانە نەبێت کە لە ناوی گوتییەکان بەردەستە لە بەڵگەنامەی تۆماری پادشا سۆمەرییەکان.

وادیارە لاسیراپ زۆر ولاتەکەی خۆش ویستووە و بایەخی بە هونەر و کولتوور و زمان و ئەدەب داوە، لە سەر کاتێك (رقیم) دۆزراوەتەوە ناوی (ئەنرید) ی لەسەرە کە بەرچاوترین پادشای گوتی بووە کە باوەڕی سۆمەری خۆش ویستووە. تۆمار نووسە عێراقییە کۆنەکە سەبارەت ئەم ماوەیە هەر ئەوەندەی نووسیوە کە پشێوی گشتگیر لە ئارادایە[1].

پادشاکانیان نازناوی (پادشای چوارلایان) لەخۆ ناوە و بەڵگەنامەکە ناوی بیست و یەك پادشای تۆمار کردووە، بەلام ئێمە سەبارەت زۆربەیان تەنیا ناویان دەزانین. ئەم ژمارە زۆرەی پادشایان بۆ ماوەیەکی کەم کە فەرمانڕەوا بوون تیایدا، بەتێکڕایی پێنج ساڵ بۆ هەر پادشایەك، وادیارە بەراستی سەردەمێکی پڕ ئاژاوە و پشێوی بووبێت.

سروشتییە ولاتی مێسۆپۆتامیا پشێوی و شڵەژان بەخۆوە ببینێت لە رووی سیاسی و کۆمەلایەتییەوە، بەتایبەتی خۆیان لەژێر دەسەلاتی نەتەوەیەکدا بینیەوە کە بە توندوتیژی و زەبر بەناویانگە. ئەم سیفەتە ناکرێ ببێتە هۆی ئەوەی بڵێین گوتییەکان شارستانیەتیان نەزانیوە، لە هەمان کاتی شارستانیەتی بابلی کاری تێکردوون. ئەوەش لە پەرەسەندنی خوداوەندەکانی ولاتەکە دەردەکەوێت و ناوی ئەکەدی لەخۆنان.

گوتییەکان دەسەلاتی سیاسیان بەسەر خوارووودا زاڵ بوو، هەوڵیان ئەدا سنووریان فروان بکەن. ئەوەندە بەرووبوومەی لە ولاتەکەیان هەبوو بەس بوو. ئەوەشیان هێمایەکە بۆ ئەوەی بوترێت گەلێك بوو ئارەزووی جێگیری و سیستەمی هەبوو.

لۆکال ئەنناد و فەرمانڕەوای شاری (ئوما) دەڵێت، لەو کاتەی (شولی) پادشای گوتییەکان بوو، ولات بۆ ماوەی 35 ساڵ خۆشگوزەرانی بەخۆوە بینی، بێ هاوتابوو. چەندان شوێنەوار

(1) هەمان سەرچاوە، ص 72.

دۆزراونەتەوە دەگەڕێنەوە بۆ ماوەی دەسەلاتی گوتیەکان لە خوارووی عێراق. زۆربەی گلێنەکان لەم ماوەیە دۆزرانەوە لە شوێنی (لگش). ئەم شوێنەوارانە لە شێوەی لوولەکی دابوون و لەسەر بنکەیەك دانرابوون خڕ بە قەوارەی زارکی گۆزەیەك.

نەخشەکان زۆربەیان دەگەڕێنەوە سەردەمی بەرەبەیانی بنەماڵەکان هەندێ شێوەی قاش هەیە لەنێو بواری ئەندازەیی، رەنگی پەسندکراو رەشی کەلێندار، بابەتی هەرە پەسند وێنەی ئاژەڵان بوو کە بە شێوەی سادە نیگاریان کێشرابوو گەر بەراورد بکرێت بە چاخەکانی رابردوو، لە یەکێکیاندا ئاژەڵێکی شێوە نامۆ دەبینین وەك شێری چیا وایە[1].

هەندێ پاشماوەی دیکە دۆزراونەتەوە لە کۆڵینکاری لە (ماری) لەو (مۆر) ە لوولەکیانەی گوتی، کەوا شێوازی نیگارکێشانی هێڵ و گۆشەی تیادا پەیڕەو کراوە، لە مۆرە لوولەکییەکانی ئەکەدی باشتر بوو لەوەدا کە رەق و پتەوتر بوو، زیاتر گونجاو بوو لەگەڵ مۆرەکانی دیکەی لە ناوچەی باشوور دۆزراونەتەوە. سەرەڕای ئەوەش چەندان پارچەی کۆنینە دۆزراونەتەوە لە هەمان شوێن لە کۆشکی (زمری لم) لە (ماری) کە دەشێ بگەڕێتەوە بۆ کەسایەتییەکی گرنگ ناوی (لاسگان Lasgan) کوڕی (ئەسماتین Asmatin) بوو.

لەماوەی دەسەلاتی گوتی (Guti) بەسەر خوارووی عێراق (لاگشی) بوو بە بنکەیەکی شارستانی بەرچاو لە لایەنی سیاسی و پێشکەوتنی هونەری و دەوڵەمەندی ئابووری لەو ماوەیەی بنەماڵەیەکی نوێ حوکمڕانی دەکرد کە بە بنەماڵەی لکشی دووەم ناسرابوو.

واتە گوتییەکان، تەنیا میللەتێکی چیایی نەبوون کە هیچ بنەمایەکی شارستانیان نەبێت، وەك سەرچاوە مێژووییە عێراقییەکان ئاماژەی بۆ دەکەن. سەبارەت کارە هونەرییەکانی ئاستی شارستانی گوتییەکان پێشان دەدات تابلۆی شێخان (هورین ـ شێخان) ناسراوە لە کوردستان، کاری گوتییەکانە ئاتەواوە و نووسینەکانی سەری ئاماژە بەوە دەکەن کەوا لە هەزارەی دووەمی پێش زایینەوەیە یان کۆنترە. نیگاری کەسێك کێشراوەتەوە ناوی بە شێوەی (لیشر ـ بیرانی)

(1) انطوان مورتكات، الفن في العراق القديم، ص 191.

نووسراوە، ناوی بە پادشا نەهاتووە. ئەم ناوە لە نـاوە خۆجێییەکانـە پەیوەنـدی بـە ئەکەدییـەوە نییە، وەك دیاکونوڤ دەڵێت[1].

شوێنەوارناسی فەرەنسی ئەرنست دی سارزیك (1877 ـ 1878 ز) لە (لکش) کۆڵێنکاری ئەنجامدا لە دوو شوێنی (کرزو ـ تل المالیـە) و لکـش (شـوێنی الهبـة المالیـە) پێکـدێت، گـردە سەرەکیەکانی کۆبوەوە لە دەورەی شوێنەکە گردەکانی بەپێی ئەلفوبێ ریزکـراون کـەوا لێکۆڵـەرە فەرەنسیەکان پەیڕەویان دەکـرد. ئـەم لێکۆڵینـەوە شـوێنەواریانە سـەلماندیان کـەوا لکـش لـە سەردەمی فەرمانڕەواکەی ئورابا (ur.baba) دوواگـر (خلیفـە) ی ئوورمامـا (ur.mama) دوای لوکال ئوشومـگال (ushu،magal) هات. ئورابا زۆر پەرستگەی دروستکرد و کەنداوی هەڵکەندو کچەکەی کردە کچە ئایینداری بالا (کاهینی کچ) بۆ خوداوەند (سن) لە ئور دوای کوڕەکەی (نرام سن) پادشای ئەکەد.

واتە زۆر بایەخیان داوە بە رۆڵی ئاین و کاریگەری هەبووە لەسەر ژیانی کۆمەلایەتیان، لەگەڵ ئەوەشدا لە سەردەمێك ژیاون کەوا باری سیاسی سەقامگیر بوو. لـە هـەمان رۆژگـار گوڵـدانێك ماوەتەوە کەوا کچە کاهینەکە بە دیاری داویەتیە خوداوەند سن لە ئوور. نوورابا کـە کـچەکەی لەم پلە ئایینیە گرنگە دامەزراند هێزی (لکـش) دەگەیـەنێت دوای ئـەوەی بنەماڵـەی ئەکـەدی دەسەلاتەکەی لەدەست داوە.

هەروەها لە بنەماڵەی دووەمـی لکـش هـەواڵی پادشـا گوتییـەکانمان پـێ گەیـشتووە و دوا پادشایان (تارینمان) کەوا (ئوتو حیگال) لە شەڕێکدا نزیك شاری دوبروم (Dubrum) بەسـەریدا زاڵ بوو، لە سەرووی ولاتی سۆمەر. بەلام ئوتوحیگال، کە بەڵگەنامـە سـۆمەرییەکە بنەماڵـەی وەرگـای پێنجـەمی دەداتـەپالا، بـۆ ماوەیـەکی زۆر خۆشـی لـە سـەرکەوتنەکەی نـەهێنا و سەرکردەیەکی سۆمەری دیکە بەسەریدا زاڵ بوو کـە یارمـەتی دابـوو لـە روخانـدنی دەسـەلاتی گوتی، ناوی (ئورنامو) بوو.

---

(1) دیاکونوڤ تاریخ المیدین، ص 116.

شایانی باسە کە ناوی پادشاکانی گوتی کە حوکمڕانی خوارووی‌یان دەکرد لە دوو لیست دان کە وەك یەك نین. لیستی یەکەم 124 ساڵ دادەنێت وەك ماوەی حوکمڕانیان لە خوارروو، کەچی لیستی دووەم ئاماژە بە 125 ساڵ و 46 رۆژ دەکات وەك کۆی ماوەی حوکمڕانیان لە خوارروو و ژمارەی پادشاکانی گوتی بە 21 پادشا دیار دەکات وەك لە دێکۆمێنتەکەدا هاتووە ئەمانەن: ئیمتا (imta)، ئینکیشو (inkishu)، نکەل لگاب (nikeligab)، شولمی (shulmi)، ئلولومیش (alunmish)، ئینیمابگش (inim bagash)، ئیگیشوش (igishush)، ئیارلگاب (ayar lugab)، ئباتا (ibata)، ئیارلگش (iyar lgish)، کوروم (kurum)، ناوی پادشای دوازدەم فەرامۆشکراوە، ئیبراروم (ibraum)، ئیبرانومی (ibranumi)، خابالوم (khabalum)، پوزورسن (puzur-sin)، ئیارلگند (ayar laganda)، ناوی پادشای نۆزدەم تێکچووە، شولمی دواتر تارینی[1].

شایانی وتنە کۆڵیاران، توانیان سەرێکی برۆنزی لە نزیك شاری هەمەدان لە ئێران بدۆزنەوە، بە (برایسرکالیری) ناسراوە، کە سەری پادشایەکی گوتییە، هەرچەندە نووسینی لەسەر نییە. ئێستاکە لە مۆزەخانەی ئەمریکی لە نیۆیۆرك پارێزراوە.

سۆمەرییەکان (summerian) و دوای ئەوانیش ئەکەدییەکان دانیان نا بە شانشینی گوتییەکان، لە چوارچێوەی نیمچە کۆنەی نێوان زێی بچووك و زێی دیجلە و گردەکانی سلێمانی و زێی دیالە لەگەڵ پایتەختەکەی (ئەرابخا). بەڵگەی ئەوەش پاشماوە شوێنەوارەکانی مێسۆپۆتامیایە.

ولاتی گوتییەکان دەوڵەتێکی سەربەخۆ بوو، دانیشتوانەکەی یەکگرتوو و پتەو بوون، یەك پادشا فەرمانڕەوای دەکردن. هەر لە ناوەڕاستی هەزارەی سێیەمی پ.ز ەوە شانشینی بووە. دیارە سۆمەرییەکان و ئەکەدییەکان و ئاشوورییەکان لە کوشتاری بەردەوام دابوون لەگەڵ گوتییەکان و لەباری بەرگری کردن زیاتر لەوەی هێرش بەرن. بەپێی مێژوو، گوتییەکان

---

(1) بڕوانە: د. سامی سعید الأحمد، العراق القدیم، مصدر سبق ذکره.

هەڵمەتیان دێنا بۆ سەر ئیمپراتۆریەتی بەتواناى ئەكەدی و فەرمانڕەوای ناوچەی بابـل (babyl) بوون بۆ ماوەی زیاتر لە سەدەیەك (لە كۆتاییەكانی هەزارەی سێیەمی پ.ز).

پێویستە مێژوو دادپەروەرانە بێت بەرامبەر گەلانی كە رۆڵیان هەبووە و كاریگەر بوون لەسەر دیاردەكانی ژیانی گشتی و شارستانییەتی بەتایبەتی، بەبێ هیچ لاگرییەك، بەهۆی ئەوەی نووسینەوەی مێژوو پێویستە بابەتیانە بێت و بێ لایەنی تەواو بێ ئەوەی سۆز و دەمارگیری و شاردنەوەی راستیەكان بۆ خۆیانمان رابكێشێت. ئەوەی لەبارەی گوتییەكان وتراوە، لەوەی میللەتێكی چیایی بەربەرین، شارستانیەتیان نەبینیوە، زۆر زێدەڕەوی تێدا كراوە و پێویستی بە چاوپێداگێڕانەوە هەیە.

پێویستە ئێستا بەرنامەكان و كتێبە مێژووییەكان بەو ئاراستەیە نووسراوە مێژووی عەرەبی زاڵ و باڵ بەسەر مێژوو و شارستانیەتی گەلانی دی ناعەرەبی پێشان بدات، وەك: گوتی و لولـوو كاسی و میتانی و خوری و خلدی و سوباری و كاشی و میدی و شانشین و ئیمپراتۆرییەكانی دیكەی كوردی، كەوا بنەرەتی پێكهاتن و گۆڕانی قەوارەی نەتەوەیی گەلی كوردن و هەر لە كۆنەوە لەسەر خاكی كوردستان ژیاون.

شایانی ئاماژە پێكردنە دانیشتوانی كۆنی مێسۆپۆتامیا لە هەزارەی یەكەمی پ.ز ناوی گوتییەكانیان بە هەموو ئەو گەلانە دەوت كە لە سەروو و رۆژهەلاتی بابـل دەژیان. بە میدییەكانیشەوە ئەوانەی ئەو كاتی هاتن بۆ ناوچەكە و ناوێتەی پاشماوەی گەلانی زاگرۆس بوون و دوا رۆڵیان بینی لە گوورانندنی قەوارەی گەلی كورد.

بۆ دووپاتكردنەوەی لەیەك نزیكی كاروباری كۆنی كوردی، پێویستە ئاماژە بە سەرچاوە ئاشوورییەكان بكەین كە دەگەڕێنەوە بۆ دوو هەزارەی دووەم و یەكەمی پێش زایین، بە خورییەكانی دەوت (سوباری) كە لە هەزارەی سێیەمی پ.ز دا گەلێكی سەربەخۆ بوون، هەرچەندە لەرووی زمان و باری كۆمەلایەتی و شارستانی لەگەڵ خوری و لولوییەكان و میللەتانی دیكەی زاگرۆس خزم بوون.

کاشییەکان: kassites

کاشیەکان لە هۆزە چیاییەکانن، کەوا سەرەتا لە بەشی ناوەراستی زنجیرە چیای زاگرۆس، کە ئێستا پێی دەوترێت لورستان (Lurstan) نیشتەجێ بوون. دواتر لە ناوچەی رۆژهەلاتی دیجلە و باکووری رۆژهەلاتی. لە نەتەوە هیندۆ ئەوروپییەکانە و لە هۆزە کوردییە کۆنەکان دەژمێردرێت. ناوی کاشییەکان لە ناوی خوداوەندی گەورەی نەتەوەییان (کاش)ەوە هاتووە (وەك دیار دەکەوێت).

کاشییەکان بنەماڵەیەکی نوێیان لە بابل (babyl) دامەزراند بەناوی بنەماڵەی سێیەمی بابل. کۆتایی بنەماڵەی یەکەمی بابل لە نزیکەی 1600 پ.ز یان 1580 پ.ز بووە. رەوتی رووداوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کەوا حیسییەکان زۆر لە ولاتدا نەمانەوە، بەلکو ئامانجیان تالانو برۆ بوو. کاشییەکان توانیان دەریان بکەن. فەرمانڕەوایان لە عێراقی کۆن نزیکەی پێنج سەدەی خایاند (لە سەرەتای سەدەی شازدەمی پێش زایین تا سەدەی یازدەی پ.ز) بنەماڵەکەیان بە بنەماڵەی سێیەمی بابل ناسرا.

لەسەر بنچینەی ئەوەی بنەماڵەی حەمورابی بەناوبانگ یەکەم بنەماڵەی بابلە. بنەماڵەی دووەم لەو پادشایانە بوو کە میری سۆمەریان بوون لە بەشی خوارووی عێراق، سەربەخۆ بوون لە نزیك کەناری بەنداو لەبەر ئەوە بنەماڵەیان بەناوی بنەماڵەی دەڤەری دەریایی ناسرا[1].

سەرچاوە عێراقییەکان ئاماژە بەوە دەکەن کەوا کاشییەکان بەلگەنامە و تۆماری مێژوویان بەجێ نەهێشتووە بە زمانی نەتەوەییان بێت، بەلکو زمانی رەسەنی ولاتەکەیان بەکار هێناوە، واتە زمانی بابل و سامی و زمانی سۆمەری لە هەندێ بۆنەی ئاینیی وەك چۆن خەلکی ولاتەکە پەیڕەویان دەکرد لەبەر ئەوەی شارستانیەتی ئەو ولاتەی داگیریان کرد بەسەر ئەوان زاڵ بوو و ناوێتەی بوون.

هەرچەندە بەراستی شارستانیەتی ولات بەسەر ئەوان زاڵ بوو و ناوێتەی بوون، بەلام ناشێ گەلێکی گەورەی وا کە توانی کۆنترۆلی ناوچەیەکی فرەوان بکات، بەتەواوی زمان و کولتور و

(1) مقدمة في حضارة وادي الرافدين، طه باقر، ج 1، 1951.

مێژووی خۆی فەرامۆش بکات. ئەم بابەتە وردبوونەوەی زیاتری دەوێت لە باسی مێژوویی و دووبارە نووسینەوەی مێژووی کۆنی ئەم گەلەی بە مەبەست فەرامۆشکراوە و لەرووی شارستانیەوە گۆشەگیر کرا. لەبەر ئەوەی رەسەنی مێژوویی خۆیان سەلماند و هاوکاریان کرد لە پێشکەوتن و گۆڕانی ولات لەو سەردەمەی مێسۆپۆتامیادا. بەپێی دەق و بەڵگەنامە ئاماژە بە رۆڵی ئەرێنی و کارایان دەدەن لە بنیاتنانی گەورەترین شارستانیەتی مرۆیی لە سەردەمی ئەوان.

وادیارە ئەو پەرستگایەی شا (کرایندا‌ش) دروستی کرد و بەخشیە ژنە خوداوەند (ئینانا) لە بابل و کەوا کۆڵکارییە شوێنەوارییەکان دەریان خستووە لە (ئوروك) (الوركاء) بەو سیفەتانەی هەڵیداوێرێت لە هونەری بنیاتنانی هەرکۆنی بابل،

((شوێنەوارێکی گرنگە و بەڵگەیە بۆ شارستانی تایبەتی کاشی و پەیوەندی بە شارستانیەتی گەلانی چیایی، جوانکاری سەر دیوار هاوشێوەی نەخشەکانی سەر دیواری (دەرگای عەشتار) ە لە شاری بابل لە دوایین سەردەمدا. بەگشتی زۆربەی پادشا کاشییەکان خۆیان خەریکی پڕۆژەی ئاوەدانی دەکرد لە زۆربەی شارە بابلیە گرنگەکان و لە پێشەوەیان نوێکردنەوەی پەرەستگا لە شاری (نفر) و (ئور) و (لارسا) و (وەرکا) بە هونەری بیناسازی بەرچاو و نوێ، کە دواتر مایەوە بۆ ئەخمینی یەکان و بۆ بالاخانەکانی پایتەختەکەیان (پرسیپولیس)[1] بەکاریان هێنا)).

لەگەڵ ئەوەی پادشا کاشییەکان پاراستنی هەندێ لە خوداوەندە نیشتمانییەکانیان پاراست، بەلام ئایینە بابلییەکانیان وەرگرت ە خوداوەندەکانی بابلیان بە پیرۆز گرت. هەروەها ژمارەیەك لە پادشاکانیان ناوی خۆیان کردە ناوی بابلی و هەندێ گۆڕانی گرنگیان لە شارستانیەتی بابلی داهێنا وەك رێبازی نووسینی مێژووی رووداوەکان بەپێی ساڵەکانی فەرمانڕەوای پادشاکە لەبری رێبازی تایبەتی سۆمەری ـ بابلی کۆن کە مێژووی بەپێی رووداوە گرنگەکان دەنووسی.

لە سەردەمی کاشییەکان بەکارهێنانی بەڵگەنامەی نوێ دەستی پێکرد کە بە کێلی سنوور (کەڤری سنوور) (کدرو) دەستی پێکرد کە رووبەری زەوی و سنوور و خاوەنەکانیان تیایدا تۆمار دەکرا.

---

(1) تاریخ الكرد القديم، ص 63.

پادشاکانی کاشی سەرەتا لە پایتەختی ولات (بابل) فەرمانڕەوایان دەکرد، بەلام دواتر لە نیوەی ماوەی فەرمانڕەوایان شارێکی نوێیان دروست کرد گەورە و فرەوان، بۆ ئەوەی ببێتە پایتەخت بە ناوی پادشاکەیان (کوریکالزو) کرا، ناونرا (دورکوریکالزو) واتە شار یان قەلای (کوریکالزو)[1].

ئەوەشیان نیشاندەری ئەوەیە کاشییەکان خۆیان لە بابلییەکان جیاکردۆتەوە بەوەی خۆیان خاوەن کارگێڕی و ناوی تایبەتی خۆیان بن. زۆر بایەخیان بە نووسین و تۆمارکردن دەدا، لەبەر ئەوەی گۆڕینی ناوی پایتەخت و بەناوی پادشاکەیان، واتە کاشییەکان ویستیان شارستانیەتی خۆیان دەربڕن جیا لە شارستانیەتی بابل.

لێکۆڵیارییەکانی کەوا بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری عێراقی لەم شارە ئەنجامی داوە لە کۆشکی پادشاکانیان و پەرستگا فرەوانەکانیان کە جیابوو لە پەرستگا و کۆشکەکانی بابلییەکان. هەروەها نموونەکانی پاشماك (آثار) ی هونەری گرنگ و تۆماری مێژوویی دۆزراونەتەوە. ئەم کۆڵینیاریانە لایەنێکی گرنگی مێژووی عێراقی سەر بە سەردەمی کاشییەکانیان ورووژاند کە ((سەردەمێکی تاریکە بەهۆی کەمی سەرچاوە و هەڵەی مێژوویی کەوا لێوە هاتووە))[2].

نازانین گەر مەبەست سەردەمی تاریکی وەك هەندێ توێژەر ئاماژەیان پێکرد، سەردەمێکە کەمی لێ دۆزراوەتەوە و زانیاری و سەرچاوەی لە بارەوە کەمە یان لەبەر ئەوە تاریکە چونکە شارستانیەتی تێدانییە!! بێگومان ئەوەی دوایی وەلا دەنێین، لەبەر ئەوەی سەردەمی کاشییەکان لە عێراقی کۆندا، وێنەیەکی جوانی پێشکەش کرد سەبارەت دەسکەوتە شارستانییەکانی ئەم گەلە مەزنە لەو سەردەمەدا.

هەر لەگەڵ فەرمانڕەوای کاشی لە باکووری عێراق شانشینی ئاشووری پەرەی سەند، لە نێوان دوو شانشینیەکە جەنگ و ئاشتی روویدا. دەستی بالا لە سەرەتادا بۆ کاشییەکان بوو بە تایبەتی لە کێشەی سنووری نێوانیان، تا ئەو رادەیەی لەسەرەتادا دەسەلاتیان سەپاندە سەر شانشینی

---

(1) د. فوزي رشيد، قواعد اللغة السومرية، ص 53.

(2) مقدمة في حضارة وادي الرافدين، طه باقر، ص 79.

ئاشوور. شانشینی ئاشووری دوچاری تەنگەژە و باری ناخۆشی ناوخۆ بوو بوو، بەتایبەتی گوشاری حیسی و میتانییەکان هەتا ئەو رادەیەی توانیان ململانێی سەرکردایەتی سیاسی لەگەڵ کاشییەکان بکەن. پەیوەندی نێودەوڵەتی باشیان بەست، ئەم پەیوەندیانە فروان بوون تا رۆژهەلاتی نزیکی هەموو گرتەوە.

هەرچەندە ململانێی نێوان میللەتانی ناوچەکە بەردەوام بوو، بەلام هەموویان توانیان پەیوەندی نێودەولەتی ببەستن و بە سەرەتای کاری دیپلۆماسی دەژمێردرێت لە مێژوودا. ئەم دیپلۆماسیەتیە توانی میسریەکان و کاشییەکان و ئاشووری و حیسییەکان و میتانییەکان لەیەك نزیك بکاتەوە. ئەم پەیوەندیانە لە رێگای نامە ئالوگۆڕکراوەکانی نێوان پادشایانی ئەوکاتی زانراوە، هەروەها لە رێگای ئەو پەیماننامە سیاسیانەی لە نێوانیاندا بەستراون، سەرەڕای ژنخوازی بە مەبەستی سیاسی نێوان بنەماڵە فەرمانڕەواکان. بەرچاوترینیان ئەوە بوو لەنێوان ئیمپراتۆریەتی میتانی لە رۆژئاوای کوردستان و فیرعەونەکانی بنەماڵەی هەژدەمی شانشینی نوێی میسر بەسترا.

کاشییەکان ئاسایش و ئاشتی و یەکگرتوویان بەخشیوە بە ولاتێك جەنگی بەردەوام بە درێژایی پێنج سەد ساڵ شەکەتی کردبوو. پادشا کاشییەکان دابونەریتی خۆجێییان پاراست لە هەموو بوارەکاندا، وا هەڵسوکەوتیان دەکرد وەك پادشای بلیمەتی باش. لەبەر ئەوە دەبینین یەکەم کاری کە (ئاکوم کاکرایم) 1602 ـ 1585 پ.ز کردی، دوای ئەوەی بوو بە پادشای بابل، گەڕاندنەوەی پەیکەرەکانی (مردوخ و سربانتیم) لە (عنە) و دووبارە خستنەوە پەرستگایان کە بە شێوەیەکی شکۆمەند بۆ ئەم یادە ئامادە کرانەوە[1].

ئەم هەوڵە سەلماندی کەوا پادشاکانی کاشی دانیان ناوە بە (مردوخ) وەك گەورەی شانشینی نوێ و خۆیان بە میراتگری رەوای بنەماڵە لەناوچووەکە دانا. دوای ئەم رێکەوتە بە هەشتا ساڵ (ئولامبوریاش) پادشای بابل (ئیارکمیل) ی بەزاند، کە پادشای بنەماڵەی دەڤەری هاریا بوو، بەم جۆرە تەواوی خاکی سۆمەری دوای ساڵی 1500 پ.ز گەڕاندەوە سەر بابل.

(1) مخطوطة ئاكوم ـ كاكرايم المنشورة من قبل
P.JENSEN IN KB.III (1892), pp, 134-53.

نازانین ئایا جەنگی دیکە روویداوە لەوەی پێشوو سەرکەوتووتر بوو بێت لە نێوان بابل و ئاشووردا و نەنووسرابێت تۆمار نەکرابێت، یان کاشییەکان وازیان لە بنیاتنانەوەی چ شتێك هێناوە لە ئیمپراتۆریەتی ئاموورابی. ئێمە دەزانین دواگرێکی (خلیفە) (ئاکوم) کە (بورنا ـ بوریاشی یەکەمە) لەگەڵ میری ئاشووری (بزر ـ ئاشووری سێیەم) رێکەوتننامەیەکی مۆر کرد، پەیوەست بە سنووری نێوان هەردوو شانشینی کە بە دەوروبەری ناوچەی سامەرا داداڕوات. هەروەها مۆر کردنی دووەم پەیمانامەی لەم جۆرە دوای ئەوە بە سەدەیەك لە نێوان (کارا ـ ئنداش و ئاشوور بعل ـ نشیشو) 1430 پ.ز ، بەم جۆرە دابەش بوونی مێسۆپۆتامیا بۆ دوو بەش کە بابل و ئاشوورن، ئەو دابەش بوونەش بۆ ماوەی هەزار ساڵ کاریگەری دەمێنێت.

کاشییەکان لە هەموو سەردەمەکەیاندا خەریکی بنیاتنانەوە و جوانکردن و نەخشسازی پەرستگای (نفر) ی بەناوبانگ و پەرستگای لارسا و ئور و ئوروك بوون. یەکێك لەو پادشایانە، پادشا (کارا ـ ئندش) کارێکی هونەری جوانی جێهێشتبوو کە پەرستگایەکە رووی پێشەوەی بە کەرپووچی دروستکراو بە شێوەیەك وێنەی بوونەوەری پیرۆز بەخشێت لە شێوەی داتاشینی زەقو سووك کە تێك دەبەسترێت[1]. ئەم تەکنیکە داهێنەرانەیە دەشێ دروست کرابێت بۆ ئەوەی شوێنی نەخشەکە بگرێتەوە. ئەوەشیان شتێکی نوێ بوو لە مێسۆپۆتامیا. دواتر لە لایەن بنەماڵەی کلدانیان لە بابل بەکار دەهات، هەروەها لە لایەن ئەخمینییەکانەوە لە (سوسە) و (پرسپۆلیس) بەکار هات.

کوریالزوی دووەم 1345 ـ 1324 پ.ز لە هەموو بنیاتکارە کاشییەکان بەگوڕتر بوو، تەنیا شاری ئوری چاك نەکردەوە، کە لە سەردەمی فەرمانڕەوای شمشو ـ ئیلونا خراپ کرابوو، بەڵکو شارێکی نوێی گرنگی دروست کرد. ئێستا پاشماوەکانی کەلاوەی (عقرقوف ـ عگرگوف) دەینوێنێت. قوللەی عەگەرگوف کە سێبەری دەکەوێتە سەر دەشتەکە، شوێنەوارێکی بەرچاوە لە ناوچەیەك بەرزی 170 پێیە لە دووری بیست میل لە رۆژئاوای بەغدا و بە کاکڵی دروست کردنی زەقورەیەکی گەورە دادەنرێت کە رۆژێك لە رۆژان راست وەستابوو لەنێو دورکوریگالزو ـ

(1) J. JORDAN, URB, 1 (1930), P, 30, AAO, PP, 63 – 4, PL, 70.

شاری قەلای پارێزراو (دور) شوێنی نیشتەجێ بوونی پادشا کوریکالزو.

ئەو کۆڵینکارییەی شوێنەواری عێراقی لە عەقەرقوف کردی لە نێوان سالانی 1943 ـ 1945 بنکەی زەقورەیەك و پەیژەیەکی جوانی دۆزیەوە، سەرەڕای سێ پەرستگا و بەشێکی کۆشکێکی رازاوە بە داتاشراوی گەچی[1]، دالانێکی بە بنمیچی چوار کۆڵەکەداری تیابوو کە نیشانەی نوێکاری دووەمن لە بیناسازیدا.

ئەم پەرستگایانە، خێزانی پیرۆزی (ئەنلیل، ننلیل، کورەکەیان ننورتا) یان پاراست. بوونی ئەم خوداوەندە سۆمەرییانە لە شارێکدا کە پادشایەکی کاشی بنیاتی ناوە، پلەی رێزگرتن و لەخۆ گرتنی ئەم کاشییە بیانیانە پیشان دەدات بۆ ئەم کولتوورە شارستانیەی نیشتمانی میسۆپۆتامیا. هەروەها چەندان شتی دیکەی جێی بایەخ دۆزراونەتەوە وەك پەیکەرێکی کوریگالزو Kurigalzu بە قەبارەی گەورەتر لە سروشتی، نووسراوێکی سۆمەری درێژی لەسەر تۆمار کراوە[2].

هەندێ مێژوونووسان لەو باوەڕەدان کاشییەکان بوون ئەسپیان هێنایە میسۆپۆتامیا. دەرکەوتنی گالیسکە (ارابە) ی کەوا ئەسپ رایدەکێشێت بۆ مەیدانی شەڕ لە رۆژهەلاتی نزیك بوو بە هۆی شۆڕشێك لە هونەری جەنگ. ئەوەش بووە هۆی ئەوەی گالیسکەی کە ئەسپ رایدەکێشێت بەکار بێت بۆ گواستنەوەی بار نەك کەر. ئەوەش وایکرد گواستنەوەی کەل و پەل ئاسانتر و خێراتر لەوەی پێشوو ئەنجام بدرێت. سەرەڕای ئەوەش گۆڕانکاری سەرەکی و لاوەکی دیکەی زۆر روویدا بەهاتنی کاشییەکان پەیدابوون.

لە بواری ئەدەبدا، لە ماوەی کاشییەکان ئەرکی گەورە کێشرا بۆ پاراستنی کولتوور و رۆشنبیری لە سەردەمانێك وەرگیراوە کە داهێنانی گەورە و بالای ئەنجامداوە. گۆشە نیگایەکی

---

(1) طه باقر، تنقیبات في عقرقوف، العراق، ملحق عام 1941 ـ 1945، العدد 8، (1946)، ص 73 ـ 92.

(2) S.N. KRAMER, TAHA BAQIR, S.J.LEVY, Fragments of adiovite statue of kurigalzu in Iraq museum, sumer, ir (1984), pp.lff, S.N. KRAMER, ANET. pp, 579.

ئایینی لەپشت ئەم کارانەوە بوو، گۆشەنیگایەکی نوێ و نموونەیی لە هەڵسوکەوت کردن لەگەڵ گیروگرفتەکانی پەیوەست بە باوەڕ، کارە زانستییەکان وەك تێبینیە پزیشکی و ئەستێرەزانییەکان گرد بووە و لە ماوەی فەرمانڕەوای ئیست و لارسا و ماوەی بابلی کۆن نووسرانەوە، لە کۆمەڵەی جیاجیا پۆلێن کران.

هەروەها فەرهەنگ و لیستی هێما بزمارییەکان نووسرانەوە. لە سەردەمی بنەماڵەی یەکەمی بابل، ئەفسانە و چیرۆکە سۆمەرییە ئەکەدییەکان دووبارە رێکخرانەوە و ریزکرانەوە، بۆ ئەوەی ئاسانتر و روونتر و بە شێوازێکی جوان و نوێتر نووسرابێنەوە. لە سەردەمی فەرمانڕەوای کاشی ئەم چیرۆکانە لەبن دەست چەند ئەوە لە نووسەرانی پەرستگا و بە زمانێکی پەتی (زمانی بابلی پەتی) نووسرانەوە جیا لە شێوەزاری بابلی ناوەڕاست و چەمکە ئایینی و فەلسەفییە کولتوورییەکان مابوون.

پەیوەندی نێوان مرۆڤ خوداوەندەکان لەسەر (وازهێنان) و (ملکەچ کردن) بۆ خواستی خوداوەندەکان دامەزرابوو، لەبری (متمانە) و لەسەر خورافات لەبری باوەڕ و روونکردنەوەی ئەم گیانە نوێیە[1] بە شێوەیەك روون و رەوانبێژیانە ئەدەبی پەندیاریدا، وەك چیرۆکی (لودلول بعل نیمقی) کەچی دەمارگیری کوێرانە لە رۆژنامەکانی رۆژی ئەهامەتی و کۆمەڵە نوشتەکانی دەرکردنی شەیتانەکان رەنگ دەداتەوە، هەموو ئەم چەمکانە رەسەن نین لە هزری مێسۆپۆتامیا.

کاهینەکانی بابل، ئەوانەی زۆر شارەزا بوون توانیان ئەدەبی مێسۆپۆتامیا بپارێزن بۆ ئەوەی لەبیر نەچێتەوە، وەك چۆن قەشە ئەوروپاییەکان لە چاخەکانی ناوەڕاست توانیان شارستانیەتی گریکی رۆمانی لە ون بوون بپارێزن.

پشێوی کەوتە بارودۆخی بابل، بێهێزی تێکەوت باری ناوخۆیی شێوا، بنەماڵەیەکی بەهێزی ولاتی ئیلام لە سەردەمی پادشایی (ئوتتاش سکال)، هێرشیان کردە سەر بابل و پادشای کاشی

---

(1) طه باقر، تنقیبات في عقرقوف، ص 92.

(کاشتلیاشی چوارەم) 1242 ـ 1235 پ.ز لەبەردەم عیلامیەکان شکا و شاری بابلیان گرت، تا پادشای ئاشووری (توکوتی ـ ئنورتای یەکەم) 1244 ـ 1208 پ.ز بابلی لە دەست داگیرکەرانی عیلامی رزگار کرد و بۆ ماوەی حەوت سالان سەر بە ئاشوور بوو. لەو ماوەیەدا پادشای ئاشووری سێ پادشای سەر بە ئاشوورییانی دانا، دوای مردنی پادشای ئاشووری، کاشییەکان توانیان سەربەخۆیی سیاسی خۆیان لە بابل بەدەست بێننەوە.

دیسان عیلامییەکان هێرشێکی نوێیان کردە سەر بابل لە نزیکی 1168 یان 1162 پ.ز ، لەسەر دەستی شا (شوتروك ناخوتنی) کە بابلی وێرانکرد و تالانی کرد و زۆر لە گەنجینەکانی برد بۆ پایتەختەکەی و کوڕەکەی کردە پادشای بابل، بەلام میرێکی کاشی بەناوی (ئەنلیل ـ نادن ـ ئاخی) توانی سەربەخۆ بێت و عیلامییەکان لە بابل دەربکات. فەرمانڕەوایەکەی سێ سالی خایاند، دواتر عیلامییەکان لە 1162 پ.ز هێرشێکی ناکاویان کردە بابل، بە سەرۆکایەتی شا (شیلاك ئەنشوشناك) بۆ ئەوەی زەبرێکی کوشندە لە بنەمالەی کاشی بدات بۆ ئەوەی یەکجار بشکێن. بەجۆرە سەردەمی کاشی لە نزیك سەدەی یازدەی پ.ز کۆتایی هات. لە ئاکامی ئەو هەلمەتەی عیلامییەکان لە رۆژهەلاتەوە کردیانە سەر عێراق و بنەمالەی کاشی کۆتایی هات بەبێ ئەوەی دواتر هیچ دەرکەوتنی سیاسی نوێ هەبێت لە مێژوودا.

دوای دەرکردنی عیلامییەکان ELAM بە جەنگ لە لایەنی خەلکی عێراق لە بابل (BABYL) بنەمالەیەکی دیکە دامەزرا. دوای کۆتایی هاتنی کاشیەکان، یەکەم بنەمالە لەوانەی عیلامییەکانیان دەرکرد پادشا ئەبوخود ئەسری یەکەم بوو.

خورییەکان: khurus

لەڕووی مێژووییەوە سەلماوە کەوا خورییەکان لە دوو هەزارەی دووەم و یەکەمی پ.ز لە کەرکووك و دەوروبەری نیشتەجێ بوون. کەرکووك ئەو کاتی بەناوی (ئەرەبخاویلانی) ناسراو بوو واتە شادی خوداوەندەکان. خورییەکان گەلێکن هەر لە کۆتایی هەزارەی سێیەمی پ.ز لە چیاکانی باکووری کوردستان هاتوونەتە خوار و لە هەزارەی دووەمی پ.ز ڕۆڵێکی گرنگیان بینیوە لە مێژووی سیاسی و ڕۆشنبیری ڕۆژهەلاتی نزیك[1].

نێردەی کۆلیاریی دانیمارکی لە دوکان بەتایبەتی لە گردی شمشارەی باکووری ڕۆژئاوای بانی دوکان نزیك هاوینەهەواری دوکان، توانی شوێنەواری خوری بدۆزێتەوە کەوا دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی دووەمی پ.ز ، لەوانەش حەوزێکی ئاجووری (خشتی سوورکراو) لەو جۆرەی لە نوزی بەکار هاتووە[2].

لە چارەکی یەکەمی هەزارەی دووەم پ.ز توانیسان بۆ زۆرلا لە (کەوانەی بەپیت) (الهلال الخصیب) بلاوببنەوە و گەیشتنە (لالاخ) (تل عەتشانە) ی نزیك حەلەب و ئینتاکیا هەتا لازقیە، شوێنەواریان لە چەندان شوێنی دیکە دۆزراونەتەوە وەك: تەپەکورە و (تەل ببلا) نزیك موسلا[3]. ونوزی ئەو ناوەیە کە خورییەکان خۆیان بە شاری کەرکووکیان وتووە[4]. کەوا چەندان تابلۆی تۆمارکراوی بە زمانی ئەکەدی لەسەر نووسراوی تیادا دۆزراوەتەوە زانیاری مێژوویی گرنگی لەبارەی خورییەکان و ژیانی کۆمەلایەتی و ئابووریان تێدایە[5].

---

(1) جان بوتيرو، بلاد الرافدين، ترجمة البير أبونا، پێداچوونەوەی د. وليد البادر، بغداد، 1990، ص 99.

(2) البروفيسور هارولنا ينفلتون ، بعثة التنقيب الدانماركية في دوكان، سومر (مجلة)، بغداد، الجزء الاول و الثاني، المجلد الثالث عشر 1975، ص 197 - 198.

(3) تاريخ الكرد القديم، ص 69.

(4) g. wilheim, Grund Zuge Der Geshichte und kultur Der Hurriter, Darmstad, 1982, p 10.

(5) seto Lioyd, Twin Rivers, Oxford, 1943, p 46.

هەندێ سەرچاوە ژمارەی دەپەکانی دۆزراوەنەتەوە لەو ناوچەیەدا و بە تەواوی لە ناوچەی گردی (یورگان تەپە) بە زیاتر لە پێنج هەزار دەپ مەزەندە دەکرێت[1]. ئەوەشیان ئاماژەیە بە قوولایی شارستانی گەورەی خورییەکان، بەپێی پێوەری چاخی ئەوان. بێگومان واتای وایە خورییەکان فەرمانڕەوا بوون لە ولاتی ئاشوور لە ماوەی سەدەیەك، ئەوان بوون چەندان شارۆچکەی دەوروەری کەرکووکیان دروست کردووە وەك (دوزخورماتو) کە تا ئێستاش ناوی ئەوانی هەڵگرتووە. ناوی بنەرەتی شارەکە (خورماتو) ە لە دوو وشەی (خور) واتە خورییەکان و (ماتو) کە واتای شار دەگەیەنێت لە زمانی ئەکەدیدا واتە (شاری خورییەکان). خورماتو لە چاخە ئیسلامییەکانیشدا هەر بکار هاتووە[2].

شایانی باسە لێرەدا سوودبەخشە ئاماژە بە چەندان ناو بکەین لە شوێنگە خورییەکان و ئیدیش لە کوردستان کەوا هێشتا تا ئەمڕۆکە، بە داڕشتە کۆنەکەی ماوەتەوە، وەك: ناوی دێی ئەشارەی نزیك دوکان، لە کۆندا ناوی (شوشرا) بوو کە تیایدا شوێنەواری خوری زۆری تیادۆزرایەوە پێش ئەوەی بەنداوەکە دایپۆشێت.

شایانی ئاماژە پێکردنە پەیوەندی پتەوی نێوان خورییەکان و ئارییەکانە، ئەوانە بێگومان خورییەکان ئاوێتەی بوون، ئارییەکان لەنێو خوریەکاندا چینی ئەرستوکراتی سەرکردەیان پێکدێنا، لە دوو سەدەی پازدە و چواردەی پ.ز ، واتە لەو کاتەیدا کە خورییەکان بە کردەوە تەواوی باکووری عێراقیان لەبەر دەست دابوو. لەسەر ئەم بنچینەیەوە بە شانشینی خوریان دەوت (شانشینی میتانی Mitanni) میتانییەکان نازناوێکە بە ئارییەکان دەوترا[3]. لە دەقە بزمارییەکان سەلماوە کەوا گوتییەکان هەمان رۆڵی لولو و خوری و سوبارتوییەکانیان گێڕاوە لە پێکهێنانی گەلی کورد دواتر، لە هەزارەی سێیەمی پ.ز دا لە ناوچەی خوارووی دەشتی

---

(1) سیتون لويد، بلاد الرافدين، ترجمة: د. سامي سعيد احمد، دار الرشيد، بغداد، 1982، ص 206.

(2) التاريخ الغياثي، دراسة و تحقيق طارق نافع الحمداني، بغداد، 1975، ص 90.

(3) د. كمال مظهر احمد، كركوك و توابعها حكم تاريخ و الضمير، ج 1، 2005، ص 9.

شارەزوور[1] ژیاون، کەرکووك بنکەیان بووە و شارەکە ئەوکات بە ئەرابخا (arbakha)[2] ناسراوە.

زمانی خوری پەیوەندی بەو زمانە هەبووە کە لە ناوچەی سوبارتوو باو بووە و لەگەڵ زمانی لولوییەکان هاوشێوە بووە، کەواتە دەتوانین بڵێین زمانی ئەم میللەتانە لەو ناوچەیەدا تا رادەیەك لەیەکچووە، لەبەر ئەوەی لە یەك بنجەوە هاتوون.

سەبارەت رۆڵی خورییەکان وەك هێزێکی فەرمانڕەوا لە ناوچەکەی فەرمانڕەوا بوون تیایدا، لە کۆتایی سەدەی شازدە پ.ز کۆتایی هات، کە دەقە بزمارییەکان بەڵگە پێشکەش دەکەن کەوا دەسەلات لەدەست ئەوانەوە گوازرایەوە بۆ میتانییەکان[3].

(1) سەبارەت پەیوەندی گوتییە کوردەکان بڕوانە: sovetskaya Istoriche skaya.

(2) د. فوزی رشید، القواعد اللغة السومرية، ص 53.

(3) تاريخ الكرد القديم، ص 70.

خالدییەکان kaldes :

ئەو ولاتەی خالدییەکان کردیانە جێ نشیمەنی خۆیان لە کوردستان بە (نەیری Neri) ناسراوە (لە ناوچەی شەمزینانی کوردی هاوچاخدا) لە زۆر ناوچەی کوردستان کۆمەڵە دەپێکی بەردین دۆزراونەتەوە بە هێڵی بزماری لەسەریان نووسراوە و بە زمانی خالدی، لەوانە دەپی (تۆپرك قەلا)ی پەیوەندی بە پادشا (ساردوری دووەم) هەیە و دەپێکی دیکە پەیوەستە بە پادشا (ئەرکیشی کوڕی مینوا) و دەپێکی دیکە تایبەتە بە پادشا (ئەشبوینی) و کوڕەکەی (منوا) کە بەناوی دەپی (کێلە شین) ناسراوە، مێژووی دەگەڕێتەوە بۆ 810 پ.ز .

لە دەقە خلدی یەکە هاتووە: ((ئشبوینی پادشای مەزن. پادشای جیهان. پادشای بیاینا. سەرۆکی شاری توشبە..)).

((لە دەقی ئاشوورییەکە لەبری (پادشای بیاینا) بە شێوەی (پادشای نایری) هاتووە))[1].

دەقەکە لەبارەی کارەکانی هەریەك لە ئشبوینی و مینوا دەدوێت لە خزمەتکردنی پەرستگای گەورەی خوداوەند (خلدی) کە دەکەوێتە دووری 18 کیلۆمەتر لە رواندزەوە. ئەم دوو پادشایە بەوە بەناوبانگن کەوا لە زۆربەی ناوچەدا دەپ و کێلیان داناوە، وەك دەپی (میهرقابوسو) لەسەر چیای (زمزم داغ) نزیك ناوچەی وان، و قەلا و قوللەیان دروستکردووە، وەك لە ناوچەی (زڤستان)و (ئنزف) نزیك شاری (وان) و قەلای سەر رێگەی (خۆی) لە ناوچەی شکاکی کوردی (لە سەرووی ورمێ لە رۆژهەلاتی کوردستان. وەرگێڕ)، سەرەڕای ئەمرکردنی کارە سەربازییەکانیان کەوا شوێنەواری لە کوردستانی ئێران ماوە.

دەوڵەتی خلدی بە هەوڵ و کۆششی پادشا سردوری یەکەم دروست بووە، لەو کاتەیدا بۆ یەکەمجار ناوی (نورارتو) لە تۆماری پادشای ئاشووری ناسرالی دووەم 883 ـ 859 پ.ز دا هاتووە کەوا فەرمانڕەوای شاری کلخو (نەمرود) ی کردووە. لە ئاگادارییە جەنگیەکەیدا دەڵێت هێرشی کردۆتە سەر ولاتی نائیری و کرخی و شوباری و نیرب و نورارتو، دواتر هەڵمەتی بردە

---

(1) تاريخ الكرد القديم، ص 36.

سەر ولاتی بابل لە دەربەندی کروری رەت بوو تا ولاتی کلیزان و لەپشت زابی بچووک سووڕایەوە بەرەو ولاتی زابان[1].

ئاشوورناسرپاڵ پادشایەکی زۆردار و دڕندە بوو، هەمیشە لە جەنگدا بوو، ولاتی باکووری وێران و خاپوور کرد. سەردەمی وی بە زۆریی ژمارەی جەنگەکان بەناوبانگ بوو، کە مرد خلدییەکان دژی ئاشوورییەکان وەستان لە هەموو شوێنێکدا و هەوڵی خۆ ڕزگار کردنیان دا لەو زۆردارییەی ئاشوورییان و رزگار کردنی ولات لە دەسەلاتی ئەوان. هێزە ئورارتوییەکان هێرشیان کردە سەر ئۆردیە ئاشوورییەکان و ناوچەکانیان یەك لە دوای یەك لێ ستاندنەوە، پادشای نوێی ئاشووری شلمانسری سێیەم کە دوای مردنی باوکی بوو بە پادشای ئیمپراتۆریەتی ئاشووری لە ساڵی 859 پ.ز ناچاربوو هەڵمەتێکی سەربازی گەورە رێك بخات دژی ولاتی (نائیری) لە ساڵی سێیەمی فەرمانڕەواییەکەی، لە رێگای (خوبوشکیا) ناوچە چیاییەکەی لە زاخۆوە دەست پێدەکات تا سەرچاوەی زێی گەورە لە نێوان دوو شاری (وان) لە باکوور و رواندوز لە خواروو، توانی لە دڵی کوردستان رۆبچێت.

شلمانسر وەك باوکی زۆردار و دڕندە بوو، ئەو پەڕی دڕندەیی نواند لەگەڵ دانیشتوانی ناوچەکە، لەگەڵ ئەوەشدا شانشینی ئورارتو ملکەچ نەبوو و هێزی خۆی کۆ کردەوە، سەر لەنوێ دەستی کردەوە بە وەرگرتنەوەی ئەو ناوچانەی لەدەستی دابوون تا ئەو رادەی هەموو ناوچە ئاشوورییەکانی باکوور لە رۆژئاوایەوە لە باکووری سوریا تا رۆژهەلاتی نزیك زێی (ئاراکس) کەوتەوە ژێر دەسەلاتی دەوڵەتی خلدی، بەتایبەتی دوای ئەوەی چەندان پادشا فەرمانڕەوای ئیمپراتۆریەتی ئاشووریان کرد بێهێزبوون و توانای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی ئاشووریان نەبوو لەبەر فرەوانی، لەوانەش شلمانسری چوارەم 781 ـ 772 پ.ز ، ئاشوردانی سێیەم 771 ـ 754 پ.ز و ئاشور نیراری پێنجەم 753 ـ 746 پ.ز .

لە بەرامبەردا لە شانشینی ئورارتو پادشای مەزن پەیدا بوون، خاوەن بلیمەتی و هێز و

---

(1) بگەڕێوە بۆ:

Luckeubill, Ancient Records of Assyria, 1, pp, 487 – 555.

توانست لە کارگێڕی ولات وەك سردوری یەکەم 846 ـ 830 پ.ز کەوا لە (وان) تۆمارێکی بەجێ هێشتووە تیایدا باسی لە رزگارکردنی هەندێ ناوچە دەکات کەوا شکۆمەندی بوو بۆ گەلی خلدی، دواتر کوڕەکەی ئشبوینی (830 ـ 810 پ.ز) زەویەکانی دیکەی رزگار کرد و کەوتە ژێر دەسەلاتی خلدی، نەوەکەی مینوا (810 ـ 781 پ.ز) لەوان کەمتر نەبوو. تا توانیان سەرفرازی سیاسی و سەربازی بۆ ناوچەکە دابین بکەن و هەموو ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی ئورارتو رزگار بکەنەوە.

هەرچەندە خلدییەکان روالەتی ژیانی سیاسی و سەربازی و هونەری نووسین و ئەرشیف کردنی بەلگەنامەکان و کاری ئەدەبی لە ئاشوورییەکان فێربوون، بەلام خلدییەکان توانیان شتێکی زۆری بۆ زیاد بکەن، بۆ ئەوەی پێشکەوتووتر بێت و بەرچاوتر بێت.

لە پەیوەندی نەتەوەیی نێوان دوو زمانی حوری و خلدی روون بۆتەوە کەوا بێژەرانیان لەیەك رەچەلەکی زاگرۆسی کەوتوونەتەوە کەوا لە هەزارەی سێیەمی پێش زایین یان پێشتر لە کوردستان ژیاوە. کوردستان ناوەندێکی شارستانی گرنگ بوو، سەرنجی هۆزە ئارییەکانی بۆخۆی راکێشا و کۆچیان بۆ کرد.

خلدییەکان ناوی ولاتی خۆیان نابوو بە ناوی (بیاینیلی) کە لە شاری (توشیا) یان (توروشیا) ی نزیك شاری (وان) هەلکەوتووە،بەلام زۆربەیان لە نێوان چوار دەریاچە دەژیان: (جیلدر، وان، ئورمیە، سیفان) دواتر هەندێکیان کۆچیان کرد بۆ دۆلی فورات.

زمانی خلدی زمانی فەرمی دەولەتی ئورارتی بوو، لە ماوەی نێوان دوو سەدەی نۆ و کۆتایی حەوتی پ.ز . ئەم راستیە ئەوە دەسەلمێنێت کەوا کوردانی کۆن، لە ناوچەیەکی فرەوانی ئاسیا ژیاون و لە میللەتانی دیکە بە مێژوو و شارستانی سەربەخۆ هەلداوێردرێن. شارستانیەتێك لە هەموو روالەتەکانی ژیان رەنگی دابووە. خالدییەکان دانیشتوانی کوردستانی ناوەڕاست و باکوورو بەشێك لە ئەرمینیا رۆلی بەرچاویان هەبوو لەو ماوەیەدا لە ولاتی کوردانداا.

کاسییەکان kasuon:

زاڵ بوونی شێوەزاری ئارییەکان بەسەر زمانی کاسی و حورییەکان لە هەزارەی دووەمی پێش لە زایینەوە روویدا و بوو بە بەردی بناغەی لەدایکبوونی زمانی کوردی لە مێژوودا. دروستبوونی دەوڵەتی کاردونیاش kar-dun-ias لە بابل و میتانی (Matanni) لەگەڵ پایتەختەکەی لە ولاتی کوردان (Mat-kurdaki) (جەزیرە) لە ژێر فەرمانی رەگەزە ئارییەکە زەمینەی نەتەوەیی خۆش کرد بۆ دەرکەوتنی نەتەوەی کورد[1].

هەروەها کۆنترین هەواڵی ولاتی سوبارتوی تۆمارکراو بە هێڵی بزماری لە مێسۆپۆتامیا دەگەرێتەوە بۆ نیوەی دووەمی هەزارەی سێیەمی پ.ز . ئەو ولاتە لە ناوچەی جزیرە و قامیشلۆو عامودا و حەسەکە و دۆڵی زێی دیجلە و خاپوور بوو، لەو سەردەمەدا لە هەرێمی خاکی کوردا (kurda)[2] خرایە گەر.

کاسییەکان لە پێشەوەی کۆمەڵە رۆشنبیریە ئاریەکاندا بوون لە زنجیرە چیای زاگرۆس، کاسییەکان لە سێبەری پتەو کردنی شار لە کۆمەڵگەیەکی چینداری پێشکەوتووی گەشەسەندووی خاوەن بەرهەم و بازرگانی فرە رەهەند لە رۆشنبیری و زمان ژیاون. لەبەر ئەوە دەتوانین بڵێین ماوەی مێژووی کاسییەکان نموونەیەکی گەشەسەندووی رۆشنبیری بو، هەروەها کۆڵەگە و پێکهاتەی جوگرافی و مێژوویی لەم رۆشنبیریە کۆمەلایەتیەوە دەبیندرێت، بە باشترین شێوە لە بناری چیای زاگرۆس و توروس و پێدەشتەکانی کەوا شوێنەوار و پاشماوەی بەهێزی کاسیەکان دۆزراونەتەوە و بووە بە ناوەندی شارستانی لەو رۆژگاریدا و قۆناخەکانی دیکەی مێژوو.

---

(1) د. جمال رشيد احمد، ظهور الكرد في تاريخ،؟

(2) سەبارەت تۆمارەکانی بزماری کە باسی کاروباری کورد دەکات، بروانە:

B. Hrozny, History Tprogres De Dechifferment Destertes Arch ir orientalin, vol. lll. No, 1, progme, 1931, p 200.

بگەرێوە بۆ: د. فوزی رشید، ترجمات نصوص مسماریه، ص 71.

بگەرێوە بۆ: غروبندریغ Gronerberg الموقع الجغرافي لقاطعة كوردانوح.

بگەرێوە بۆ: دراسات نوح كرامر و ارنست هرتسيفلا ، الدراسات المنشراقيه الالمانيه.

میتانییەکان Mitannies :

گەورەکانی شانشینی میتانی لەنێوان 1500 ـ 1245 پ.ز بوون بە گەورەی ناوچەکانی باکووری مێسۆپۆتامیا لە پایتەختەکەیانڕا (وئوشوکانی) حوکمڕانیان دەکرد، دواتر جێگیر بوون پاش رووخانی ئیمپراتۆریەکەیان و لە ناوچەی (خاینکبان) لە کوردستانی رۆژئاوا[1].

شانشینی میتانی بۆ دوو سەدە پێگەیەکی مەزنی لە رۆژهەلاتی نزیك هەبوو لە رووی سیاسی و سەربازی ((توانیان شانشینیەکەیان فرەوان بکەن، شاری حەلەبیان خستە ژێر دەستی خۆیان تا فەلەستین، لەبەر ئەوەی میتانییەکان ئەسپیان بەخێو دەکرد و گالیسکەی جەنگی دوورمەوداریان دروست دەکرد، ئەوەش یاریدەی دان بۆ ئەوەی خێرا بلاو ببنەوە لە ناوچەکە، بە شێوەیەك رووبەری نێوان کەنارەکانی دەریای سپی ناوەراست و شاری نەینەوا و نوزی نزیك کەرکووکی گرتەوە))[2].

هێزە ئاشوورییەکان دەرنەکەوتن لەسەر شانۆی سیاسی تەنیا دوای بەرەنگاروونەوەی پادشای میتانییەکان نەبێت بۆ هێزە فیرعەونیە میسرییەکان لە باکوور و رۆژئاوای سوریا و شوێنی حیسییەکان لە ناوچەکانی قرقمش و حەلەب و دەوروبەری و خوازیاری پادشا کاردونیاش لە داگیرکردنی ناوچەکانی ئێستای خوارووی کوردستان، نەك هەر لەسەر ئاستی سەربازی بەلکو لەسەر ئاستی دیپلۆماسیش، شانشینی میتانی لەم ماوەیەدا ناوبانگێکی جیهانی دەسکەوت لە رێگای سەرکردایەتی کردنی رۆژئاوای ئاسیا بۆ ماوەی نزیکەی یەك سەدە.

یەکەم پادشای میتانی (بارتارنا) بوو کە لەنێوان دوو سەدەی 6 ـ 15 ی پ.ز ژیا بە نازناوی (شوتارنای یەکەم)[3] بەناوبانگ بوو. دەشێ ئەو پادشایە بووبێت کە شاری حەلەبی داگیر کرد. توشراسای سانسکریتی 1360 پ.ز پەیوەندی باشی لەگەڵ میسرییەکان فرەوان کردبوو، لە رێگای ئەوەی خوشکەکەی (کیلوحیب) و کچەکەی (تادوحیب) ی لە میسر بە نازناوی (نفرتیس)

---

(1) د. جمال رشيد احمد، ظهور الكرد في تاريخ، ص 390.

(2) تاريخ الكرد القديم، ص 72.

(3) انطوان مورتكات، تاريخ الشرق الادنى القديم، دمشق، 1967، ص 204.

بەناوبانگ بوو دا بە (ئامونحوتبی سێیەم) و (ئامونحوتبی چوارەم)، ئـەم راسـتیانە لـەو نامانـە زانراون کە لە ئەرشیفی (تل العمارنە) دۆزراونەتەوە.

بەپێی واقیعی سیاسی کەوا دەسـەلاتداری ئیمپراتۆریـەتی میتـانی سـەلماند و لـە ئەوپـەڕی شکۆمەندیدا ناوچەکانی نێوان بناری چـیای زاگـرۆس و کـەنارەکانی دەریـای سـپی ناوەڕاسـتی دەگرتەوە (خوارەوو و ناوەڕاست و رۆژئاوای کوردستان)، دۆزینەوەی مۆر (مۆهر) ی ساوشتاری شاهانە بۆ مۆر کردنی بەڵگەنامە کارگێڕیـەکان، لەنێو پاشماوەکانی شاری (نـوزی) بەڵگەیـە بـۆ بلاوبوونەوەی ئاریـەکان لە هەموو ئەم ناوچانە کە لە رێگەی ئەوانەوە سەرەتاکانی نەتەوەی کورد پێکهات.

پادشای میتانی توشراتتا، کچەکەی خـۆی (تـادو ـ فیبـا) ی مـارەکرد لـە پادشای میـسر (ئەوریا). ئەم ژن و ژنخوازیە سیاسیە، بلیمەتی میتانییـەکان و خواسـتی ئـەوان بـۆ بەیەکـەوە ژیانی ئاشتیخوازانە دەردەبڕێت لەگەڵ گەلانی دەوروبەریان، هەرچـەندە خـاوەن هێـزی سـەربازی گەورە بوون لەو کاتیدا. لە سەردەمی فیرعەون ئەمینوفسی دووەم (1428 ـ 1400 پ.ز) کە پێش ئەوتمسی چوارەم بوو، یەکەم هەوڵی پەیوەندی دیپلۆماسی لە نێوان هەردوو دەوڵەت دەسـتی پێکرد، لە ئاکامدا پەیماننامەی ئاشتی هەمیشەیی لە نێوان هەردوو دەوڵەت بەسترا.

لە ئاکامی ئەم پەیماننامەیە پادشای میتانی (ئەرتاتامای یەکەم) نـەوەی پادشـا شاوشـتترا، کچەکەی وەك خێزانی فیرعەونی میسری نارده میسر، ئەم رووداوەش ئاماژەیەکە بۆ ئـەوە کـەوا دەوڵەتی میتانی هاوشانی میسر بووە[1].

---

(1) تاریخ الکرد القدیم، ص 73.

حورییەکان Huldes:

ئاکامی دۆزینەوە شوێنەوارییەکان ئاماژە بەوە دەکەن کەوا کۆنترین دانیشتوانی کوردستان لە سەرەتای چاخەکانی مێژوودا بەناوی گوتی و لولوبی و کاسی ناسرابوون. ئەوان رەچەڵەکی دانیشتوانی چاخی نیولیس بوون. بە شێوەزاری خۆجێیی دەئاخاوتن. شوێنەوارناسی ئەمریکی (ئەفرام پایرز) ناوی زمانە زاگرۆسییەکانی لێ ناوە.

بە رەوتی رۆژگار لەگەڵ تیرەی دیکەی ئەو نەتەوانەی کۆچیان کرد بۆ باکووری مێسۆپۆتامیاو بەرزاییەکانی چیای زاگرۆس ئاوێتەبوون. یاخود بەهۆی ئاین یان سیاسەت بالادەست بوو بەسەریاندا. سەر بە بنچی جیاوازبوون لەرووی دەنگ و مۆرفۆلۆژی، بەرچاوترینیان حوری و سۆمەری بوون کەوا لە ناوچەی ئەرابخا و دۆڵی زابی بچووك لە هەزارەی سێیەمی پ.ز بلاوبوونەوە.

لەسەر بنەرەتی راستیە مێژووییەکان دەتوانین زمانی حوری خۆجێیی کە لەدوای خۆی خلدی جێهێشت یان وەك ئاشوورییەکان ناویان نا بە ئورارتییەکان بە زمانی پێش زمانی کوردی دابنێین.

زانای جۆرجی ملکشفیلی ئاماژە بەوەدەکات کەوا حورییەکان لە کوردستان بە رەوتی رۆژگار، چەندان شێوەزاریان دروست کرد، وەك: خلدی و کاردۆخی و تاوخی. گرنگترینیان شێوەزاری فەرمی دەوڵەتی ئورارتو بوو کە پادشاکانی وەك (روسا و ئشبوینی و مینو و ئەرکیشتی) هەواڵی کارەکانیان و جەنگەکانیان پێ نووسیوە.

شوێنەوارناسان 400 دەقی نووسراوی ئەم شێوەزارەیان لە ناوچەکانی نێوان زێی ئاراس لە باکووری کوردستان و شاری مەلاتیە لە رۆژئاوا و زێی زابی گەورە لە خوارووی و بە دوو تاتەبەر (مسلە) ی کێلەشین و تۆپزاوەش لە ناوچەی رواندوز[1].

(1) زانای جۆرجی ملکشفیلی:
G.A.Melikisvili, Dei urartasche sprache Rome, 1971.

هەروەها نامەیەك لە (تل العمارە) دۆزراوەتەوە لە میسر، کە دەقێکی بزمارییە ئاماژە بە حوریەکان دەکات. لە تەوراتدا ناوی (حوریتیون) لە (سفر تکوین 35 : 20 ـ 120) دا هاتووە.

حوریەکان بوون بە بابەتێکی جێی بایەخ پێدانی زۆر لای زانایانی مێژوو و شوێنەوار، زۆر لە ((ئاماژەکان وادەگەیەنن رەگەزێکی گرنگ و کارایان پێکدەهێنا لە دانیشتوانی مەزۆپۆتامیا و سوریا لە هەزارەی دووەمی پ.ز))[1].

خوداوەندی نیشتمانیان (تیشوب) خوداوەندی باو و بۆرانی چیا و هاوسەرەکەی (هیبا) کە جۆرێکە لە خوداوەندی دایکەوە. زۆر لە گڵێنە دۆزراونەتەوە لە نشینگەکانیان ، زۆر جیاواز بوون. پیاڵەی ناسك و جوان و رازاوە بە گوڵ و باڵندە و شێوازی ئەندازیاری زەرد لەسەر پاشخانی خاکی تیر، ئەم گڵێنانە جیاوازن لە گڵێنەکانی مێسۆپۆتامیای سادەی ئەو ماوەیە. گڵێنەی حوریەکان بێگومان قۆناخێکی شارستانی دەنوێنێت، لەم بوارەدا رۆڵێکی هاوشێوەی دەفری رەنگاورەنگی چاخی حەلەف و عوبێدی هاوشێوەی چاخی مێژووی دەنوێنن.

بنجی ئایینی و زمانەکی حوریەکان ئاماژە بەوە دەکەن کەوا گەلێکی چیایی بن، نشیمەنی بنەڕەتیان کوردستانە، چەندان شانشینیان بۆخۆیان لە دۆڵەکانی سەرووی دیجلە و فورات دامەزراند لە سەردەمی ئەکەدیدا. لەگەڵ زێدەبوونی ئامادەگی حوریەکان لە خەرمانەی بەپیت (هیلال خصیب)، لە چارەکی یەکەمی هەزارەی دووەمی پ.ز ، بەلای کەم لە چەند ناوچەی دیاریکراو تا بوو بو خێزانێکی ئاشتیانە و رێژەی زۆرینەیان پێکهێنا لە شاری (ئەلالاخ) ی سوری (لە نێوان حەلەب و ئەنتاکیا) هەر لە 1800 پ.ز ، سەرەرای چڕی بوونیان لە کوردستانی عێراق، زۆر لەناو دەقی ئایینیان لە ئەرشیفی (ماری و جکربازاردا) دۆزرانەوە.

دوای ئەم رێکەوتە بە سەدەیەك یان کەمتر، حوریەکان سەرجەم باکووری عێراقیان لەبەر دەست دابوو، شاری کاسور نزیك کەرکوکیان داگیر کرد و ناویان نا (نوزی)، هەروەها زمان و

---

(1) مقدمة فى حضارة وادى الرافدين، طه باقر، ج 1، 1951.

دابونەریتی خەلکەکەیان کە (سامی) بوون گۆڕی، بەم جۆرە قەوارەیەکی حوری گەورەیان دروست کرد.

(تەپە کورە) و گردی (بلا) ی نزیك موسڵ کەوتە نێو کەژووی دەسەلاتیان. دوای ساڵی 1600 پ.ز گلێنەی حوری شوێنی گلێنەی حەوزی خاپووری گرتەوە، کە سەرەتایی و رەنگی ناجۆر بوو، بەم شێوەیە رەگەزی حوری لە باکووری عێراق و سوریا و جزیە زاڵ بوو. لەبەر ئەوە شتێکی نامۆ نییە گەر شانشینی حوری لەو ناوچانە لە سەرەتای سەدەی پێنجەمی پ.ز دروست بێت، ئەوەندە بەتوانا بێت هەڵمەتی هەر یەك لە ئاشووری و حیسییەکان لە رۆژهەلات و میسرییەکان لە رۆژئاوا رەتکاتەوە.

هەندێ دەق شانشینی حوری لە جزیرە بە (شانشینی میتانی) ناویان دەبات. نازناوی میتانی کە بە رەگەزی هیندو ـ ئەوروپی دەوترێت بۆ جیاکردنەوەی لە کۆمەڵگەی حوری لە ماوەیەکی دیاریکراودا.

نازانین کەی هیندو ـ ئاری و حوری ئاوێتە بوون! یان چۆن هیندوئارییەکان حورییەکانیان ملکەچ کرد؟ بەلام بە گومانێکی کەمەوە هیندو ـ ئارییەکان لە ماوەی دوو سەدەی پازدە و چواردەی پ.ز لەنێو حورییەکاندا چینێکی سەرکردەی ئەرستۆکراتی بوون.

دەشێ هەندێ ناوی پادشاکانی میتانی (میتدازە ـ تراتا ـ ماریانو) کە بە هەندێ لە جەنگاوەرەکان دەوترا بنجی هیندو ـ ئەوروپی هەبوبێت، سەرەرای ئەوەش دەبینین یەکێك لە پەیماننامەکانی نێوان میتانی و حیسی لە خوداوەند (میترا‌سل ئرونـاس، ئەنـدرا، ناساتیانا) دەپارێتەوە کە هەمان خوداوەندی ئاری بەناوبانگن (میترا، فارونا، ئندرا، نساتیاس) لەتەك دوو خوداوەندی (یتشوب، هیبا).

بێگومان ئەم کۆچەرە دێرینانەی لە دەشتایی روسیا هاتوون، ئەوانن حورییەکانیان فێری ئەسپ سواری کرد. لەراستیدا، دانیشتوانی کۆنی باکووری عێراق لە دانیشتوانە بەراییەکانی

رۆژهەلات نزیك بوون، بایەخیان داوە بە ئەسپ بەخێوکردن. ئەسپەکانیان بەهێز و خێرا بوون. زۆربەی شانشینەکانی دەوروبەری کوردستان هەولیان دەدا ئەم ئەسپانەیان دەست بکەوێت، بەتایبەتی ئاشووری و حیسییەکان خۆیان. لەبەر ئەوە زێدەڕۆییە گەر بوترێت حیسییەکان لە دەشتایی روسیا هاتوون، حورییەکانیان فێری ئەسپ بەخێوکردن کردووە، وادیارە پێچەوانەکەی راستە.

تۆمارەکانی هەزارەی دووەمی پ.ز ئەوە دووپات دەکاتەوە کەوا چەشنێك لە هیندو ـ ئاری، بەتایبەتی لەنێو چینی ئەرستۆکراتی کۆمەلگەی کاشی دەولەتی (کاردونیاش) یان لە بابل دامەزراند. هەر ئەوانن ئیمپراتۆریەتی میتانیان دروست کرد لە نێو حورییەکاندا. لە بەرزاییەکانی زاگرۆس و باکووری مەزۆپۆتامیا نیشتەجێ بوون، پێش دەرکەوتنی ئێرانییەکان تیایدا بە هەزار سالا، رۆلێکی گرنگیان لەنێو دانیشتوانە خۆجێییەکاندا گێڕا لە بەرجەستە کردنی رەگی مێژوویی شێوەزارە ئارییەکان، کە بە قۆناخی یەکەم لە ژیانی زمانی کوردی هاوچاخ دەژمێردرێت[1].

بلاو بوونەوەی حورییەکان لە ناوچەیەکی فرەوانی ولاتی سوبارتو و مەزۆپۆتامیا، وەك ناوە حورییەکان ئاماژەی بۆ دەکەن، کە لەنێو چەکە کارگێڕییەکان و دەپە بژمارییەکاندا هەمن کە دەگەڕێنەوە بۆ سەردەمی پێش رۆژگاری حامورابی (ماوەی فەرمانڕەوای بنەمالەی سێیەمی سۆمەری بۆ شاری ئوور)، سەرەڕای ئەوەی لە (نوزی) ی خواروی کەرکوك بینراوە لە تاقە قوڕینەی یاسایی و بازرگانی و ئەوەی لە ئەرشیفی شاری (ماری) دۆزراونەتەوە لە دەقی ئایینی بە زمانی حوری نووسراون،دەگەڕێنەوە سەردەمی (زیمریلیم) نەیاری حەمورابی[2].

---

(1) بگەڕێوە بۆ: فلادمیر مینورسکی و توماس بوا فی دائرة المعارف. بڕوانە: دراسات المتخصصین الالمان کاوتکارمان/ الاسلامیە.

(2) بگەڕێوە بۆ: انطوان مورتکات، تاریخ الشرق الادنی القدیم، دمشق، 1976.

دەڵێین لەگەڵ ئەوەشدا نشیمەنی حورییەکان لە کوردستاندا لەو قۆناخەدا، ناوەندێکی لەبار بوو بۆ بلاو بوونەوەی هیندوئاری تیایدا. لەم ماوەیەدا ئەوان کاشیەکانیان ئاراستەی ناوچەکانی ناوەڕاست و خواروی مەزۆپۆتامیا کرد و بۆشاییە سیاسیەکەیان پڕ کردەوە کەوا مورشیلی دوای مردنی سەمسودیتانا میراتگری حامورابی لە خوارووی عێراق جێی هێشتبوو.

ئەو سەردەمە هەڵداوێردرێت بەبوونی سیستەمێکی سیاسی میتانی لەو ناوەدا لە ماوەی سەدەی حەڤدەی پ.ز ، لەبەر ئەوەی دواتر دەسەلاتی کشا بەرەو دۆڵی زێی خاپوور و بەرەو دەشتی بابل، وەك د. ئەنتوان مورتکات ئاماژەی پێداوە. هەڵمەتە میتانیەکە لە سەدەی پازدەی پێش لە زایینەوە ناوبانگێکی جیهانی پەیدا کرد بەهۆی ئەوەی نزیکەی یەك سەدە بوو بە سەرکردەی رۆژهەلاتی نزیك بە سەرۆکایەتی خەلکانێکی نامۆ لە دانیشتوانە رەسەنەکان و لە بنجدا لە رەسەنی خۆیان جیا بوونەوە لە خوارووی روسیا هەر لە هەزارەی سێیەمی پ.ز . کولتووری ئەم گەلانە ئاوێتەی یەکتر بوون، لە پێکهاتەیەکی زمان و ئایین و داستان و دابونەریتو پەند خۆی نواند، لە رەوتی مێژوودا وەك دەربڕی دەسکەوتە شارستانی و ئەزموونی مێژوویی دانیشتوانی کوردستان.

زمانی حوری لە سەرەتای نووسین، زمانێك بوو لە هەموو ناوچە کوردییەکانی نێوان چیاکانی زاگرۆس و دەریای سپی ناوەڕاست بلاو بووەوە لە نشیمەنی وەك کەرکووك و نوزی و کوروخانی و شمشارە لە سەروچاوەکانی زێی بچووك لە دەشتی (بیتوێن) نیشتەجێ بوون، هەروەها لە هەرێمەکانی سەر زێی خاپوور و قرقمیش و حەلەب هەتا کیزواتنا (ئەدەن) و دەوروبەری، کە دەکەوێتە سەر دەریای سپی ناوەڕاست خوارووی ئەنادۆلا.

ئەم زمانە کاریگەری هەبوو لە دەقە نووسراوەکانی لەم نیشتمانانە دۆزراونەتەوە دەرکەوت، کۆنترینیان ئەو دەقە بوو کە ئی پادشا (تیش ئەتل)(2045 ـ 2037 پ.ز) بوو، تیایدا لە

بارەی دروستکردنی پەرستگای تایبەت بە خوداوەند نەرگ (Nerg) دەدوێت: ((تیشاری پادشای ئورکیش پەرستگای خوداوەند نرگال، پەرستگای پارێزراو لە لایەن خوداوەند لوبادکا، هەر کەسێك وێرانی بکات لوبادکا وێرانی دەکات و رێ نادرێت خوداوەند (ئان) تزاکانی وەرناگرێت، لەبەر ئەوە هەر کەسێك وێرانی بکات خوداوەند (نینا کاروشیمیکا، یتشوب) هەزار هەزار جار وێرانی دەکات))[1].

(1) لە وەرگێرانی ئەم دەقە پشت بە دەقی رووی بەستراوە کە دیاکونۆف بلاویکردەوە، ص 443 لە کتێبەکەیدا.

مانییەکان : Manness

وەك زانراوە کوردستان، نیشتمانی زۆر میللەتی کۆنە کە رۆڵی بەرچاویان هەبوو لە بەردەست کردنی پێکهاتەی نەتەوەی کورد. لەو میللەتە کۆنانەش (مانی) کە تیشك دەخەینە سەر، بەهۆی ناوبانگ و زۆری هەواڵەکان لە بارەیانەوە. ئەوەیش واتای وانیە شانشینی مانی باشتر و بەهێزتر بوون لە رووی سیاسی و سەربازی لە کوردستان، مێژوویان لە تۆمارەکانی ئاشووری و بابل دۆزراونەتەوە دەگەرێتەوە بۆ دوو سەدەی هەشت و حەوتی پ.ز . شوێنەوارەکانیان مێژووی کوردیان دەوڵەمەند کردووە بەو گەشە شارستانیەی لەو ماوەیەدا لە مێژووی گەلی کوردی کۆن هەیانبووە. بە چاوپۆشی لەو ئاستەی ئیمپراتۆریەتی ئاشووری پێیگەیشتبوو لە سەرتاپای ژیانی سیاسی و سەربازی و ئابووری لە نیوەی یەکەمی هەزارەی یەکەمی پ.ز .

ئەو ئاستەی هۆزە میدییەکان پێیگەیشتن لە هێز و دەسەلات لە توانستی سیاسی و سەربازی لە سەدەکانی دوایی لە ژیانی ئیمپراتۆریەتی ئاشووری و جەنگ و کوشتار کرا بۆ دەسەلاتی ئورارتی سەپاندن و کێشەی بەردەوامیان لەگەڵ ئاشووری و کەسانی دیکەش، بەلام شانشینی مانییەکان توانی خۆی بسەلمێنێت لەنێو هەموو شانشینی خۆجێیی کۆن لە ولاتی کوردان لەرووی کارگێری کاروبارەکانی سیاسی و ئابووری و پاراستنی شارستانیەتیەکەی و بەرگە و بەرەنگاری هەموو هۆکارێك بێتەوە کە سەربەخۆیی کارگێری و نەتەوەیی لەکەدار بکات و بوون بە بەربەستێکی پتەو لەبەردەم کۆچی هۆزە شوانکارەکانی هەوڵی داگیر کردنی خاکەکەیان داوە.

لە کۆتایی سەدەی هەشتی پ.ز بەشێك لە ولاتی زامواى کۆن (نیشتمانی لولوییەکان) ی کەوتوونەتە ناوچەی سلێمانی و تا خوارووی دەریای ورمێ ناوی (مانە) یان وەرگرت لەرووی سیاسیەوە. هۆزەکانی (ماننی) لە سەرووی یەکێتی هۆزەکی بەهێز دابوون، هۆزەکانی سوندی و تیئولی و دالی و کوموردی و میس لەخۆ دەگرت، هەموویان دانیشتوانی خۆجێیی بوون سەر بە کوتی یان لولویی کۆن بوون. گۆڕان و گەشەسەندنی ئابووری و زۆری خێر و بێری ئەم ناوچەیە

(کوردستان)، زۆر میللەتی دیکەی هاندا هەوڵی هێرش کردنە سەری بکەن بۆ کۆنترۆڵ کردنی ئەو سەروەت و سامانەی ولاتی کوردان هەبوو. دەشێ گەشەسەندنی کشتوکاڵ و زۆری وڵسات و ئەسپی رەسەنی بەهێز لە پشت ئەم چاو برینەی میللەتانی دیکەی دەوروبەری کوردستان بێت، بەلام ئاکامی گۆڕان و پێشکەوتن لەسەر خاکی مانە بووە هۆی بەستنی پەیمانامەی بازرگانی لە نێوانیۆی و بەهێزترین ئیمپراتۆریەتی ئەوکاتی کە لە دەوروبەری ئەودا بوو، ئەویش دەوڵەتی ئاشووری بوو. ئەمەش دەیسەلمێنێت کاتێك ئاشوورییەکان هەڵمەتیان کردە سەر ئورارتیەکان لە ساڵی 714 پ.ز مانییەکان نارد و شەراب و ئەسپیان دەدا ئاشوورییەکان بەرامبەر چەك و بڕێوی دیکە لە ئاشوورییەکان.

لەگەڵ پێشکەوتنی کشتوکالا، جۆری جیاجیای پیشەیی گەشەی سەند وەك مافوور و کووتار دروست کردن. ئەو کەرەستەی کەونارەی دۆزرانەوە لە هەردوو شاری سەقز و زیوە لە کوردستانی ئێران، ئاماژە بە ئاستی پێشکەوتنی کوردستان دەدات لە گۆڕان و پێشکەوتن لە هەموو لایەنەکانی ژیانی ئابووری و پیشەسازی و بازرگانی، لەم دۆزراوانە ئاگاداری کارامەیی پیشەوەران بووین لەم ولاتە و ئاستی پێشکەوتنیمان زانی. گەورەترین شارستانی کۆن ئەو گەلانە دروستیان کرد لەیەك نزیك بوون و شت لەیەك فێر دەبوون و ئەوەی بەسوود بوایە لە یەکیان وەردەگرت. شارستانیەتی مادی لە دەوڵەتی (مانە) ی کوردی لە ئاستی شارستانیەتی ئاشوور و عیلام و بابل بوو. گەنجینەکانی سەقز و زیوە کە دەگەڕێتەوە بۆ دوو سەدەی نۆزدە و هەژدەی پ.ز زۆر لەیەك نزیك بوو لە هونەر و شێوە و لە هونەرەکانی شانشینی ئورارتو و ئاشوور.

د. جەمال رەشید ئاماژە بەوە دەکات کەوا تا ئێستا زۆر لە تایبەتمەندان و ئەوانەی بایەخ بە شارستانیەتی کۆنی کوردی دەدەن، لە شوێنەوار و کۆنەواری دەوڵەتی (مانە) دەکۆڵنەوە و دەپشکنن، هەرچەندە توانا و دەسەلات و پشتگیری سنووردارە، بەتایبەتی باسی (م. پەدرام) ی کرد کە لە ساڵی 1990 بەرپرسی رۆشنبیری و کولتووری شاری مەهابادی کوردی بوو لە ئێران، لە رێگای ئاگاداربوونی لە هەندێ تێبینی تۆمارکراو و بلاوکراوە بە زمانی فارسی.

((بەهۆی بەرزی سازکاری کانزایی لە شارە مانئییەکان و رۆڵی لە بنیاتنانی ئابووری نەتەوەیی دەوڵەتی مانە، ئەم سازکارییە ئاستی ژیانی هونەری پێشان دەدات کە ئەم ولاتە پێگەیشتوو، هەندێ جار هاوشانی هونەری ئورارتی و ئاشوورییە. دەشێ ئەوەی لە شاری سەقزو زیوە و شارەکانی کوردی دیکە لە ئێران دۆزراوەتەوە، لە ماددەی کەونار ئاستی شارستانی مانئییەکان پێشان دەدات کە بەشێکن لەو شتانەی لە مۆزەخانەکانی ئێرانی هەن. لە دووری 44کم لە شاری سەقز بەرەو رۆژهەلات چەندان شاری مانئیی هەبوون، دوای شکستی دەوڵەتی مانئی بوون بە بنکەی گرنگ و بنکەی ئابووری بەناوبانگی میدییەکان و لە ئاکامی پێشکەوتن و گۆڕانی پەیوەندییە ئابوورییەکان لەناو شارە مانئییەکان لە شانشینی مانئی چینێکی ئەرستوکراتی لەتەك چینە کۆمەلایەتییەکانی دیکە پەیدابوون، لایەنێکی گرنگی ئەو ململانێیە سیاسیە ناوخۆییە بوو خراپ کاری کردە سەر شانشینییەکە و شکستهێنانی لە مێژوودا))[1].

(1) تاریخ الکرد القدیم، ص 86.

سیستەمی حوکمڕانی لە شانشینی مانە:

شارستانیەتی مانە، زۆر مێژووان و توێژەری هاندا بۆ دۆزینەوەی هێما شارستانییە بالاکەی، چی لە ڕێگای توێژینەوە و کۆڵیاری بێت یان لەڕێگەی توێژینەوە و لێکۆڵینەوەی تیۆری بێت. لەم بنەڕەتەوە، مێژونووسی روسی فلچیڤسکی قسەکانی هاورێکەی (دیاکونوڤ) ی بە تەواوی رەتکردەوە، کە تیایدا وتبووی ئەم کۆمەڵگەیە سیستەمی کۆمەڵگەی کۆیلەداری پێشکەوتووی تێدابووە، بەلام زانیاری و سەرچاوەکانی دەردەست کراون ئەوە دوپات دەکەنەوە کەوا سیستەمی ولاتی مانا لە دوو سەدەی هەشت و حەوتی پێش زایین، بە شێوەیەك بوو دەکرێ ناوی بنێین سیستەمی هۆزگەری هێشتا سیستەمی کۆیلەداری تیایدا دەرنەکەوتبوو، وەك دیاکونوڤ ئاماژەی پێکردووە. لە ڕێگای سیستەمی هۆزگەری دەولەتی ماننی دروست بوو. سیستەمێك بوو وەك ئەو سیستەمە باوەی شانشینی حیسی بوو لە ئەنادۆڵ و دەکرێ باس بکرێ یان پێناسە بکرێ بە ئولیکاریەتی چینایەتی بەرایی، وەك د. جەمال رەشید ئاماژەی پێکردووە. ئەو چینە لەرووی دەسەلاتی سیاسی وەك ئەوەی ولاتی بابل و ئاشوور وابوو، سیستەمی حوکمڕانی تیایدا بنەماڵەیە و پاشاکییە (وراثی). پادشا و خزمانی لە پیرە ئاسراوەکان فەرمانڕەوایی دەکات لەگەڵ ئازادی بە دانیشتوان بەخشین لە چالاکی و تێکۆشانیان لەگەڵ چینە حوکمڕانەکان لە دژی ئاشوورییەکان[1].

سیستەمی حوکمڕانی لەو کاتیدا وەك سیستەمی (معینییەکان) ی عەرەبی بوو، کەوا کۆنترین دەولەتۆکەی فەرمانڕەوا بوو لە یەمەن لە پێش ئیسلامدا، پادشا بە یارمەتی هەندێ لە خزمەکانی و برا و کوڕەکانی شانشینییەکەی بەڕێوە دەبرد، ئەنجومەنی راوێژکاریش هەبوو یارمەتی دەدا لە حوکمڕانی. ناوی شانشینی مانە لە نووسینە بزمارییەکاندا لە شێوەی (مانا،

---

(1) ف. فلچفیسکی، هەمان سەرچاوە، ص 54 ـ 55، بە زمانی روسی، بگەڕێوە بۆ: ((دائرة المعارف التأريخية السوفيتية)) بابەتی ((مانە)) سەرەڕای گەڕانەوە بۆ (تاريخ المانه، دكونوف، تاريخ الميديين، باللغه الروسيه، وكريشان ـ ايران ـ لندن، 1945، بە ئینگلیزی.

ماننا، موننا، ماننناش) هاتووە، ئەوەشیان رەسەنی و گرنگی و رۆڵی ئەم شانشینییە دەگەیەنێت لەو سەردەمەیدا. هەروەها لە تەوراتدا بە شێوەی (میننی) هاتووە و وەك شانشینیەکی بەهێز ناماژەی بۆکراوە کە لە خوارووی دەریاچەی وان دیارکەوتووە.

رۆڵ کە شانشینی ماننی گێڕاویە و هاوکاری پێشکەوتنی شارستانی و گۆڕان بوونە، رۆڵێکی ئەرێنی بوو لە مێژووی گەلی کورد، وەك مێژووی ئورارتورییەکان لە مێژووی گەلی ئەرمەنی و رۆڵی ساسانییەکان لە مێژووی گەلی فارس. دەوڵەتی ماننی کوردی لە سەرەتادا ئەم ناوچانەی دەگرتەوە کەوا ئێستا دۆڵی زێی (جەغەتو) پێکدێنێت و پایتەختەکەی ئیزرتو (زیرتە) یە لە کوردستانی ئێران. شایانی باسە دەوڵەتی مانەی کوردی لە هیچ شەڕێکدا لەگەڵ ئاشووریی یان ئورارتییەکان نەدۆڕاوە، هەرچەندە لەم دوو دەوڵەتە کەمتر ناسراوبووە لەو چاخیدا بەلام گرنگ و بەدەسەلات بوو لەرووی شارستانی و ئابووری تا ئەو رادەی بوو بە کۆڵەکە و دڵی دەوڵەتی میدی لە سەدەی حەوتی پ.ز .

باسی مانە لە هەندێ لە هەواڵەکانی ئاشوورییەکاندا لەبارەی ئەم ولاتە هاتووە، بۆ یەکەمجار سالی 843 پ.ز ، کە ویستیان هێرشی بکەنە سەر، لە یەکەم هەوڵی سەربازیدا بۆ ئەوەی بیخەنە ژێر دەسەلاتی ئاشووری، بەلام هەموو هەوڵەکانیان، کە چەندان جار دووبارە کرایەوە سەری نەگرت و شکستی هێنا، ئەوەش وایکرد ئاشوورییەکان رێکەوتننامەی لەگەڵ ببەستن بۆ دەسکەوتنی بەروبوومی کشتوکاڵی و ولسات (الماشیة) و ئەسپ و لە بەرامبەردا دەولەتی مانە چی پێویست بێت لە دەولەتی ئاشوور وەربگرێت، ئەوەش وەك رێککەوتنی بازرگانی وابوو. هەروەها شانشینی ئورارتییەکانی ئەرمەنی ئەویش هەوڵی دا ئەم شانشینییە بندەست بکات و خێروبێری بخوات، بەلام شکستیان هێنا وەك ئاشوورییەکان و ولاتی مانە توانی ناسنامە و سەروەری خۆی بپارێزێت، هەرچەند هەوڵی هێرش کردنە سەری لەلایەن ئاشووری و ئورارتی درا بۆ دەستگرتن بەسەر ئەم ولاتە، بە ناچاری چەندان جار کەوتۆتە جەنگەوە لەگەڵ ئەم دوو دەولەتە گەورەیە بەوردی لە دوو سەدەی نۆ و هەشتی پ.ز .

هەرچەندە دەوڵەتی مانە، گۆڕانی ئابووری و پەیوەندی بازرگانی و ڕێك و پێکی ڕێکخستنەکانی و بنیاتنانی کۆمەلایەتی بەهێزبوو بەلام هێشتا لە چوارچێوەی خێل دابوو و بەرەو گۆڕان دەچوو. کۆمەلگەی مانی بەتوندی هەوڵیدا خۆی بسەپێنێت و لەو ئابلۆقەی پاشاکی پێشوو سەپاندبووی بەسەری دەرچێت، بەلام ڕووبەڕووی هێزێکی گەورە دەبووەوە ڕێگەی دەگرت لە گەیشتنە چلەپۆپە، هەرچەند لەڕووی ڕێکخستن و ئامادەگی سیاسی و شارستانی لە سەرەتادابوو، لە چوارلاوە گوشاری دەخرایە سەر کە ئەوکات ئەو هێزانە سەنگی سیاسی گەورەیان هەبوو لە جیهانی کۆندا ئەوانیش، ئاشوور و ئورارتو و میدیا و سکیس بوون. ململانێی بەردەوام تەوەرەکەی ناوچەی کوردی بوو کە دەوڵەتی مانی چەقەکەی بوو. لەبەر ئەمە کوردستان وەك مەیدانێکی جەنگ بوو لە زۆربەی جەنگەکانی لە مێژوو داڕوویانداوە و گەلی کورد باجێکی گەورەی داوە لەم شەڕانەدا. لەگەڵ ئەمەشدا هەمیشە دەگەڕایەوە و خۆی ڕێك دەخستەوە لەڕووی سیاسی و ئابووری و شارستانی، هەرچەندە گوشاری دەرەوەی زۆر بوون.

لە سەدەی نۆی پێش زاین ئاشوور ناسرپاڵ توانی سێ شانشین لەناو ببات، شانشینی زاموا کە (بونایس) بوو پادشا موساسینا حوکمڕانی دەکرد و (لابوسا) پادشا کیریتای و (دکار) کە نور ـ ئەدد حوکمڕانی دەکرد لە دەربەندی بازیان. ناسرپاڵ دڕندە بوو، زۆر بەتوندی ڕەفتاری لەگەڵ خەلکەکە دەکرد، باجی زۆری خستنە سەر، بە کانزای وەك زێڕ و زیویشەوە سەرەڕای ئەسپ و وڵسات و ئەوەی بە تالانی برد لە مەڕ و مالات.

شلمانسر سەرکردایەتی سوپای دایە دەست دوو کەس (دوای ئەوەی دابەشی دوو کەرتی کرد)، کەرتی یەکەم درایە دەست (نورتان) و کەرتی دووەمیش درایە دەست (دایان ئاشوور) بۆ ئەوەی لە دوو قۆڵەوە هێرش بکەنە سەر ناوچە کوردییەکان و گەمارۆی بدەن. دایان ئاشوور بەرەو (خوربوشکیا) چوو لە ڕێگای کەناری زێی گەورە و ناوچەکەی لە خوارووی دەریای وانی ئێستا بوو، دوای ئەوەی لە خاکی (ماکدوبو ـ مالحیسی) ڕەت بوو ڕووی لە خوارووی ڕۆژهەلات کرد و چووە خاکی ئوئالکی پادشای مانئی، ئەویش بە هۆزەوە پەنای بردە بەر چیا. هەلاتنی لەبەر بێ توانایی نەبوو لە ڕووبەڕوو بوونەوەی سوپای ئاشووری، بەلکو بۆ پاراستنی سامانەکەی بوو لە

ئەسپ و وڵسات، واتە پاراستنی شانشینییەکەی بوو لە رووخان و کەوتنە دەست ئاشـوورییەکان. بەلام ئاشوورییەکان توانیان ئەوەی مابووە لە وڵسات تالان بکەن دوای ئەوەی گەیـشتنە ناوەنـدی ولات کە ناوی (ئیزیرتو ـ ئوزیرتو) بوو، وادیارە ئاشوورییەکانماننیەکانیان ناکاوگیر کردبـوو و لەو شوێنەوە هەڵمەتیان بردبوو کە چاوەنوارِ نەبوون لەوێوە هێرش بکرێت، هەر لەبەر ئەوەش بوو دایان ئاشوور سەرەتا رووی کردە شاری (خوبوشکیا) و پشت لە ولاتی مانی گرتن و چوون بـەرەو شانشینی (خارون) کەوا (نولوسوتو) حوکمڕانی دەکـرد و داگـیری کـرد کـە یـەکێك بـوو هـۆزە سیاسیەکانی مانی، بەلام پادشاکەی لەگەڵ داگیرکەر رێکەوتننامەی بەست کـە سـالانە سـەرانە (جزیە) بداتە ئاشوورییەکان، کە ژمارەیەکی زۆری ئەسپ بوو، لەبەر ئەوە ئاشوورییـەکان هەوڵیان دەدا ماننی لەبن دەستی ئەوان دابێت بۆ سوود وەرگرتن لە سامان و داهاتی و بـۆ ئامـادەکردنی سوپای گەورەتر. دواتر هێزە ئاشوورییەکان توانیان بچنە ولاتی (شوردورا) لەسەر کـەناری بـالای زێی بچووك (کە ناوچەی سەردەشت و قەلادزێی ئێستا دەگرێتـەوە) و (ئارتاسـەری) پادشـا بـوو ئەویش ملکەچ بوو باجی زۆر و دیاری گرانبەهای دا بە ئاشوورییەکان. دایان ئاشوور بـەوە وازی نەهێنا بەڵکو چەندان جاری دیکەش هێرشی بردە سـەر ناوچـەکە، وایـان کـرد ناوچـەکە ببێتـە دەریایەك خوێن.

بەهۆی شەڕەکانی 834 ـ 827 پ.ز ، خاك و دارایـە (ممتلکات) کانی خوارووی دەریاچەی ورمێ کەوتنە دەست دەسـەلاتداری پادشای خـۆجێیی بـەهێزی وەك (ئوبـو، کلیـزان، ئوئـالکی، شولوسونو و ئەرتاسـەری) و کەسانی دیکەش و توانیان ئاشوورییـەکان لە ولاتی خۆیان دەربکـەن. ئەم هەولانە وایان کرد چەندان گردۆکە دروست بن وەك گردەوەبوونی شانشینییەکانی (ینك دیاراو ئینك دیا و نینی و ئاریدو) لەگەڵ شانشینییەکانی دیکە لە کۆبوونەوەی سیاسی لەژێر دەسەلاتی شانشینی ماننی کە لە ململانێ دابوو لەگەڵ چاوبڕینەکانی ئاشووریان لە ولاتی ماننی بۆ زیـاتر لە سەدەیەك، بێ ئەوەی بگەن بە داخوازییەکانیان دوای هەڵمەتی دایان ئاشـوور، کـە ئەوەنـدەی نەخایاند دەرکران و ئەوەندە بەهێز بوونەوە کە توانیـان بەرگـەی هەڵـمەتی دیکـەی دەسـتدرێژی دەرەکی بکەن. هەروەها لەبەر ئەم هۆیە بوو فەرمانڕەوانی هەرێمی زیکیرتور و دانیـشتوانی لـە

هۆزە میدییە کۆچەرەکان لە سالانی 719 ـ 714 پ.ز لەگەڵ شانشینی ئورارتو پەیماننامە ببەستن بۆ وەستان لەرووی شایەکانیماننی، بە هەمان شێوە ئاشوورییەکان کە زانیان جەنگ لەگەڵ ماننی یەکان سوودی نییە پەنایان بردە بەر ئاشتی.

دەسەلاتی سیاسی شانشینی مانەی کوردی:

لەو ماوەیەدا پەیماننامە لە نێوان ئاشوورییەکان و مانئەییەکان بەسترا، دانیشتوانی مانە توانیان بەسەر هەموو دوژمنانیان زاڵ بن و دەسەلاتی سیاسی بەرچاویان لە ناوچەکە هەبێت، ئەم سەروەرییەیان بە سەرکەوتن بەسەر ئورارتو و هۆزەکانی میدی سەلماند. ئەو سەرکەوتنانەی هاوکار بۆ بەرزبوونەوەی سەرفرازی شانشینی مانی، لە ساڵی 714 پ.ز مانییەکان توانیان ناوچەی نێوان دەریای ورمێ و تا کۆتایی ئاراکس لە باکووردا بخەنە سەر دەوڵەتەکەیان. لە نیوەی یەکەمی سەدەی حەوتەم فەرمانڕەواییان بەرەو رۆژئاوا کشا تا گەیشتنە زێی گەورە ولەلای باکوورەوە تا سنووری ناوچەی خوارووی رۆژهەلاتی قەوقاسیا، بەم جۆرە زۆربەی ولاتی کوردانی ئێستای دەگرتەوە.

لەسەرەتای سەدەی هەشتی پ.ز پادشای نوێی دیکە دەرکەوتن لە شانشینی ئورارتو توانیان رۆڵی بەرچاو ببینن لە هەردوو لایەنی سیاسی و سەربازی و هەڵیاندا دەسەلاتی خۆیان بەسەر ناوچە کوردییەکاندا بسەپێنن. ئەو بێهێزییەی مانئەکان تووشی هاتن یارمەتیدەربوو، سەرەڕای بوونی پادشای بێهێز و هاوپەیمانە ئاشوورییەکانیش ئەوکات بێهێز بوون لەرووی سیاسی و سەربازیدا. لەبەر ئەوە ئورارتورییەکان هەوڵیاندا داگیرکارییەکانیان فرەوان بکەن بە داشکاندن لە دەوڵەتی مانئی و ناچاری بکەن ملکەچ بێت بەلام بێ ئەوەی هیچ ئاکامی سیاسی بەرچاو بێننەدی. نووسینەکانی ئورارتی و ئاشووری ئاماژە بەوە دەکەن کەوا هێزی سیاسی شانشینی ئورارتو گەیشتە ئاستێکی بەرز، ئەوەشیان لەسەر گاشەبەردی ((کێلە شین)) تۆمار کردووە کە لە کوردستان لە سنووری عێراقی ئێرانی داندراوە نزیك شنۆ (ئەشنەویە) و لە لایەن پادشای خلدی (ئشبونی) و کوڕەکەی (مینوا) نووسراوە، کە لەگەڵ باوکی پادشایی ئورارتویان کردووە لە

سەردەمی شانشینی خوداوەندی خلدی (khaldy) سالی 810 پ.ز[1]. ململانێی خلدی تەنیا لەگەڵ دەوڵەتی مانی نەبوو بەڵکوماننی و ئاشووری دەگرتەوە.

لە سەردەمی فەرمانڕەوای شای ئورارتی (ئەرکیش) سێ هەوڵدان بۆسەر ولاتی ماننی و دوای بەرگرییەکی گەورە توانی بچێتە ناوچەکانی (ئارسیتا و دوو شاری بوشتوو باروتا) لە سالانی 775 و 774 و 773 پ.ز بۆ ماوەیەك داگیر کرا، بەلام بەخێرایی مانیەکان توانیان وەری بگرنەوە. ئورارتییەکان لەو هەڵمەتانەیاندا و ئامادەکاری سەربازی کردیان بۆ داگیر کردنی ئەم شارانە، بەلام ئاکامی سەربازی چاوەنوارِ کراوی نەبوو. هەرچەندە دەوڵەتی مانی توانی لە ماوەیەکی کەمدا بەهێزبێتەوە و دەسەلاتی بەسەر ناوچەکانی دەوروبەری ئورمێ جگە لە رۆژئاوا و باکووردا بگرێتەوە. خۆڕاگری و ئازایەتی مانیەکان لە کاتی جەنگدا دژی ئورارتوییەکان و شکست دان بەو هەوڵە سەربازییەکانیان بۆسەر ئەم ناوچانە، دوای ئەم ڕێکەوتنە ئورارتوەکان نەیانتوانی چی دیکە بچنە ولاتی مانی یان باجیان بخەنە سەر، هیچ شارێکی ژێر دەسەلاتی سیاسی ماننی و هەڵمەتە سەربازییەکانیشی راگرن دژی ماننی. بە هەمان شێوە مانیەکان توانیان زنجیرەیەك سەرکەوتن بەسەر ئاشوورییەکاندا بێننەدی، کە ڕێگربوون لە بەردەم هەوڵی هەر هێرشێکی سەربازی دیکە بۆسەر ولاتی ماننا لەسەردەمی تجلات بلاسەری سێیەمی ئاشووری لە سالی 743 پ.ز.

باری سیاسی لە ولاتی کوردان ئاڵۆز بوو، بە هاتنە ناوەوەی لایەنێکی دیکە لە کێشە کە ئەویش سکیس بوون، ئەوانەی لەگەڵ ئاشوورییەکان هاوپەیمان بوون لە سالی 671 ـ 670 پ.ز، بەتایبەتی کە هۆزە سکیسییەکان دوژمنایەتی مانیەکانیان دەستپێکرد و دەستیان کرد بۆ کۆچکردن بۆ ولاتی ئەوان. لە ئاکامی بێهێزی کارگێری و ڕێکخستنی کۆمەلایەتی و ئابووری کە دەوڵەت دووچاری هاتبوو لە ئاکامی زۆری جەنگ و ململانێی خوێناوی لەگەڵ میللەتانی

(1) دائرة المعارف سوفيانية الكبرى: مادة خلدى

Bolshaya Sorets Klqediya, Khaldia – R. chrishman (Iran - London, 1954, P. 93)

دەوروبەر و کاروبار ئەوەندە ئاڵۆزبوو بوو بەهۆی ئەوەی ڕاپەڕینی میللی دژی دەسەلاتدا خۆی لە ولاتی ماننی بەرپابێت و پادشای ماننی (ئەخشیرتی) کوژرا و کوڕەکەی (ئوللی) پەنای بردە بەر ئاشوورییەکان بۆ یارمەتیدانی تا دەسەلات وەرگرێتەوە بەرامبەر باجێك کە دەیدایە ئاشوورییەکان.

ئەم مەینەتیە جارێکی دیکە بوو بەهۆی ئەوەی ئاشوورییەکان هەڵمەت بکەنەوە سەر ماننی و بە یارمەتی ئاشوورییەکان دەسەلاتی گرتەوە دەست و پەیماننامەی لەگەڵ ئاشوورییەکان بەست کە پشتگیری ئاشوورییەکان بکات لە دژی دەوڵەتی کلدانی کە لە مەیدانی سیاسیدا وەك هێزێکی گەورەی سەربازی دەرکەوتن. تەختی ئوللی زۆری نەخایاند بەهۆی زۆری پشێوی و گیروگرفتی ناوەخۆ کە هەموو ولاتی گرتبووە و گوشاری میدیەکان و هەوڵدانیان بۆ هاتنە ولاتی ماننی بەتایبەتی میدیەکان هاوپەیمانی بابلییەکان بوون، یارمەتی دا بەردەوام گوشار بخاتە سەر ماننی لە لایەنی ڕۆژهەلات و خواروو لەگەڵ گوشاری ئورارتییەکان لە باکوور لە کۆتاییدا بووە هۆی شکستی هێزە مانییەکان لە ساڵی 616 پ.ز لەگەڵ شکستی هێزە ئاشوورییەکان لەبەردەم پادشای بابل نابوپلاسەر و هاوپەیمانە میدییەکانی لە شەڕی (کابلینا) لەسەر زێی فورات، ئەم شکستە وایکرد میدییەکان کۆنترۆڵی هەموو ولاتی ماننی بکەن لە نێوان ساڵانی 615 ـ 610 پ.ز و تالانکردنی، بەم جۆرە ماننی بوو بە بەشێك لە ئیمپراتۆریەتی میدی.

لەسەرەتادا کۆمەڵی خاوەن زمانە جیاجیا لە ولاتی ماننی نیشتەجێ بوون، زۆربەیان لە میللەتە کۆنەکانی وەك گوتی و لولو و خوری یەکان بوون کەوا دواتر کەوتننە بەر کاریگەری هۆزە میدییەکان و سکیسییەکان کەوتنە بەر گۆڕانکاری زمانی و شارستانی کە لە باکوور و ڕۆژهەلات بەسەریان زاڵبوون و بنکەی کۆبوونەوەی سیاسیان لە سەقز و هەمەدان دا، کە دوو نشیمەنی تێکەڵیان دامەزراند[1]. دیاکونۆڤ (Dyaknov) دەڵێت: ((ماننی و گوتییەکان

---

(1) لقاء الاسلاف، جمال رشید احمد، ص 174.

دەگەڕێنەوە بۆ کۆمەڵەی کاسی یان قەزوینی، لە لایەنی زمانەوە پەیوەندی پتەویشیان هەبوو بە حورییەکان))[1]. د. جەمال رەشید ئاماژە بەوە دەکات کەوا ئەم رایە هێشتا دوورپات نەبۆتەوە لەرووی زانستیدا، تەنیا تیۆرییەکە خراوەتە ڕوو[2].

ئەوەی هانمان دەدات بەڕاستی بزانین یان پشتگیری بکەین ئەوەیە کەوا فەرەوان بوونی دەسەلاتی ماننی و گوتی لە دوو سەدەی هەشت و حەوتی پ.ز و تێکەڵ بوونیان، بوار دەرەخسێنێت کەوا ئەم جۆرە گۆڕانکارییە شارستانی و زمانیە روویون. دانیشتوانی ئەم ولاتە لە کۆمەڵە هۆزێك پێکهاتبوون جێگیر و شوانکارە و زمانی جیاجیایان هەبوو، لە بنجدا لە گوتی و لولو و هەتا حورییەکانیش کەوتوونەتەوە، بەلام لەرووی زمانەوە کەوتنە کاریگەری زمانی هیندو ـ ئارییەکان کە کۆچیان کرد بۆ ولاتەکەیان لە سەرەتای هەزارەی دووەمی پ.ز بەشێکیان توانیان دەوڵەتی میتانی لە باکووری مێسۆپۆتامیا دابمەزرێنن، هەتا هەندێکیان توانیان لە رێگای ولاتی مانەوە بگەن بە ولاتی کاشیەکان. دواتر بە تەواوی لە هەمان تۆخمانەدا توانەوە لە ماوەی هەزارەی یەکەمی پێش زایین، لەو کاتەی هۆزە میدی و ئەسکیسیەکان هەڵمەتیان هێنایە سەر ولاتەکەیان.

شایانی باسە ئەمانی دوو دەوڵەتی ئورارتو و ئاشوور لە ئاکامی هەڵمەتی میدییەکان و سکیسی و کیمیرییەکان نەبوو ئەوەندەی لە ئاکامی ململانێی درێژخایەنی نێوان دوو دەوڵەتە ناوبراوەکە بوو، شانشینی مانەش بۆ ماوەیەکی زۆر هاویەش تیایدا، بەلام زەبری کوشندە لە میدیی و بابلیەکانەوە هات بەیەکەوە. هەرچەندە بابلییەکان هەموو دارایی ئورارتو و مانیەکانیان تالانکرد لە باکوور و باکووری رۆژهەلاتی ولاتی ئاشوور[3].

---

(1) I. M. Dyaknov ((Narody Drevne Aperednes Azil)) Prednen Ziafsky Etnograficheslіy Sboruik I,M. 1950 str, P 23 – 38.

(2) لقاء الاسلاف، ص 175.

(3) تاريخ الكرد القديم، ص 85.

باری ئابووری شانشینی مانە:

بنیاتی ئابووری ماننی هەتا رووخانی بە پەتەوی مایەوە وەك چینێکی ئابووری گرنگ بوو بۆ دەوڵەتی میدی. لەبەر ئەوەی لایەنێکی گەورەی گۆڕانی ولاتی مانە لە هەموو لایەنەکانی ژیانیان، بەتایبەتی بەرچاوترینیان بەڕێوەبردنی کێڵگە و کشتگەکانیان بوو. ولاتی مانە بەوە بەناوبانگ بوون توانای بەخێوکردنی ئەسپ و وڵاتیان هەبوو کە بنچینەی بنیاتی ئابووری هەر دەولەتێك دادەنرا لەو رۆژگاریدا.

گۆڕان لەو ئاستەدا نەوەستا، بەڵکو دۆزراوە کۆنارە کانزاییەکان سەلماندیان کەوا سازگاری لە ولاتی مانە سەرەڕای گۆڕانی هونەرەکان کە هاوشانی هونەری ئاشووری و ئورارتوییەکان بوو، بەرچاوترین رواڵەتی شارستانی ئاشووری و ئورارتویی بوو.

بەرچاوترین رواڵەتەکانی شارستانی مانییەکان:

بەرچاوترین رواڵەتی شارستانی لای مانییەکان نووسین بوو کە شتێکی زانراو بوو لەو ولاتە، هاوشێوەی نووسینی ولاتی ئورارتو (urartu) و ئاشوور و بابل بوو، سەرەڕای بوونی چەشنە نووسینێکی پێوار (رمز) ی (هیرۆگلیفی) خۆجێیی کە بەشێکی لەنێو کەنار و گەنجینەکانی شاری سەقزی کوردی لە ئێران دۆزراونەتەوە. لێرەدا پێویستە ئەوەش روون بکەینەوە کەوا هونەری میدی و ئەخمینی و سکیسی و نەتەوەکانی دەوروبەر، بەشێوەیەك لە شێوەکان وامداری هونەری ولاتی مانە (واتە هونەری کوردستانی رۆژهەلات) ە، بەم جۆرە ئەم ولاتە تیشکی شارستانیەتی جیاجیای دەدایەوە و شارستانیەتی مێسۆپۆتامیای بەسەردا هەیە، لەگەڵ پاراستنی دەسەلاتی خۆجێیی.

ئەم بارە ولاتی مانەی لە ناوچەکانی دیکە جیا کردەوە، لە کوردستان و سەرووی مێسۆپۆتامیا کە میللەتی میتانی و خلدی و کردوخی و ئیدیکەشی تیادا دەرکەوتن. بە دەستەواژەیەکی دیکە واقیعی مێژوویی سروشتی نەتەوەیی و زمان و شارستانی دانیشتوانی

خوارووی دەریاچەی ئورمێ (رۆژهەلاتی کوردستان) و دانیشتوانی رۆژئاوای ئەم دەریاچەیە (ناوەڕاستی کوردستان) و دانیشتوانی خوارووی کوردستان لەگەڵ سەرەتای نیوەی یەکەم لە هەزارەی یەکەم پ.ز، پەیوەستی بەتین و سازی نەبوو وەك ئەم پەیوەندی و کارلێکە دوای رووخانی دەوڵەتی ئاشووری هاتەدی لە کۆتایی سەدەی حەوتەمی پ.ز لە ساڵی 612 پ.ز[1].

وادیارە دەوڵەتی ئاشووری بۆ چەندان سەدە سوودی لە دەوڵەتی بەهێزی مانە وەرگرتووە وەك دیوارێکی پتەو لەبەردەم هەڵمەتەکانی هۆزە بەربەرییەکانی سکیسی و ئیدیش.

بەرگری ئازایانەی دانیشتوانی ئەم ناوچانە لە لایەنی لەبارییەوە بەسوودی ئاشوورییەکان گەڕاوەتەوە. لەهەمان کات شانشینی ئورارتوی بەهێز وەك دیوارێکی پتەوی دیکە سوودی لێ وەرگرتوون دژی کۆمەڵە هۆزی کۆچبار، بەهۆی گەورەیی رووبەری جوگرافی و نەبوونی بەربەست لە بەردەم هۆزەکان بۆ هاتنە وڵاتی کوردان، ئەرکی نەتەوەیی ئەم میللەتە بەرگری کردن بوو و خۆڕاگری بوو لە ولاتەکەی و رەتکردنەوەی هێرش و هەڵمەتی میللەتانی دیکە.

شایانی باسە واقیعی جوگرافی و بارودۆخی تۆپۆگرافی کە چیا و سەختە دۆڵەکان پێکدێنێت، سروشتێکی تایبەتی هەیە، گرنگترین هۆ بوو رێ هەمواری بوو یان هاندان بوو بۆ میللەتانی دیکە تا بوێرن هەڵمەت بێنن بۆ ناوچەکە یان ولاتی کوردان. بەتایبەتی سیستەمە حکومییە خۆجێییە کۆنەکان کە لەو ناوچانە دەرکەوتن، لەیەك دوور بوون و قەوارەی سیاسی و سەربازیان بچووك بوو. وای دەکرد ئامانجی ئاسان بن بۆ چاوتێبڕینەکانی شانشینە گەورەکان. دەشێ گرنگترین هۆی هاندەری هێزەکانی ئاشوور و ئورارتو بووبێت، دواتر هۆزە شوانکارە میللییە میدییەکان بوو بۆ چوون بۆ ئەو ولاتە و لەگەڵ بوونی هۆزە خۆوارییەکان (محلی) هێزێکە گەورەی پێکهێنابوو بە کۆڵەکەی ئیمپراتۆریەتی میدی.

پێشینەی (لان) لە (سکیس) یەکانی بەهێز و بەربەری بوون لە باکووری میسۆپۆتامیا و کوردستان، یارمەتی میدییەکانی داوە لە دیارکردنی کەسایەتی یان ناسنامەی نەتەوەیی ولات، یەکەم ئاماژەیەکی مێژوویی بوون پێشینەی لان لە سکیسی لە کوردستان دەگەڕێتەوە چارەکی

(1) لقاء الاسلاف، ص 176.

دووەمی سەدەی نۆیەمی پ.ز، لە سەر دەپێکی پادشای ئاشووری ئاسری دووەم دۆزرایەوە. ئاشوورییەکان ناوی ئەشکوزانی واتە سکیسی و ناوی کیمەرای بۆ کیمەرییەکان بەکار دەهێنا.

کریشمانی مێژوونوس هەوڵی داوە شوێنی جوگرافی کە ئەم میللەتانە لێیەوە هاتوون دیاری بکات، دەڵێت: ((لە قرم (Grimea) وە گەیشتوون. دیسان دەڵێت: ئەم دوو میللەتە لەگەڵ یەك نەبوون، خەڵکانی دی بە زمانێکی هاویەش دەدوان. لە سەردەمی پادشا ئەسرحدونی دووەمی ئاشووری ولاتی ئورارتو لە پێشەوەی ئەو ولاتانەدابوو کە جێی هەڵمەتی کیمەرییەکان بوو، ولات گەیشتە بارودۆخێکی یەکجار خراپ لە کۆتاییدا پادشای ئورارتی (روساسی یەکەم)[1] خۆی بکوژێت.

باری پشێوی ئەم میللەتە شوانکارانە جێیانهێشت بووە هۆی رووداوی شلەژان هەموو ولاتان لەدەست هێرشەکەیان رزگار نەدەبوون، بەلام ولاتی مانەش کاریگەر بوو، ئاشکرایە تێکچرژانی واقیعی سیاسی هۆکاری سەرەکییە ئەم میللەتە کۆنانەی لە ئاسیادا نیشتەجێ بوون هەڵداوێژێت.

رووخانی شانشینی مانە و دەرکەوتنی سەروەری میدیا لە ولاتی کوردان:

لە سەدەی حەوتەمی پ.ز و لە ئاکامی بارودۆخی خراپ کە ولاتی مانە تیایدا ژیا، بوو بەهۆی راپەرینی میللی دژی سوڵتەی فەرمانڕەوا، لە بەرچاوترین ئاکامی، وەك باسکرا، بوو بەهۆی کوشتنی شای مانی (ئەخشیری) کە بە سەرەڕۆیی و خۆویستی و بەفیڕۆدانی سامانی ولات بەناوبانگ بوو، باجی زۆری لە میللەت دەستاند و ئازادی نەهێشتبوو. لە بەردەم ئەو هەڵمەتە بەربەریەی سکیسی و زێدە بوونی کۆچ و هاتنیان بۆ ناوچە کوردییەکان، بوونە هۆی ئەوەی هەڕەشە لە قەوارەی ئاشووری بکەن، کە ئەوکاتی بێهێز و رووخاو بوو و توانای بەرەنگار بوونەوەی ئەو هێزانەی نەبوو. بەهۆی زێدە بوونی دەسەلاتیان، پادشای ئاشووری کچەکەی دا بە پادشای سکیسی بۆ ئەوەی لە زیانیان خۆی بپارێزێت و بیانکاتە هاوپەیمانی خۆی. ئەم نەریتە

---

(1) کریشمان ـ Skythian

گرنگترین و باشترین رێگای پادشایان بوو کاتێك هەستیان بە بێهێـزی و دۆڕان دەکـرد لەبـەردەم هێز و دەسەلاتی پادشایەکی دیکە ئەم رێگەیان دەگرتـە بـەر، کـچیان بەشـوو دەدایـە پادشـای ولاتەکەی دی.

ئەوەی ئاشوورییەکانی هاندا بۆ ئەم هاوپەیمانییە ناچارەکی نەبوو، پادشـای ئاشـووری ئـەوەی پێ باش بوو، لە هەولێکی دا بۆ پاراستنی شانشینییەکەی، دوای ئەوەی هەسـتی بـە سـەرەتای رووخانی دەولەتی ئاشووری کرد، هەرچەندە شانشینی مانە وازی لە هاوپەیمانی نەهێنابوو لەگەڵ ئاشوورییەکان و لاگری ئـەوان بـوون لـە ململانێیـان لەگـەڵ سـکیس بـۆ ماوەیـەکی زۆر و تـا ململانێیان لەگەڵ پادشای بابلی، ئاکامی ئەم هاوپەیمانیتییەش رووخـانی دەولـەتی مانـە بـوو لەگـەڵ ئاشـوورییەکان بـێ ئـەوەی واز لـە هاوپەیمانیەتی بێـنن، ئـەو هاوپەیمانیەتیـەی زیـانی ستراتیژیەتی نەتەوەیی بە مانە گەیاند و شکستیان هێنا و باجەکەی میللەتی مانـی دای.

هەرچەندە پادشای ئاشووری لایەنی بەرامبەری دیاری باران کرد و کارامەیی سیاسی توانـد و پلانەکەی سەرکەوت و ئەسـرحدون تـوانی ئیمپراتۆریـەتی ئاشـووری بـە سـاخی بهێڵێتـەوە بـۆ ماوەیەکی درێژ تا زەبری کوشـندەیان پێکـەوت لەسـەر دەسـتی هاوپەیمانـەتی نێـوان بـابلی و میدییەکان و داگیرکردنی ئاشوور و مانە. لەبارەی ئەم رووداوانەدا مێژوونوس گریکی بەناوبانگ دەڵێت: ((سکیس هەموو ئاسـیایان داگیرکرد و هەموو ئەوەی میللەتەکان هەیانە بردیـان))[1].

ئەم تالان برۆیەی سکیس کردیان هەتا ولاتـی فەلەسـتینی گرتـەوە. لـەرێگای ئـەوەی پادشـای ئاشووری ئەسرحدون (Asharhadon) (681 ـ 669 پ.ز) باسـی لێـوە کـردووە، کـە لەگـەڵ کیمێرییـەکان جەنگا لە سالی 679 پ.ز، کە لەو بارەیەوە دەڵێت: ((تیوشبی کیمێری کە ولاتـی دوورە، کوشتم و سوپاکەم وێـران کـرد)). دواتـر روو لـە خوداوەنـدی (شمش) دەکـات و داوای لێدەکات پشتگیری بکات لە جەنگی دژی کیمێرییەکان، وادیارە کیمێرییەکان هاوپەیمانیان بەست لەگەڵ سکیس بۆ گەیـشتنە ئـەو هێـزەی توانیان بگەنـە فەلەسـتین، بـەپێی قـسەی نووسـەری تۆمارەکانی پادشا ئاشوور بانیپال 668 ـ 628 پ.ز، باوباپیرانیـان نە ترسان و نـە دواکـەوتن،

(1) هیرودتس، التاریخ، الفصل الاول، ص 706.

دواتر ئەو دژی کیمیرییەکان تێکۆشا. لە هەمان کاتدا پادشای لیدیا (کیکس) دژی ئەوان جەنگا. لە دەقی ئاشووریدا (کیکس) 660 پ.ز، تا دوو سەرۆکی کیمیری بەدیل گرت و ناردنی بۆ ئاشوور بانیپال، بەلام (کیکس) لەشەڕی نێوانیاندا کوژرا.

کیمیرییەکان لە سەردەمی کوڕی کیکس کە ناوی (تەمردیس) ە (600 ـ 625 پ.ز) پایتەختەکەیان کە ناوی (سارو) بوو گرتیان. لیدیا کەوتە ژێر گوشاری کیمیرییەکان و شاری (سارو) دووبارە گیرایەوە، بەلام ڕووبەڕووی شەڕێکی توند بوون لە (قیلقیا).

(سترابون) ئاماژەی بە گەیشتنی ئەوان کردووە بۆ ئاسیای بچووك بە سەرۆکایەتی پادشاکەیان (لیکدام) و دەشتی تراقییەکان لەگەڵ ئەواندا هاتن بۆ کەرتە زەمینی ئاسیا، دوای ئەوەی لە (ئەهلسبونتس) (دردەنیل) پەڕینەوە و پادشای لیدی (ئەلیات) 651 ـ 565 پ.ز دژیان وەستا. لەنێو ئەم ڕووداو و ململانێیانە، میدییەکان سوودیان لەم بارودۆخە وەرگرت زیاتر لە هەر میللەتێکی دیکە. دیارە بە پێشیل کردنی مافی میللەتەکانی دیکە بووە یان شانشینە کۆنەکان بووە، لەوانەش شانشینی باکووری مێسۆپۆتامیا و کوردستانی ئێران، هاوکات لەگەڵ شکانی هێزی سەربازی هاوپەیانان لەگەڵ ئاشوورییەکان و ڕووخانیان لەبەردەم هێزی سەرکردەی بابل نابوبلاسەر ڕێی خۆشکرد بۆ چوونە نێو ولاتی مانە و بەتەواوی کۆنترۆلکردنی، ئەوەشیان لەگەڵ نەبوونی هیچ دەسەلاتێك لە هیچ شانشینییەك بۆ ڕاگرتنی ئەم هێرشە یان وەستاندنی هێرشی سکیسی کە هات مەیدانی بۆ چۆل بوو، هیچ بەرهەڵستی تێدا نەبوو یان بسەرەنگاری لە دانیشتوانی ئەم ولاتانە بۆ ناوبڕی کردن لە گەیشتنە ئەم ناوچەیەی چەندان جار هەوڵیان دابوو بیگەنێ، بەلام هەموو جارێك شکستیان دەهێنا.

ئەمجارە سکیس توانیان بنکەیەکی سادەی سیستەمێکی سیاسی بنیات بنێن دوای نەمانی دەسەلاتی حوکمڕانی مانئی لە ناوچە کوردییەکان لە (ساوج بولاق ـ سابلاغ ـ سەقز ـ زیوە). لەو خاکەی سنووری عێراق ـ ئێرانە لە لای (نەغەدە و شنۆ)، بەڵام ئەم سیستەمە زۆر نەمایەوە، میدییەکان توانیان داگیری بکەن دوای ئەوەی دەسەلاتی سەرکەوتوو بوون لەڕووی سیاسی و سەربازی.

هێرودۆتس دەڵێت: ((لەوکاتەی (کی ئەکساریس) سەرۆکەکانی سکیسی بانگ کرد بۆ چێشت، خواردیان و خواردیانەوە تا سەرخۆش بوون دواتر هەموویانی کوشت، بەم جۆرە میدییەکان شانشینی خۆیان پاراست و ئەوانەی مانەوە لە سکیس گەڕانەوە ولاتەکەیان لە دەشتاییەکی نزیك دەریای رەش لە باکووردا))[1]. دواتر لە ناوچەی نێوان (کوبان) و خوارووی روسیا دەرکەوتن و بەشێکیان لەنێوان (ئاران) و (دەریای قەزوین) جێگیربوون. هەندێکیان بەناوی (ئەلبوت) بەناوبانگ بوون لە دەوروبەری سەدەی چواری پ.ز، دواتر کۆچیان کرد بۆ هیندستان و شانشینیان لەوێ پێکهێنا[2].

پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کەوا بەشێك لەم سکیسانە لە ناوچە کوردیەکە مانەوە (کوردستان ـ ئێران) لە گەڕانەوە بەرەو قەوقاسیا یان لەگەڵ ئەوانەی چوون بۆ هیندستان. سەرچاوە مێژووییەکان ئاماژە بەوە دەکەن کەوا ئەم سکیسانە لەدەست بەدواداچوونی میدییەکان رزگاریان نەبوو، ناچار دەربەدەر بوون لە بەردەم هۆزە میدییەکانی (ئسکارتیا ـ زیکرتو ئوزاکروتی) لەدوا کایە لە ناوچەکانی (ئەربیا و کەرکورك) جێگیر بوون، هەتا چیای حەمرین. خانەوادەی پادشایەتی هیلینا و ئیزاتیس (عزە) مونوباس و نێوان (یزدین) لە سەردەمی سلوقی دا. شایانی باسە هێشتا لەم ناوچانەدا، ناوچە هەیە ناوی جوگرافی سکیسی پاراستووە. دەشێ بەرچاوترین بەڵگە و نیشانە بۆ سەلماندنی ئەوەی کەوا ئەم میللەتە لەو ناوچانە مانەوە ئەو گەنجینەییە کە لە شاری سەقز دۆزراونەتەوە، کە بوونیان دوویات دەکاتەوە. لەم گەنجینانەش کە شوێنەوارناسان و توێژەران دابەشی سەر چوار کۆمەڵەیان کرد بوون گەنجینەکانیان دانە پاڵ ئەمانەن:

1- گەنجینەی کە دەگەڕێتەوە بۆ بنچی سکیسی پوخت.
2- گەنجینەی کە دەگەڕێتەوە بۆ بنچی ئاشووری.
3- گەنجینەی کە تێکەڵە دەگەڕێتەوە بۆ هونەری ئاشووری و سکیسی.
4- گەنجینەی بنچی وارگەیی (محلی) بنچی ماننی.

---

(1) دیاکونوف، تاریخ المیدیین، ص 280 ـ 281.

(2) دائرة المعارف البریطانیة الحدیثة، مادة سکیثیا.

لەسەر بنچینەی ئەم دۆزینەوەی گەنجینە و کۆنارانە، کریشمان، روونی کردەوە کەوا بنچینەیەکی سەلماوە بۆ بوونی ئەوان و نیشانەکان ئاماژەن بۆ ئەوەی روونیکردەوە کەوا سەقز پایتەختی سکیسی بووە و ناوی شاری سەقز لە شێوەی رۆژهەلاتی ناوی (سەکس ـ سکیس) هاتووە، لەبەر ئەوەی ناوی پایتەختەکان لە ناوی میللەتەکان وەردەگیرا[1].

وا دەردەکەوێت ئەوەی کریشمان دەیلێت شایانی باوەڕ پێکردن بێت، بەتایبەتی دوای ئەوەی نیشانەکان لە سکیس پەیوەست کران، سەرەڕای ئەوەیکە شتێکی لۆجیکییە ناوی پایتەختەکان بە ناوی میللەتەکانەوە بێت، لە کۆنداش هەر ئەوە باو بووە. ئەوەتا ئاشوور، پایتەختی ئاشوورییەکان بووە و بابل پایتەختی دەوڵەتی بابل بووە و لەناوی میللەتەکەیەوە هاتووە، و چەندان ناوی پایتەختی دیکە.

لەوەی رابرد دەردەکەوێت پێشینەی (لان) هەرچەندە زۆربەیان لەبەردەم هێزەکانی درایوسی ئەخمینی پاشەکشەیان کرد لە ئاسیای بچووك لە ماوەی کۆتایی سەدەی شەشەمی پێش زایین (512 پ.ز)، بەیەك گەیشتنیان لەگەڵ میدییەکان لە ولاتی کوردان (کوردستانی ئێستا) بنچینەی گۆڕانکاری نەتەوەیی بوو کە لەنێو سنووری شانشینی ئاشوور و ئورارتو و مانە روویداو لە ئاکامدا سەرەتاکانی سەرهەڵدانی نەتەوەیی کورد پەیدابوو[2].

هاوپەیمانیە سەربازی و سیاسیەکانی نێوان هێزە ململانێ کارەکان لە باکووری مێسۆپۆتامیاو رۆژئاوای ئێران رۆڵێکی گرنگی هەبوو لە گۆڕانکاری پێگەی هێزەکان ((هاوپەیمانەتی نێوان ئاشووری و مانییەکان دەبوایە بکرێت، لەبەر ئەوەی کەوتبوونە بەر هەڕەشە لە لایەن میدییەکان لە پێش ئاشووردا، هەروەها سکیس ئەوانەی لەگەڵیان وەستان لەبەردەم مەترسی ئورارتییەکان لە باکووردا))[3].

---

(1) کریشمان، سەرچاوەی پێشوو، ص 107.

(2) لقاء الاسلاف، ص 188.

(3) حول التحالفات الآشورية السكيثية، راجع دار المعارف البريطانية مادة SXYTHA . بڕوانە: دیاکونوف، تاریخ المیدیین، ص 46. کریشیان، ص 98.

لەبەر ئەمە میدییەکان تەنیا ئەومیان بۆ مایەوە لەگەڵ کلدییەکان لە بابل پەیمان ببەستن، ئەوانەی ئەوکات لە لایەن ئاشوورییەکان هەڕەشەیان لێکرابوو[1]. لەنێو ئەم ململانێیەدا و حاڵەتە تێکچڕژاوەدا دەوڵەتی ئورارتو لەبەردەم سکیس و کیمیرییەکان شکستی هێنا و لە ساڵی 616 پ.ز هێزە ئاشوورییە ـ مانئیە هاوپەشەکان لە شەڕی (کابلینا) لەسەر زێی فورات لەبەردەم بابلی و میدییەکان دۆڕاندیان[2]. بەم جۆرە هێزی مانئی لە مێژوودا کۆتایی پێهات.

هۆزە میدییەکان ئەم دەرفەتەیان قۆستەوە بۆ هاتنە نێو ولاتی مانئی و کۆتاییان بە حوکمڕانی مانئی هێنا، دواتر رووبەڕووی هاوپەیمانی ئاشووری سکیسی بوونەوە لە مێسۆپۆتامیا. بەهۆی ئەوەی ناوچەکانی کوردستان لە قۆناخە مێژووییەکاندا کەوتۆتە بەر زۆر دیاردەی شارستانی، هۆزە هیندو ئەورووپییەکان هێناویانە و خوری و لولوی و گوتی و کاشی پێ زاخاو داوەتەوە سەرمەرای ئەوەی میدییەکان هێنایان، لە بنچینەی زمان و ئایین لە هەزارەی یەکەمی پێش زایین و ئەوەی فری خستیە سەر کێشە ئەتنۆگرافیەکان لەم کۆمەڵگایانەدا، هەموویان لایەنێکی سەرەکی پێکدێنن لە کولتووری هزری و زمان و میللی کورد لەو چاخانەی پێش ئیسلام[3].

(1) تاريخ الكرد القديم، ص 97 ـ 98.

(2) بگەڕێوەبۆ:مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة، ص2،1956 .سەبارەت هاوپەیمانی میدیو بابلی.

(3) بگەڕێوە بۆ: دیاکونوف، تاريخ الميديين، ص 302.

میدییەکان: Medes

مادیەکان یان میدیەکان، باپیرەی بەرایی کوردن. لە ولاتی ئێراندا لە باکووری رۆژئاوای نیشتەجێ بوون، لەتەك خوارووی نشیمەنی پارسییەکان[1]. یەکەم هێما و ئاماژەی تایبەت بە میدییەکان لە نووسینەکانی پادشای ئاشوورییەکانەوە هاتووە کە لە سەدەی نۆی پ.ز نووسیویانە، بەتایبەتی نووسینەکانی پادشای ئاشووری شلمانسری سێیەم 854 ـ 824 پ.ز، کە سەبارەت هەڵمەتی جەنگی بۆسەر ناوچە چیاییەکانی ئێران و چیای زاگرۆس دەنووسێت[2].

خاکی میدییەکان ئەمڕۆ بەناوی کوردستان ـ ئێران باس دەکرێت. میللەتی مادی Madi لە سەرەتاکانی بەرایی پێش گەیشتنە قۆناخی تەواوی سەربازی و ئابووری و سیاسی و دامەزراندنی ئیمپراتۆریەتی مەزنی ماد، حکومەتێکی جێگیری نەبوو هەتا پادشای میدی دیاکۆ (Dyaukko) لەساڵی 713 پ.ز توانی دەوڵەتێکی بەهێزی گەورە و فرەوان پێکبێنێت دوای یەکخستنی میدیەکان و بنیاتنانی سوپایەکی گەورەی وا بتوانێت رووبەڕووی ململانێ بەردەوامەکان ببێتەوە لەگەڵ گەلانی دەوروبەری، هەروەها پادشای سێیەم لە مادییەکان کە بەناوی هوڤەخشترە (Huve khshtra) ناسرا، توانی سنووری دەوڵەتی میدیا فرەوان بکات و گەورە جەنگاوەرەکان کۆ بکاتەوە، زۆر شانشینی لە ولاتە نزیکەکانی دەوڵەتی میدی خستە سەر دەوڵەتەکەی خۆی تا لە ساڵی 612 پ.ز بە هاوکاری بابلیەکان توانی شاری نەینەوا، پایتەختی ئاشوورییەکان بگرێت و لاپەڕەی ئاشوورییەکان لە تۆماری حکومەتەکان بسڕێتەوە، دوای ئەوەی ئاشوورییەکان گەورەترین ئیمپراتۆریەتیان لە رۆژهەلاتی کۆن دامەزراند. ئەم رزگار کردنی نەینەوا لە دەستی ئاشوورییەکان، ناوبانگی میدییەکانی بلاو کردەوە و رۆڵی سیاسیان لە هەموو ئاسیای بچووك بلاوبووەوە.

---

(1) مسعود محمد، لسان الکرد، ص 19.

(2) تاریخ الکرد القدیم، ص 11.

دوای پادشا هوڤەخشترە کوڕەکەی ئەشتوڤیگو (Ishovygo) لە ساڵی 584 پ.ز بوو بە پادشا و بایەخی بە هێزی سەربازی میدی دا، لەگەڵ گرینگی دان بە زێدە بوونی هێزی بەرهەڵستکاران لە بابل و بەردەوامی میدییەکان لە ململانێ لەگەڵ هێزە هەرێمەکانی دیکەی ئاسیا، تا ئەو کاتەی پارسە هەخامنشیەکان لە کۆتاییدا توانیان حوکمڕانی میدییەکان لەناو ببەن. کوروش گەورە کوڕی ئەرشامی پارسی، نەوەی ئەشتوڤیگو لە کچەکەی (دوغدو) توانی دەسەلات لە ولاتی مادییەکان بگرێتە دەست. بەم جۆرە حوکمڕانی لە مادە کوردەکانەوە گوازرایەوە بۆ پارسە هەخامنشیەکان (فارسە ئێرانییەکان)، ئەوانیش هەموو مەزنی و دەسکەوت و کارە شارستانیەکانی مادییەکان لە رۆشنبیری ئاڤێستا و زمانی ماد و ئایینی زەردەشتیان دایە پاڵەخۆ.

ئایینی زەردەشتی لە خاکی کوردستانی ئێران توانی رەگ داکوتێ، هەرچەندە پارسەکان توانیان زمان و ئایینی مادە کوردەکان بێننە نێو قەوارەی رەگەزی خۆیان. لە یەکەم هەوڵی بالاچوونی فارسە کۆنەکان بە لەخۆگرتنی کولتووری شارستانی میللەتی کورد، بەلام ناو و باسی میدییەکان لە مێژوودا چەسپا و گەواهیەکی زیندوو بۆ ئەو بەخششەی بە شارستانیەتی مرۆڤایەتیان بەخشی وەك کۆنترین پێشینیانی کوردی ئێستا.

شایانی ئاماژە پێکردنە لە هەندێ ئەشکەوتدا لە ناوچەی سلێمانی هەندێ گۆڕ دۆزراونەتەوە، شیاوی ئەوەیان لێ دەکرێت کە گۆڕی هەندێ لە میدیەکان بێت. لەنێو ئەوانیشدا گۆڕێکی شاهانەی تیادایە لەم ئەشکەوتانە (قزقبان و کوڕ و کچ) ی لە بناری چیاکەیە پشت دێی شرناخ. باوەڕ وایە کەوا گۆڕی پادشا فراوەرتیس دەکەوێتە نزیك (سری ـ پول) لەقەد پاڵی رۆژئاوای چیای زاگرۆس و رووی پێشەوەی بە داتاشیتی زەق ئەخشێنراوە. دیمەنی داتاشینیەکەی رووکەشی گۆڕەکانی چیای ئەخشاندووە، تاکی میدیای دەنوێنێت بە ریش و جلوبەرگی لە پێستی ئاژەڵ

دروستکراو و پێلاڕێکی بلندی لە پێدایە و لای پێشەوەی بۆ سەرەوە چەماوەتەوە[1]. دەوڵەتی میدی لە سەردەمی (کی ئەخسار) ئیمپراتۆریەتێکی گەورە پێکدێنێت لەگەڵ بابلییەکان موڵک و دارایی ئاشوورییەکانیان دابەشکردووە و شانشینیەکەی ولاتی میدیا و ولاتی فارس و ولاتی ئاشووری تا سنووری ئاسیای بچووک گرتەوە.

(1) تاريخ الكرد القديم، ص 114.

دەرووی شەشەم

مێژووی هەندێ دموڵەت و میرنشینی کوردی لە سەردەمی ئیسلامیدا

History of some states Kurdish and countries in the period Islamic

دموڵەتی رموادی: 343 ك ـ 954 ز
دموڵەتی شەددادی: 340 ك ـ 168 ز
دموڵەتی مەروانی (دۆستەکی): 380 ك ـ 990 ز
دموڵەتی ئەیوبی: 1171 ز ـ 1250 ز
میرنشینی حەسنەوەیهی: 328 ك ـ 959 ز

دەوڵەتی ڕەوادی: 343 ك ـ 954 ز

لە سەردەمی میژووی ئیسلامیدا، چەندان میرنشین و سەرکردایەتی سەربەخۆ و نیمچە سەربەخۆی کوردی پەیدا بوون. سەرکردە و فەرمانڕەواکانیان ڕۆڵی بەرچاویان لە میژووی کورد و کوردستان گێڕاوە، ئەم میرنشینانە کۆڵەگەی پشتی میژووی کوردی پێکدێنن[1]. لەم باسە کورتەدا هەندێ لە گرینگترینی ئەم میرنشین و دەوڵەتانە بەسەر دەکەینەوە:

1ـ دەوڵەتی ڕەوادی:

بۆ ڕوونکردنەوەی ڕۆڵی میژوویی کورد لە قەوقاسیا پێویستە بگەڕێینەوە بۆ میژووی ئەم دەوڵەتانەی بەشێك بوون لە دێرینسی و هێز و بەشێوەیەك توانیان فەرمانڕەوای ئازەربایجان و بەشێك لە ئێران و ئەرمینیا بکەن. دەوڵەتی ڕەوادی دەسەلاتی سیاسی خۆی بەسەر ئازەربایجان سەپاند، لەو کاتەیدا دەوڵەتەکە سنووردار بوو بە ناوچەکانی سێگۆشەی نێوان دوو زێی ئاراکس و کر، سەرەڕای زۆر ناوچەی دیکەی دەوروبەری قەوقاسیا.

لەراستیدا ((دەتوانین بڵێین کەوا میرنشینییە کوردییەکانی دروست بوون لە قەبارە و هێز و دەسەلات و ڕادەی فەرمانڕەوای جیاواز بوون، هەندێکیان میرنشینی گەورە بوون دەسەلات و هێزی فرەوانیان بوو و توانیان بۆ ماوەیەکی درێژ حوکمڕانی بکەن وەك میرنشینی سۆران و بەهدینان و هەکاری و ئەردەلان، و هەندێکی دیکە بچووك بوون و ماوەی حوکمڕانیان زۆری نەبرد وەك: میرنشینی دونبولی و مەحمودی و برادۆستی و موکری و ... بڕوانە: کتێبی شەرەفنامە...چۆن بەدلیسی دەتوانێت بۆ جیهانی ڕوونکاتەوە کەوا کورد دەوڵەت و میرنشین و بنەماڵەی حوکمڕانی هەبووە پێش سەردەمی عوسمانی بە چەندان سەدە، وەك میرنشینی

---

(1) شرف خان البدليسي و منهجه التاريخي من خلال كتابه شرفنامه، مصطفى احمد النجار، ص 172.

لورستانی بچووك و لورستانی گەورە و حەسنەوەی و خورشیدی و مەروانی...ئەم میرنشینانە و سەرکردایەتیانە تایبەتمەندییەکی بنەماڵەیی و دەرەبەگی و ئایینی هەبوو[1].

چۆنەتی دروستبوونیان جیاواز بوو، هەیانە بەهۆی سیاسی دروست بووە، سەرکردە و سەرۆکی ئازا و پاڵەوان و بوێریان تێدا هەڵکەوتووە توانیویانە ئەندامانی خێڵەکەیان لە دەوری خۆیان کۆ بکەنەوە و دەسەلاتیان فرەوان بکەن بە کۆنترۆلکردنی خاکێکی فرەوان و رۆژ لەدوای رۆژ روو لە بڵندی بکەن، تا ئەو رادەیەی هەندێکیان دەوڵەت و حکومەتی ناوەندی پەیمانیان پێبەخشین بە فەرمانڕەوای کردن لە میرنشینییەکەیان و سەربەخۆبوون لە حوکمڕانی[2]. بۆ نموونە ئەحمەد کوڕی مەروان، بەناوبانگترین فەرمانڕەوای جزیرە بوو توانی پلە و پایەی بەرز بێت لە دەسەلاتداری و شکۆمەندی و دەسەلاتی خۆی بسەپێنێتە سەر ناوچەیەکی فرەوان لە ولاتدا لە سەردەمی خەلیفە (القادر باللە) تا ئەو رادەی خەلیفە ناوی (نصر الدولە) ـ (سەرکەوتنی دەوڵەت) ی پێبەخشی. ئەم فەرمانڕەواە نزیکەی هەشتا ساڵ ژیا. پەنجا و دوو ساڵ سوڵتانی ولایەتی دیاربەکر و جزیرە بوو، خاوەن دەسەلات و سەربەخۆیی بوو. هەروەها وەك ئەتابەك یوسف شا حاکمی لۆڕستان، ئەبقان کوڕی هۆلاکۆ پەیمانی دایە هەڵمەتی نەکاتە سەر. هەروەها شا ئیسماعیلی سەفەوی زۆر مەڵبەند و قەلاتی لە موکریان بەخشیە میر غازی قران و دانی نا بە میرنشینییەکەی بە فەرمانێکی شاهانە.

مینورسکی باس لە شەش لە میرەکانی بنەماڵەی رەوادی دەکات لەگەڵ هەندێ زانیاری کەم لە بارەیانەوە لە دەقێك پەیوەندی بە (باب الابواب) هەیە، بەلام نەیتوانی سەرچاوەی ئەم

(1) لازریف، المسألة الكوردية (891 ـ 1917). جليلی جليل، من تاريخ الامارات، ص 56. سعدی عثمان، كردستان، ص 153.

(2) شرفنامە، ص 496. محمد امين زكي، تاريخ الدول، ص 223. كامران عبدالصمد، كردستان العثمانية، ص 54.

زانیاریانە بزانێت. ناوەکان بە گواستنەوە لە مینورسکی بەم شێوەیەی خوارەوەن:

روادییەکان توانیان زۆربەی ولاتی ئازەربایجان بخەنە ژێر دەسەلاتی ناوەندی و شاری تەبریز (تەورێز) یان کردە پایتەختی فەرمانڕەواییان سالّی 343 ك / 954 ز، یەکەم کەسی فەرمانڕەوای دەولّەتی رەوادی پادشا محەمەد کوڕی حسێن بوو کە توانی دەسەلاتی سیاسی خۆی لەسەر ئازەربایجان و ئەرمینیا بسەپێنێ. دوای کۆچی دوایی کردنی کوڕەکەی حسێن کوڕی محەمەد کوڕی حسێن بوو بە پادشا، بە پادشایەکی بەهێز ژمێردرا و دەولّەتی رەوادی لەسەردەمی ئەودا ـ وەك مێژوونوسان لەسەری رێك کەوتوون ـ حکومەتێکی سەربەخۆی خاوەن دەسەلات و سەربەخۆ (Autonony) بوو لە بەڕێوەبردنی کاروباری خۆی و ملکەچی دەسەلاتی هیچ دەولّەتێکی دیکە نەبوو. لەبەر ئەوەی سیستەمی پاشاکی (وراثی) بوو، کوڕەکەی ئەبولهەیس محەمەد حسێن محەمەد کوڕی حسێن جێی گرتەوە.

ئەم میرە لە بەکارهێنانی هێز بەناوبانگ بوو لە مل پێکەچکردنی دەولّەت بۆ فەرمانڕەوای، لە ماوەی فەرمانڕەواییەکەی، برایەکی مەرزبان کوڕی حسێن لێی یاخی بوو و توانی لە سالّی 386 ك / 996 ز عەلی کوڕی هەیجا بگرێت و بیخاتە بەندیخانەوە، بەلام زۆری نەخایاند لە فەرمانڕەوایدا لەبەر ئەوەی پاش چەند سالێکی کەم لە سالّی 391 ك / 1025 ز مرد. دوای مردنی برایەکەی ئەبومەنسور و دواتر فەهردان کوڕی محەمەد بوونە فەرمانڕەوا، ئەوەی دواییا جیابوو لە هەموو فەرمانڕەوانی دەولّەتی رەوادی لەوەیدا ماوەی فەرمانڕەواییەکەی درێژترین ماوە بوو تا مرد لە 451 ك / 1059 ز، دوای ئەو کوڕەکەی محەمەد جێی گرتەوە.

وادیارە سیستەمی فەرمانڕەوای لە دەولّەتی رەوادی وەك شانشینەکانی دیکە وا باوبوو فەرمانڕەواە کوردەکان سەرکردایەتی سوپایان دەکرد لە جەنگدا، بەڕێوەبردن پشتی بە مولکداریی زەوی دەبەست و باجی لەسەر زەوی و بازرگانی دادەنا، هەروەها هەندێ باجی دیکەی بە شێوەیەکی کاتی دەسەپاند تا خەرجی دروستکردنی قەلا و سەنگەر یان هەلّمەتی جەنگی دابین بکەن.

فەرمانڕەوای پاشماکی بوو، لە باوکەوە دەگوازرایەوە بۆ کوڕەکانی و پادشایەتی دەگوازرێتەوە بۆ برا لەگەڵ بوونی کوڕ لە سەرۆك و سەرۆك خێڵ و گەورە پیاوانی ئایینی دەگوازرێتەوە. لەبەر ئەوە روون نییە کە ئایا پادشایانی دەوڵەتی رەوادی رووکاری خودبەسەرانە (دیکتاتۆرانە) یان هەبووە یان نەخێر، پشتیان بە راوێژ (شوری) دەبەست، واتە دەگەڕانەوە بۆ ئەو ئەنجومەنانەی نوێنەری گەل بوون بۆ راوێژ پێش بڕیاردان. پێگەی گەورە ساماندارەکان و موڵکدارەکان و شێخ و پیاوانی ئایینی (Relegion means) لە بەرایی دابوون لەرووی چینە کۆمەلایەتییەکان رێزی زۆریان هەبوو.

دەوڵەتی رەوادی ئەنجومەنی ((هۆزەکان)) ی دامەزراند کە نوێنەری هۆزە جیاجیاکانی تێدابوو، چی کورد بن یان سەر بە نەتەوەی دیکە بن کەوا لەژێر سەروەری (Soverignty) ناوەندی دەوڵەتدابن. ئاشکرایە ئەم ئەنجومەنە بڕیارەکانی پەیوەندی بە سیاسەتی دەرەوە و ناوەوەی دەوڵەت نەبوو، بەڵکو سیستەمی ئابووری و بازرگانی دەردەبڕی. پادشا دەربارێکی نزیکی هەبوو، گەورە فەرمانبەرانی تیادابوو لە خزمانی خۆی وەك (ئەنجومەنی راوێژ) وابوو کە گەورە فەرمانبەرانی دڵسۆز و خاوەن موڵکەکان و پیاوانی ئایینی دەگرتەوە.

کوردان بایەخێکی گەورە بە پیاوانی ئایینی دەدەن و لە دیوەخان و ئەنجومەنەکانیان نزیك دەکەنەوە و پشتیان پێدەبەستن بۆ راوێژ. فەرمانڕەواە کوردەکان توند بوون لە بەجێهێنانی یاسا و رێساکانی شەریعەتی ئیسلام.. مافیان بە پیاوانی ئایینی دەدا داوای لێبوردن بکەن بۆ بەندکراوەکان تەنیا لە حاڵەتی (ناپاکی) نەبێت. کوردان ناپاك بە شایانی سزا دەزانن، بەبێ ئەوەی هیچ راسپاردەیەك بەهاتای بێت. پادشا خۆی بڕیاری لەسێدارەدان بەسەر ناپاکاندا دەردەکات کە ناپاکی بەرامبەر دەوڵەت دەکەن، گەورەترین تاوان سیخوڕی و کارکردنە بۆ دوژمن. ((میرنشینە کوردییەکان سیستەمێکی کارگێڕی ئاست بەرزی هەبوو لەرووی رێکخستنو وردی، لە سیستەمی زۆربەی دەوڵەتانی ئیسلامی جیاواز نەبوو لەو سەردەمەیدا، زۆر دامودەزگا و ئەرکی کارگێڕی هەبوو کەوا فەرمانبەر و کارگێڕییەکان بەرێوەیان دەبرد یان بۆ ئاسانکردنی کاروباری میرنشینەکە بەرەو باشتر))[1].

(1) الشرفنامە، ص 178.

وادیاره سیستەمی حوکمڕانی لە دەوڵەتی ڕەوادی ئاماژە بەوە دەکات توانیبێتی رادەیەکی گەورەی لە پێشکەوتن هێنابێتەدی تا ئەو رادەی نزیک کەوتبێتەوە لە چەمکی دەوڵەت (State)ی یاسایی بنیاتنراو لەسەر سەروەری یاسا (Soverigeneity Law) لەبری سەروەری حوکمڕانی تاك (سەرۆکایەتی تاکە کەس) کە لە چاخەکانی پێش سەردەمی دەوڵەت پێش 954ز باو بوو.

ناوی فەرمانڕەواکانی ڕەوادی:

محەمەد کوڕی حسێن 463 ك / سەرەتای سەدەی دە 1071 ز

حسێن کوڕی محەمەد 340 ك / 951 ز

ئیبراهیم کوڕی مرزەبان 373 ك / 983 ز

ئەبولهەیجا محەمەد 386 ك / 996 ز

ئەبوناسر کوڕی حسێن 416 ك / 1025 ز

ئەبومەنسور ڤەهسودان کوڕی محەمەد 451 ك / 1059 ز

محەمەد کوڕی ڤەهسودان 463 ك / 1116 ز[1].

---

(1) مینورسکی، دراسە تاریخ ققاسیا، ص 8 ـ 9.

دەوڵەتی شەدادی 340 ك / 468 ك:

دەوڵەتی شەدادی لە ئەرمینیا دامەزرا، لە ساڵی 340 ك / 951 ز یەکەم پادشای محەمەد کوڕی شەداد کوڕی قەرتەق بوو. شاری دڤین (دوین ،دبیل) پایتەختی کارگێڕی و سیاسی و دەسەلاتیان بوو. مێژوونوسان لەوانەش عەرەبە موسڵمانەکان ستایشی دەوڵەتی شەدادیان کردووە، فەرمانڕەوایەکەی لەسەر لەسەر هەمان بنەما و بنچینەی ئایینی پیرۆزی ئیسلام بوو، حوکمڕانیان ناوبانگی دەرکردبوو بە دادپەروەری و یەکسانی و خۆشگوزەرانی. لە کتێبێکی مێژوونوسی عوسمانی ئەحمەد کوڕی لوتفوڵڵای ناسراو بە (مونەجیم باشی) لە یەکێك لە بەشەکانیدا هاتووە، سەبارەت دەوڵەتی شەدادیی کوردی کە فەرمانڕەوای ئاران و ئەرمینیا بوو، وادیارە ئەم مێژوونوسە لە کتێبەکەیدا پشتی بە ڕاستییەکانی مێژوو بەستووە و لە کتێبێکی مێژوویی کۆن لە ساڵی 500 ك نووسراوەتەوە دەڵێت: ((سەرەتای دەرکەوتنی بەنی شەداد لە ساڵی 340 ك بوو و لەناوچوونی ساڵی 468 ك بوو، ماوەی حوکمڕانیان 128 ساڵ بوو، لە یەکەم پادشایانەوە محەمەد کوڕی شەداد کوڕی قەرتەق))(1). هەروەها ئیبن ئەسیر باسی بنەماڵەی شەدادیانی کردووە و لە بارەیانەوە دەڵێت: ((بنەماڵەیەکی ئیسلامییە دەگمەنە کە بە وردی لە مێژووکەیانی کۆڵیوەتەوە))(2).

لە کاروبارە دەگمەنەکانی ئەمانە و بەهۆی ڕاهاتنیان لەسەر شەڕ و چالاکییان لە سەردەمی ئاشتیدا، ڕاستەوخۆ لەگەڵ هاوسێ مەسیحییەکان لە ئەرمەن جۆرجی و ئەبخازی و روسی و هۆزەکانی دیکەی باکوور هەڵوسەوتیان هەبووە کە سروشتی شوانکارەیی جەنگ و تالان و بڕۆیی بەسەردا سەپاندوون.

گەر لە مێژوو بکۆڵینەوە دەبینین چەندان (حەلقەی) گەوی بزر هەیە سەبارەت ململانێ و ڕووداوەکان و سەبارەت ژیانی هەندێ لە گەلانی کۆن کە ڕۆڵی کاریگەریان هەبووە لە هەموو لایەنەکانی ژیانی سیاسی لە ڕۆژهەلاتی ئاسیای بچووك. بەرچاوترین ئەو ئەڵقە و تانەش ئەو

---

(1) منجم باشی، جامع الدول ـ باب الدولة الشدادية.

(2) ابن الاثير، الكامل في تاريخ، الجلد التاسع، ص 289.

ململانێ و ڕووداوە مێژووییانەن کە لە کۆندا پێش دەرکەوتنی تورك و نووسینەوەی هەواڵەکانیان لە مێژوودا ڕوویان داوە.

سەبارەت دەوڵەتی شەدادی، ئەو دەوڵەتەی دەماری سیاسەتمەدارانی بیزەنتی ڕاگرت، کە هەمیشە لە خەمی دابینکردنی بارودۆخیان بوون لە ئەرمینیا و قەوقاسیا. کوردە شەدادییەکان، خەنجەری سەر ئەستۆیان بوون، لە بەرزترین ئاستی بەرهەڵستی ئازایانەی وا ئیمپراتۆرە بیزەنتییەکەیان واڵیکرد چاوەڕێ بن بارودۆخی دەسەلاتی بیزەنتە لەو ناوچانەدا باشتر بێت بەهۆی دەسەلاتی کوردی پڕ چالاکی جەنگی بێ کۆتایی. فەرمانڕەوای کوردی شەدادی لەو ماوەیەدا گرنگ بوو ڕۆڵی سەروەری کوردی تێدا بەرچاو بوو کەوا ناوبڕی نێوان ڕۆڵی سەروەری عەرەبیی ئیسلامی و داگیرکاری تورکی بوو.

وادیارە خواستی نەتەوەیی لەنێوان دەوڵەتی ڕەوادی و شەدادی بەم شێوەی سەرکەوتنی گەورە لە چالاکییە سەربازییەکانیان بێنێتەدی، لەبەر ئەوەی هەر دەوڵەتێك بەتەنیا کاری دەکرد جیا لەوەی دیکە و بەو شێوەیەی پێی باشە بۆ جێگیرکردنی حوکمڕانی خۆی.

((مێژووی میرنشینە کوردییەکان تایبەتمەندییەکی هەبوو و ئەویش زۆری کێشە و ململانێی ناوخۆ بوو و جەنگی بەردەوام بوو بە درێژایی مێژوو، ئەوەیان بووە هۆی بێهێزی قەوارەی سیاسی و ڕێگاخۆشکەر بۆ دەستێوەردانی بیانی، بەتایبەتی لە لایەن فورس و تورکەکانەوە))[1].

((زۆربەی ئەم ململانێ و ناکۆکیانە بەهۆی خوازیاری و چاوتێبڕینی کەس بوون و ڕکابەری لەنێوان سەرۆکەکانی کە هەوڵیان دەدا بگەن بە دەسەلات، هەریەکە بۆ بەرژەوەندی تایبەتی خۆی و دەردەست کردنی دەسکەوت و زەوی زیاتر))[2].

((کەواتە دەکرێ بڵێین ناکۆکی لە نێوان ئەندامانی هۆز و خێڵە کوردییەکان ئادگارێکی بەرچاوی کۆمەڵگای کوردی بووە بە درێژایی مێژووەکەی، لەهەمان کات گرنگترین هۆ بووە کە بووەتە ڕێگر لە بەردەم دروست بوونی دەوڵەتێکی یەکگرتوو))[3].

---

(1) محمد زكي امين، ص 260.

(2) باسيل نكتين، الاكراد، ص 158. ليسرخ، دراسات حول الاكراد، ص 10.

(3) محمد زكي امين، ص 149.

هەرچۆنێکی بێت، ئەوا محەمەد کوڕی شەداد سەرۆکی دەوڵەتی شەدادی ڕووبەڕووی هێرشێکی گەورە بووەوە لە لایەن بنەماڵەی بەکراتی جۆرجی لە نێوان ساڵانی 952 ـ 977 زایینی و توانی ئەم هێرشە شکست پێبێنێت و بیسەلمێنێت کە سەرکردەیەکی کوردی ئازا و جەنگاوەرێکی پلە یەکە و دوای مردنی، کوڕەکەی فەزلولڵای یەکەم 985 ـ 1031 ز شوێنی گرتەوە، کە لە سەرچاوە ئیسلامییەکاندا بەناوی (فەزلۆن) ناسراوە. کارەکانی ناوبانگیان دەرکرد زیاتر لەوەی باوکی ئەنجامیدان، توانی دەسەلاتی سیاسی دەوڵەتی شەدادی فرمەوان بکات.

ناوی فەرمانڕەواە شەدادییەکان:

1- محەمەد کوڕی شەداد کوڕی قەرتەق 340 ك / 944 ز
2- عەلی لەشکری یەکەم کوڕی محەمەد 360 ك / 971 ز
3- مەرزبان کوڕی محەمەد 368 ك / 978 ز
4- فەزلی یەکەم کوڕی محەمەد 375 ك / 985 ز
5- ئەبولفوتوح موسا 422 ك / 1031 ز
6- عەلی لەشکری دووەم 425 ك / 1049 ز
7- ئەبوشێروان کوڕی لەشکری 440 ك / 1049 ز
8- ئەبو ئەسوار شافوری یەکەم 441 ك / 1022 ز
9- ئبن فەزل 413 ك / 1022 ز
10- فەزلی دووەم کوڕی شافور 459 ك / 1067 ز
11- فەزلی سێیەم (فزولون) 468 ك / 1073 ز
12- ئبن فەزل 1075 ز
13- منوچهر کوڕی شافوری یەکەم 512 ك / 1118 ز
14- فەزلی چوارەم (فەزلون) 519 ك / 1125 ز
15- کوڕی شافوری دووەم (ئەبوئەسوار) ؟
16- محەمەد کوڕی شافوری دووەم ؟
17- خۆشچیهر 525 ك / 1131 ز

18- فەخرەدین شەداد 550 ك / 1155 ز

19- فەزلۆنی پێنجەم ؟

20- سوڵتان شاهەنشا 559 ك / 1174 ز[1].

توانی دەست بەسەر بەشێکی گەورەی ئەرمینیا دابگرێت و فەرمانڕەواییەکەی نزیکەی 47 ساڵی خایاند، تیایدا بلیمەتی و ئازایەتی و ڕۆڵی خۆی لە ئەنجامدانی کاری شکۆدار بۆ ئیسلام نواند، وەك: سەرانە (جزیە) ی خستە سەر جۆرجی و ئەرمەن و هەوڵیدا ئاینی ئیسلام بلاو بکاتەوە لە بەشێکی فرەوانی ولات و ئەم ئەمیرە کوردە نازناوی فەرمانڕەوایێك موسڵمانی بەسەر خۆی لێندرا[2].

مەسیحییەکان کە بینیان دەوڵەتی شەدادی موسڵمان بەهێزن و ناتوانن ڕووبەڕوویان ببنەوە و هیچ ئاکامێکی جەنگی لەبار دژی وی و بالادەستی سیاسی ئەو بەدەست بێنن، هەڵیاندا چەندان هاوپەیمانی لەگەڵ دەوڵەتە مەسیحییەکانی دەوروبەر ببەستن، سەرەڕای داوای یارمەتی لە بیزەنتیەکان بەناوی (خاچ پارێزی) بۆ ئەوەی پشتگیری مەسیحیەکان بەدەست بێنن بۆ وەستاندنی ئەم بالا دەستییەی موسڵمانان لە ناوچەی ئاسیای بچووك، ئەوەی یاریدەری ئەم هەڵوێستەش بوو پێکدادانی دەوڵەتی حەمدانی عەرەبی لەگەڵ بیزەنتیەکان بوو، ململانێیەکی توند بوو شەدادیەکان هاوبەشیان تیادا کرد بۆ پشتگیری موسڵمانەکان بێ هیچ ئامانج تەنیا بلاوکردنەوەی ئیسلام و فرەوانکردنی دەوڵەتی شەدادی بوو تا ناوچەکانی خواروی ئاراکس بگرێتەوە.

میر فەزڵی یەکەم کوڕی محەمەد کوڕی شەداد لە ساڵی 422 ك، کۆچی دوایی کرد. دوای ئەو کوڕەکەی ئەبولفتوح موسا هاتەسەر تەخت و نزیکەی سێ ساڵ حوکمڕانی کرد. لەو کاتەدا روسەکان هاتنە مەیدانی سیاسەت، ململانێ و ڕووداو هاتنە پێشەوە، زۆر توندبوون بۆ کوردان و لە جەنگی دڕندانەدا، بنەماڵە کوردیەکان بە تەنیا نەیانتوانی بەرگەی گرن، تەنیا لەرێگەی هاوپەیمانێتی سەربازی نەبوایە لەگەڵ دەوڵەتانی مەسیحی هاوسێ نەبێت، وەك: ئەبخاز و جۆرجی و ئەرمەن و ئەوانی دیکە.

---

(1) مینورسکی، ص 36 ـ 132.

(2) مینورسکی، ص 42.

لە ئاکامی پیلانی ئەرمەن لەگەڵ کرج و جارێکیش لەگەڵ بیزەنتییەکان دژی شەدادیەکان بەتایبەتی و دژی ئیسلام بە گشتی، توانیان بەسەر ئەم میرنشینە زاڵ بن و لە ساڵی 595 ك / 1191 لەناویان برد. لەگەڵ مەغۆلەکان هاوکاریان کرد و هێرشێکی هاوبەشیان کردە سەر رۆژهەلاتی ئیسلامی، بە ناوەندی میرنشینی شەدادیشەوە شاری (ئانی) ئەوکاتی، بەم جۆرە فەرمانڕەوای ئەم میرنشینییە لە مێژوودا کۆتایی هات، شەدادیەکان هیچ رۆڵێکی سیاسیان نەما، تەنیا ئەوە نەبێت هەندێ کتێب و ژیاننامە و مردووان باسی زانیانیان دەکەن[1].

---

(1) الامارة الشدادية الكوردية فى بلاد ئاران، اسماعيل شكر رسول، أربيل، 2001، ص 89.

دەوڵەتی مەروانی (دۆستەکی) 372 ك / 1085 ز:

مێژوونوسان ئاماژەیان بە بالادەستی روسەکان نەکرد بەسەر دەسەلاتی سیاسی کوردی لە ناچەکەدا. دەوڵەتی دۆستەکی کوردی دەرکەوت، میر ئەبو عەبدوڵلا حوسێن کوڕی دۆستەك ناسراو بە (باز ئەبی شوجاع) ی سەر بە هۆزی حەمیدیەی کوردییە، ئەوانەی لە گەورەترین و بەناوبانگترین هۆزی ئاکرێ دەژمێردران کە لەو چیایانە نیشتەجێ بوون کە لە شارەوور تا ئامەد دەگرێتەوە.

میر (باز) چەندان شەڕی لەگەڵ بوەیهی و هاوپەیمانانی لە حەمدانیەکان کرد ـ بەپێی پەیماننامەی نسیبین 374 ك / 914 ز کە لەنێوان بوەهییەکان بەسترا توانی ناوچەیەکی فرەوان لە دیاربەکر ـ ئامەد دەستبەیەراگرێت، وەك حسەن کیف (حصن کیف) و ئامەد و نسیبین و جزیرەی ئبن عومەر و حسن کیفای کردە پایتەختی خۆی[1]. خەلیفەی عەباسی قادربیللا نازناوی (شاباز ئەبی شوجاع) ی پێبەخشی و دراوی تایبەتی هەبوو لە ساڵی 360 ك / 968 ز بلاوی کردەوە کە نەخشێکی لەسەر بوو نازناوەکەی بوو و لە وتاری رۆژانی هەینی ناوی لەسەر مینبەر دەخوێندرایەوە لەتەك ناوی خەلیفەدا.

بنکەی حوکمڕانی مەروانیەکان لە میافارقین بوو، میر (باز) ی ناوبراو زۆر جەنگا لەگەڵ بوەیهییەکان تا ئەو رادەی سوپاکەی گەیشتە نزیك موسڵ و لە ساڵی 380 ك / 990 ز داگیری کرد[2]، و لەبن دەستی دەیلەمیەکانی رزگار کرد. ئەم هەواڵە گەیشتە گوێی سەمامولدەولەی بوەیهی، زۆر ترسی لێنیشت و توند و ئاشارام بوو سوپایەکی گەورەی پێکەوەنا بەرەورووی بووەوە، بە سەرکردەیی زیاد کوڕی سهراکویە هەردوو سوپا لە نزیك تکریت تێکپڕژان. ئەبوشوجاع ترسا و گەڕایەوە، لە موسڵ نەوەستا بەڵکو یەکسەر گەڕایەوە دیاربەکر و هەردوولا

(1) ابن الاثیر، الکامل، ج 7، ص 123. ابن الأزرق الفاروقي، تاریخ الفاروقي، تحقیق بدوی عبدالطیف، بیروت، 1974.

(2) بگەڕێوە بۆ: عبدالرقیب یوسف، الدوله الدوستکیه، ج 1، بغداد، 1972، ص 117 ـ 127.

پەیاننامەی ئاشتیان بەست.لە ساڵی 377 ك / 978 ز (شاباز ئەبوشوجاع) سوپایەکی گەورەی ڕێکخست و بەرەو موسڵ هات. ئەوکات شەرفولدەولە حوکمڕانی بەغدای دەکرد. ئەوکاتی ئەبانەسەر خواشازەی کردە سەرکردە بۆ بەرگری کردنی، بەلام (باز) خۆی ڕانەگرت ناچار پاشەکشەی کرد و داوای یارمەتی و فریای کرد. ناچار داوای یارمەتی لە دوو خێڵی بنی عەقیل و بەنی نەمیری عەرەبی کرد و ئەبوشوجاع براکەی (تەلیعەتولدەولە) ی کردە سەرکردەی سوپا و لە شەڕدا براکەی کوژرا و سوپاکەی تێکشکا.

لە ساڵی 380 ك / 900 ز نیازی گرتنی موسڵی هەبوو، وارێکەوت ئەسپەکەی ساتەی کرد بەریدایەوە، لە ئاکامی ئەوە لە ڕۆژی دووەمی جەمادی ئاخر کۆچی دوایی کرد. دەڵێن: یەکێك لە بەنی عەقیل بە کوژراوی بینیوبەتی هێشتا ژیانی لەبەر دابووە، ئەویش سەری بڕیوە وبردوویە بۆ حەمدانییەکان، ئەوانیش بردویانە بۆ بەغدا و لەسەر دەری میرنشینەکەیان هەڵواسیوە لە موسڵ[1].

دوای ئەو کوڕی خوشکەکەی ئەبوعەلی حەسەن کوڕی مەروان دەسەلاتی گرتە دەست و شاری حەسەن کێفی کردە بارەگا و دەستی کرد بە فرەوانکردنی حوکمڕانی دەسەلات و کۆنترۆڵکردنی ناوچەکانی دیکە بۆ ماوەیەکی زۆر[2]. لەو ماوەیەدا هەریەك لە ئەبوتاهیر ئیبراهیم و ئەبی عەبدوڵلا حوسێن حەمدانی بۆ دەستگرتن بەسەر ولاتی (باز) ی بێ خاوەن، ئەبوعەلی حەسەن کوڕی مەروان ڕووبەڕویان بوونەوە و شەڕی لەگەڵ کردن، شەڕێکی توند و ئەباعەبدوڵلای بەدیل گرت و دواتر وەك پیاوەتی بەڕەڵلای کرد. دوای ئەم سەرکەوتنە ڕووی کردە دیاربەکر و حکومەتە بەناوبانگەکەی دامەزراند بەناوی (حکومەتی مەروانی) و بە دادپەروەری و پیاوەتی جوولایەوە لەگەڵ میللەت و بایەخی بە ئاوەدانکردنەوەدا و ولاتی خۆی فرەوانکردتا لە باکووری ڕۆژهەلات گەیشتە موسڵ و دەوروبەری لە لایەن خۆیەوە حوکمڕانێکی بۆ دانا و دراوی بەناوی خۆی لێدا. ئەبوعەلی کوڕی مەروان لە ساڵی 387 ك / 997 ز دەستێکی چەپەڵ لەناوی برد.

---

(1) الشرفنامە، ص 101.

(2) عادل تیکن، دیاربکر، استنبول، 1971، ص 24.

لە دوای ئەو براکەی ئەبو سەید مەنسور مومهیدی ئیسلام[1] بوو بە حوکمڕان، ئەویش بایەخی بە کاروباری دەوڵەت دا و دراوی لێدا و بە بلیمەتی حوکمڕانی دەکرد تا ساڵی 402 ك / 1011 ز، شروە کوڕی مامی خاوەن قەلای (ئوتاق = هتاج = لیجە) میوانداری کرد بە پلانی کوشتنی. لە دوای ئەو پادشای دادپەروەر ناسرولدەولە ئەحمەد بوو بە پادشا کەوا بلیمەت و لێزان بوو بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری حوکمڕانی[2]. بەمجۆرە پادشایانی مەروانی تا ساڵی 478 ك / 1058 ز حوکمڕانیان کرد کە سەلجووقیەکان دەوڵەتی مەروانیان لەناو برد، دوای ئەوەی وەك هێزێکی سیاسی و سەربازی لە وڵاتی خەلافەتی عەباسیدا دەرکەوتن. سەلجووقیەکان بە هێزەکانیان هێرشیان کردەسەر وڵاتی بەنی مەروان و داگیریان کرد لە ئامەد و میافارقین و جزیرەی ئبن عومەر و حەیەن کێف لەبن دەستی بەنی مەروان ئەما هەموو کەوتە بن دەستی بەنی جەهیر[3]. بەم جۆرە دوڵەتی مەروان تێکشکا[4].

لەگەڵ دەرکەوتنی روس و هاتنی بیزەنتییەکان بۆ ناوچەکە لە سەدەی دوازدەدا، یارمەتیدەر بوو بۆ پتەوکردنی کۆڵەگەکانی یەکەم جەنگی خاچپارێزی کە تیایدا بیزەنتییەکان مەبەستیان بوو هێز و فرەوانبوونی ئیسلام رابگرن. سەنگی گەورەی ئەم جەنگەش کەوتە سەر ئەستۆی کوردان، سەرکردایەتی رزگاریی ئیسلامیان کرد لە ئاسیای بچووك زۆر بە توندی و دڕندەیی. دەشێ بەرچاوترین پلەی توند و تیژی مەسیحایەتی بۆسەر کورد ئەوکاتە دەرکەوت کە (باز) میری کورد سەرۆکی دەوڵەتی دۆستەکی کوردی کۆچی دوایی کرد کە باسکرا، دوا بە دوای ئەوە پێشەنگی مەسیحیەکان هاتن بۆ پایتەخت کە (میافارقین) بوو لە لایەن سەرکردەی ئەرمەنی داود ئەنهولین گەمارۆدرا، لەوەشدا جۆرجیەکان و لایەنی دیکەش یارمەتیاندا تا دانیشتوانە کوردەکە خۆیان بە دەستەوەدا دوای بەرگرییەکی توند و ئازایانە، لە دواکایە نەمانی بژێوی و تفاق ناچاری کردن خۆ

(1) ابن الاثیر، الکامل، ص 144. ابن العربی، تاریخ مختصر الدول، ص 173.

(2) الشرفنامە، ص 102.

(3) تاریخ الفارقی، ص 209.

(4) التکریتی، الامارة المروانیة، ص 105.

بەدەستەوە بدەن. ئەرمەن و هاوپەیمانەکانیان کوردیان لە شارەکە وەدەرنا و سەروەت و سامانیان هەموو بە تالان بردن و مزگەوتە گەورەکەی شار کە بە مزگەوتی دۆستەکی ناسرابوو وێرانکرد.

ئەم کارە نامرۆییە کاریگەری زۆری هەبوو لەنێو میرە کوردەکان و داوایان لێکردن شارەکە جێبهێڵن و بیدەنەوە خاوەنەکانیان لە کوردان، ئەوانیش رازی نەبوون، سەرکردەیەکی کورد بەناوی محەمەد کوڕی نەبی هەیجای رەوادی میری دەوڵەتی رەوادی لە ئازەربایجان سوپایەکی گەورەی ئامادە کردو بەرەو ئەرمینیا کەوتە رێ، سەرەتا بە ولاتی (جاغکوید) دەستی پێکرد لە نزیک چیای ئارارات و دواتر بەرەو شاری مەلازگرد[1] و تۆڵەی لێکردنەوە.

---

(1) تاريخ الفارقي، تحقيق د. بدوي عبدالطيف، القاهرة، 1959، ص 58.

دەوڵەتی ئەیوبی 1171 ز ـ 1250 ز:

ئەم دەوڵەتە سەرکردەی گەورەی کوردی بەناوبانگ سەلاحەدین دایمەزراند، دراپاڵ باوکی ئەیوب کوڕی شادی، لە میسر و سوریا و ولاتی شام و یەمەن حوکمڕانی کرد[1].

یەکەم (ئەیوبییەکان لە میسر):

ناسر، سەلاحەدین یوسف کوڕی ئەیوب 1174 ز

عەزیز، عوسمان کوڕی سەلاحەدین 1193 ز

مەنسور، محەمەد عوسمان 1119 ز

عادیل، ئەحمەد کوڕی ئەیوب 1119 ز

کامیل، محەمەد کوڕی محەمەد 1238 ز

سالح، نجم الدین ئەیوب کوڕی محەمەد 1240 ز

موئەزەم، تورانشا کوڕی نەجمەدین 1249 ز

دووەم: ئەیوبییەکان لە دیمەشق:

نورەدین عەلی کوڕی سەلاحەدین 1193 ز

عادل[2] ئەحمەد کوڕی ئەیوب 1218 ز (میسر و شام)

موعەزەم عیسا کوڕی ئەحمەد 1219 ز

ناسر داود کوڕی عیسا 1127 ز

(1) سەلاحەدین، کە پادشایی و سوڵتانی گرتە دەست، قودسی خەلیل و لرەحمانی لە دەست مەسیحییەکان دەرهێنا، قەراقوشی کوڕە برای نارد بۆ داگیرکردنی مەغریب و بە سوپایەکی زۆر تەڕابوسی لەدەست فەرەنگەکان سەندەوە و براکەی شەمسولدەولەتوران شای نارده یەمەن و داگیری کرد. لە ساڵی 1174 ز شاری دیمەشق و ولاتی شامی کەوتە بەردەست دواتر میسر.

(2) (محیدونەیی کوڕی مەهدی) کە بەسەر شانشینی یەمەن زاڵ بوو بەزۆر و زوڵم و زۆرداری لە خەلك کرد، گۆڕێکی بۆ باوکی لەژێر دروست کرد و خەڵکی ناچار کرد لە دەورەی بخولێنەوە لەبری کەعبە، تورانشا گرتی و بە خراپترین شێوە کوشتی لە ساڵی 569 ك / 1182 ز.

ئەشرەف موسا کوڕی ئەحمەد 1229 ز

سالح ئیسماعیل کوڕی ئەحمەد 1237 ز

کامیل محەممەد کوڕی ئەحمەد 1238 ز (میسر و شام)

عادل محەممەد کوڕی ئەحمەد 1238 ز (میسر و شام)

سالح نەجمەدین ئەیوب کوڕی محەممەد(1) 1239 ز

سالح نەجمەدین ئەیوب کوڕی محەممەد (2) 1245 ز

سالح ئیسماعیل کوڕی ئەحمەد (2) 1239 ز

موعەزەم تورانشا کوڕی نەجمەدین 1245 ز (میسر و شام + یەمەن)

سێیەم: ئەیوبییەکانی حەلەب:

عادل ئەحمەد کوڕی ئەیوب 1138 ز

زاهیر غازی کوڕی سەلاحەدین 1218 ز

عەزیز محەممەد کوڕی غازی 1216 ز

ناسیر یوسف کوڕی محەممەد 1236 ز

چوارەم: ئەیوبیەکان لە حەمات:

تەقیەدین عومەر کوڕی تورانشا کوڕی ئەیوب 1178 ز

مەنسور ئەحمەد کوڕی عومەر 1191 ز

ناسر قلج ئەرسەلان کوڕی سلێمان 1220 ز

موزەفەر (1) مەحمود کوڕی مەحمود 1229 ز

مەنسور محەممەد کوڕی مەحمود 1224 ز

موزەفەر (2) مەحمود کوڕی مەحمود 1214 ز

پێنجەم: ئەیوبییەکان لە حەمس:

مەنسور شێرکۆ کوڕی شادی 1169 ز

قاهیر محەممەد کوڕی شێرکۆ 1178 ز

موجاهید شێرکۆ کوڕی محەممەد 1116 ز

مەنسور ئیبراهیم کوڕی شێرکۆ 1240 ز

ئەشرەف موسا کوڕی ئیبراهیم 1246 ز

هەشتەم: ئەیوبییەکان لە میافارقین:

ناسر سەلاحەددین کوڕی ئەیوب 1185 ز

عادل ئەحمەد کوڕی ئەیوب 1194 ز

ئەوحەد نەجمەدین کوڕی یوسفەدین 1199 ز

ئەشرەف موسا کوڕی سەیفەدین 1210 ز ـ دواتر شام

موزەفەر شەهابەدین غازی کوڕی یوسفەدین 1121 ز

کامل ناسیرەدین محەمەد کوڕی شەهابەدین 1244 ـ 1284[1].

(1) (المنجد في اللغة و الاعلام، دار المشرق، بيروت، ط1986، ص 104.

میرنشینی حەسنەوەیهی 348 ك / 959 ز:

دامەزرێنەری میرنشینی حەسنەوەیهی کوردی، حەسنەوەیهی کوڕی حەسەن بوو. ئەم حکومەتە بە دەوڵەتی حەسنەوەیهی ناونرا بەدانە پاڵ میر حسێن باوکی حەسنەوەیهی ـ حەسەن وای، سەرۆکی لکی (برزیکان) ی کە کاردار (عامل) بوو لای روکنولدەولەی بوە یهی، کە ئەم پادشا بوە یهیە سکالای تالان و بڕۆی کوردان کرا، وەلامی دانەوە: کوردیش پێویستی بە خواردن هەیە... مێژوونوسە عەرەبەکان ستایشی سیفەت و تایبەتمەندییەکانی کەسایەتی و سیاسی حەسنەوییەکانیان کردووە[1].

خەلیفەی عەباسی موتەقیللا ئیبراهیم لە میری حەسنەویە ترسا، سوپایەکی گەورەی کۆکردەوە و بە سەرکردەیی وەزیرەکەی رەوانەی کرد، بەلام سەرنەکەوت و شکستی هێنا. میرحسێن زۆر چەك و تفاقی گەورە و سەنگینی دەستکەوت. نیازی فرەوانکردنی ولاتەکەی کەوتە سەری و دەستی کرد بە داگیرکردنی قەلا و قوللەی دەوروبەری شانشینییەکەی کە ناوچەی ئەهواز، خوزستان، ئەسعەد ئاباد، شارەزوور و جێی دیکەش بوو. موعیزلدەولەی بوەیهی

(1) ئەوەی حەسنەوییەکان لە ناوچەی برادۆستی ئێران جێگیربوون بەپێی مێژوونوسی کورد محەمەد ئەمین زەکی لە کتێبەکەی (تاریخ الامارات الكرديه)، ترجمه العربيه، 1945، ص 388.مینورسکی ئاماژە بە رۆڵی پەروەردەیی بەدر کوڕی حەسنەوی دەکات کە حوکمڕانی خێڵەکەی دەکرد بە توندوتیژی و رێی بە هیچ هەڵەیەك نەدەدا کەس بیکات. چەندان میرنشینی دیکە هەن وەك: میرنشینی بەنی عەناز (380 ـ 510 ك) کە لە ناوچەی چیایی لە ساڵی 1116 ز دروست بوو، میرنشینی (شوانکارە) ی کە لە فارس دروست بوو لە سەدەی یازدە، میرنشینی (هەزار ئەسپ) کە لە ماوەی (1148 ـ 1139 ز) لە ناوچەی لورستانی گەورە دروست بوو. هەموو ئەم میرنشینانە تایبەتمەندی دەسەلاتی راستەقینەیان هەبوو.

لەوەی رابرد دەردەکەوێت، بەگشتی کورد خاوەنی رۆڵێکی گەورەبوون لە سەدەکانی بەرایی ئیسلامدا لە دیاریکردنی چارەنوسی خەلیفەکان و نەیارانیان، لەبەر ئەوەی خاوەنی توانایەکی گەورەی جەنگاوەری بوون، هێزێکی پێویست بوون.

خوازیاری موڵك و سامانی بوو، فەرمانی بە سەرکردەکەی (ینال کوش) کرد سوپایەك لە بەنی تەغلیبی حەمدانی ئامادە بکات و هەڵمەت بکاتە سەری. میر حەسەنەوی کە گوێبیستی ئەو هەواڵە بوو بۆی دەرکەوت و تێکپرژان لە رۆژئاوای ئەربیل ـ هەولێر، شەڕێکی گەورە روویدا. یەنا کوش شکستی هێنا و هەلات. حەسنەوەیهی بە سەرکەوتوویی و دەسکەوتی زۆرەوە گەڕاوە. موعیزولدەولە کە ئەم هەواڵەی بیست سوپایەکی دیکەی لە بەنداوە کۆکردەوە و ناردی بۆ (دینور) و تالانی کرد و گوندەکانی سووتاندن.

کە میرحسێن بەوەی زانی سوپایەکی گەورەی ئامادە کرد بۆ بەرەنگاربوونەوە و سەر ریی لێگرتن، بەلام بەختەوەر بوون خۆیان لە پێکدادان لادا. لەبەر ئەوەی روکنولدەولەی بوەیهی شەڕێکی گرانی کردبوو لە دژی کوردان لە گورگان = جورجان ئەوەندەی نەمابوو شکست بێنێت و پەنای بردبووە بەر براکەی موعیزولدەولە، ئەویش وایکرد، پەیاننامەیەکی ئاشتی لەگەڵ میرحەسنەوەیهی مۆر کرد، بە مەرجێ ناوی لە وتاری نوێژی هەینی بێت، میر حەسنەوەیهی ئەو مەرجەی رەتکردەوە و نیازی هەڵگیرساندنەوەی شەڕیان هەبوو. بەلام موعیزلدەولە شاندێکی بۆ نارد لە ژمارەیەك میر و پیاو ماقولان بۆ خۆیانی رابکێشن و پەنجا هەزار دیناری بۆ نارد بەوە رازی بوو پەیمانی ئاشتی مۆر کرد. پەیوەندی نێوان هەر دوو حکومەتی برزینی و بوەیهی خۆش بوو میر حەسنەوەیهی لەگەڵ ئەوان دژی دوژمنەکەیان جەنگا.

لە ساڵی 356 ك / 963 ز شەڕێکی گەورە لەنێوان عیززولدەولە و بەختیار کوڕی موعیزولدەولە و میرحەسنەوەیهی هەڵگیرسا، بەلام عیززولدەولە شکاو خراپ شکا، میر حەسنەوەیهی هێز و توانا و دەسەلاتی بەرز بووە ـ ساڵی 357 ك / 967 ز ـ نەهاتبوو تا پێکهاتنەوە و ئاشبوونەوە بەختیار عیززولدەولە دیاری زۆری بۆ نارد. هەروەها پەنای بۆ برد لە جەنگی دژی تەغلوبی حەمدانی بۆ بێهێزکردنی دەسەلات و سام شکاندنی، میر حەسنەوەیهی لەگەڵ ئەبی تەغلیب جەنگا و سەرکەوت و هەتا (رقە) دوایکەوت. دواتر بە سەرکەوتوویی گەڕایەوە بۆ دەینور لە هەولێر و شارەزوورەوە.

ئەم ڕێکەتنەی نێوان عیززولدەولە و میر حەسنەوەیهی، هۆیەك بوو بۆ نارەزایی روکنولدەولەی بوەیهی، زۆر تورە بوو رکی هەڵسا، وەزیرەکەی ئبن ولعەمید ئەبافەزل محەمەدی نارد بۆ هەڵمەت کردنە سەر دینور و شارەزوور و لە دەست حەسنەوەیهی دەربێنێت، بەلام مردن مەودای نەدا و کوڕەکەی ئەبی لفەتح سەرکردایەتی گرتە دەست. ئەویش بە چاکی زانی بە ئاشتی لەگەڵ میر حەسنەوەیهی بکات، بە مەرجی گێڕانەوەی زیانەکانی شەڕ، حەسنەویهی ئەم بارەی بەسەر کەوتنی مەزن دانا. دوای ئەو کوڕەکەی بەدرسەنەوی جێی گرتەوە و لە دیوانی خەلیفایەتی نازناوی (ناسرولدەولە) ی پێبەخشرا، دوای ئەوە کوڕەکەی هیلال کوڕی بەدر جێی گرتەوە. لە سەردەمی وی زۆر جەنگ روویاندا تا لە سەردەستی سەربازێك کوژرا. دواتر تاهیر کوڕی هیلال دەرکەوت و لەگەڵ شەمسولدەولە کەوتە شەڕ، بەلام بەخت یاوەری نەبوو و گیرا و خرایە زیندانی هەمەدان. شەمسولدەولە کەزانی جەلالودەولە، میرنشینی شارەزوور و دەوروبەری داوەتە میر ئەبی لفەتح محەمەد کوڕی عەیار، دەستی بە گفتوگۆ کرد لەگەڵ تاهیر و ڕێکەوتنێکی لە ساڵی 406 ك / 1015 ز لەگەڵ بەست، بە مەرج و پەیمان و رەهای کرد و دانی نا بە میرنشینی لەسەر شارەزوور و سوپایەکی گەورەی بۆ ڕێکخست بۆ ئەوەی شانشینییەکەی وەرگرێتەوە، ئەبولفەتح محەمەد میری شازنجان سوپایەکی گەورەی بە سەرکردایەتی کوڕەکەی ئەبی شەوك فارس ڕێکخست تا ڕێگەی لێ بگرێت، بەلام نەیتوانی و تاهیر بەسەریدا زاڵ بوو براکەی سەعدی کوشت و بەردەوام بوو تا هەموو ولاتە داگیرکراوەکەی وەرگرتەوە، لە دواکایە پێکهاتنەوە و تاهیر خوشکی ئەبی شەوکی لەخۆی مارە کرد، بەلام ئەبی شەوك بە رواڵەت خۆشەویستی خۆی پیشان دەدا، بەلام لە ژێرەوە دژایەتی و نەیاری دەکرد تا دەرفەتی بۆ رەخسا و کوشکی لەبری خوێنی براکەی و بە مردنی میر، دەوڵەتی حەسنەویی کۆتایی هات و بنەماڵەی عەیاریی کوردی پەیدا بوون[1].

(1) بگەڕێوە بۆ کتێبی (شەرفنامە)، ص 113 _ 111. بڕوانە: (شەرەفنامە)، مێژوونووسان لە چاك نووسینەوەی ناوەکە ناکۆکن، هەیە دەڵێت (عیار)هەیە دەڵێت (عیاز)، هەروەها (تیبن نەسیر) بە (عناز) نووسیوە. هەندێکی دیکە بە (عەنان)، بەلام راست نووسینەکەی شەرەفنامەیە(عیار) واتە مەکەرەر، گزی و فێڵ کەر و سیاسی و لێزان و بلیمەت ئوەشیان وشەیەکە لە نێو کوردانی زۆر بە کار دێت.

دەرووی حەوتەم

هزری نەتەوە گەری و هیوا و ئاواتە رەواکانی نەتەوەی کورد

(The idea of nationalism and Legitimate aspirations of kurdish nation)

- چەمکی نەتەوەگەری Nationalism
- چەمکی نەتەوە Nation
- نەتەوەگەری لە گۆشە نیگای کوردان
- پەیوەندی نەتەوەگەری بە مرۆڤایەتی و جیهانیبوون
- تەواو پێگەیشتنی نەتەوەگەری کوردی
- قۆناغە زێرینە کانی نەتەوەی کورد تیا یدا دەژیا
- تایبە تمەندییە رەواکانی نەتەوەگەری کوردی

چەمكی نەتەوەگەری Nationalism

نەتەوە كۆمەڵە مرۆڤێكن لە سەر خاكێك دەژین، پەیوەندی ژیان و چارەنووسی هاوبەش بە یەكیان دەبەستێتەوەو نیشتیمان و مێژوویەكیان هەیە.لە فەرهەنگی فەلسەفی (المعجم الفلسفی)[1]دا هاتووە: نەتەوەگەری لە زمان دا : كۆمەڵەیەكن لە خەڵك پەیوەندییەك كۆیان دەكاتەوە، نەتەوە لە زاراوەدا : كۆمەڵە خەڵكێكن یەكێتی زمان و داب و نەریتی كۆمەلایەتی و بنجی رۆشنبیری و هۆیەكانی بەرژەوەندی هاوبەش كۆیان دەكاتەوە. نەتەوە nation هاو واتای ئەوە كۆمەڵە كەسانێكن یەكێتیەكی سیاسی پێكدێنن لەسەر بنچینەی یەكێتی نیشتمان و مێژووو هیوا و ئاواتەكان دامەزراوە. نەتەومیی (national) ئەوەی خراوەتە پاڵ نەتەوە. نەتەوەگەری، پەیوەستییەكی كۆمەلایەتی سۆزداریشە، لە ئاكامی هاوبەش بوون لە نیشتمان و رەگەز و زمان و رۆشنبیری و مێژوو و شارستانیەتی و هیوا و بەرژەوەندییەكان پەیدا دەبێت.

وشەی (قەوم) لە فەرموودەكانی پێغەمبەر محەمەد (د.خ) هاتووە : قال رسول الله (ص) لابي رافع و كان مولي الرسول ثم اعتقه عندما بشر باسلام العباسي : يا ابا رافع انا اهل البيت لا تحل لنا الصدقة، و ان مولي القوم منهم ((اى انه لا تحل الصدقه ايضاً على ابي رافع لانه من اهل البيت)).[2]

پێغەمبەر (د.خ) بە ئەبی رافعی فەرمووە ، كە كۆیلەكی پێغەمبەر بوو دواتر ئازادی كرد، كە مژدەی ئیسلام بوونی عەبباسی پێراگەیاند: ئەبا رافع ئێمە سەدەقەمان پێناشێت، كۆیلەی هەر قەومێك لە وانە(واتە سەدەقە پێدانی رەوا نییە واتە سەدەقە دانە ئەربی رافع ناشێ چوونكە ئەندامی هەمان بنەماڵەیە)).

هەروەها زەكوان كۆیلەی حسێن كوڕی عەلی(س) لە رەددانەوەی عەلی كوڕی زوبێر كوڕی عەوام بە ئامادەیی مەعاویە وتی: ئەم بەندەیە لە تۆ چاكترە، پێغەمبەر (د.خ) فەرموویتی

(1) المعجم الفلسفی، د.جميل صليبا ، مج 2 ، القومية ، ص205،دارالكتاب اللبناني ، بيروت

(2) الطبقات ابن سعد ، المجلد رابع، القسم الاول، ص125.

(مولی القوم منهم) واتا کۆیلەی قەوم لە وانە، مــن کۆیلــەی پێغەمبــەری خــودام (د.خ) و تــۆ زوبێری کوڕی عەوام کوڕی خوێلیدی، ئێمە چاکترین لە لاگری و چاکترین لە کار دا[1].

(1) العقد الفرید، لابن عبد ربه الاندلیسي، المجلد رابع ص 15، دارالکتاب العربي، بیروت.

چەمکی نەتەوە

فارابی لەو باوەڕە دایە کەوا کۆمەڵەی شارنشین (کۆمەڵەیەکی تەواون) لە بەر ئەوەی دەرفەتی گەیشتنە تەواو پێگەیشتن بۆ ئەندامەکان دەرەخسێنێت، ئەتەوەش کۆمەڵەیەکی تەواوە،کۆبوونەوەی خەڵکی ئاوەدانی کۆمەڵەیەکی تەواون.

تەواوێتی کە لە هەر یەك لەو کۆمەڵبوونانە دێتەدی یەك لە یەك جیاوازە، کۆمەڵبوونی لە شاردا لە خوار کۆمەڵبوون لە نەتەوە دایە ئەوەی دواییش لە خوار کۆمەڵبوونی گشتگیری هەموو مرۆڤایەتییە .

هەر نەتەوەیەك لەوەی دیکە بە سێ تایبەتمەندی جیاوازە:

1- دروستی سروشتی (کۆی سیفەتە جەستەییەکان).

2- خەسڵەتە سروشتییەکان (تایبەتمەندییە رەفتار و خوازیارییەکان).

3- زمان[1].

فارابی چەمکی نەتەوە و میللەت لە یەك جیا دەکاتەوە، نەتەوە یەکەیەکی سروشتی کۆمەلایەتی سیاسییە، کە چی میللەت کۆمەڵە رای جیاوکارێکی ئادگاری ژیانی کۆمەڵەیەکی دیاری کراوە. بەم جۆرە چەمکی میللەت هاو تایە بۆ چەمکی شەریعەت بە واتا فراوانەکەی هاو واتای ئاین دێت.

دەشێ نەتەوە بەوە پێناسە بکەین: کۆمەڵەیەکی جێگیرە لە خەڵك لە دیرۆك دروست بووە، خاوەن زەوی و زمان و ژیانی ئابووری و پێکهاتەی دەروونی هاوبەشن، کە خۆ لە رۆشنبیری هاوبەشی گەل دەدۆزێتەوە. نەبوونی هەر مەرجێك ئەم کۆمەڵە یەك دەخات لەوەی نەتەوە بێت[2].

---

(1) الفارابی، مفهوم الامه .

(2) مناهب و مفاهیم فی الفلسفة والاجتماع، ترجمة د. عبدالرزاق مسلم الماجد، ص45.

لەم ڕێسازییەدا، دەتوانین بڵێین گەلی کورد بە پێی هەڵقوولانی میژوویی کۆن و قۆناخەکانی پەیدا بوونی، بە کۆمەڵەیەکی جێگیر دەژمێردرێت خاوەن زەوی هاوبەش، دیارە کە کوردستانە، زاراوەکە واتای خاکی کوردان دەگەیەنێت، زمانێکی هاوبەش و ژیانێکی ئابووری هاوبەش و مەرجەکانی دیکەشیان هەیە کە باس کران لە بەر ئەوەی دەتوانین بە گەلی (People) کورد بڵێین نەتەوە (Nation).

کەمینەی بێهێز نییە وەك هەندێك باسی دەکەن یان توخمێك بێت لە توخمە تواوەکان(تێکەڵ بوو) لە گەڵ گەلانی دیکە. لە بەر ئەوەی ڕەگەز یان توخم چەندان سیفەتی بایۆلۆژی هەیە، وەك: ڕەنگی پێست یان موو یان شتی دیکە، کەچی نەتەوە دیاردەیەکە کۆمەلایەتییە. نەتەوە لە هۆزیش جیایە، لە بەر ئەوەی دیاردەیەکی میژووکردە بۆ یەکەم جار لە سەردەمی سەرمایەداری (Capitalism) ی روو لە بالا دروست بووە، کەچی هۆز دیاردەیەکی ئەتنۆگرافییە. زۆر نەتەوە هەن لە خەڵکانێك پێك هاتوون سەر بە ڕەگەز و هۆزی جیا جیان، وەك نەتەوەی فەرەنسی کە لە گاڵی و رۆمانی و جێرمانی و ئیدیش پێك هاتووە.

نەتەوەی کورد لەگەڵ میژووی دووردرێژی چەندان ڕەگەز و هۆزی دی تیادا ناوێتە بووە، بەلام هەر لە چاخی بەردینی کۆنەوە تا ئەمڕۆ ،توانیویەتی بە توندی ناسنامەی نەتەوەیی تایبەتی خۆی بپارێزێت، وادیارە هەر نەتەوەگەرییەك پەیوەستە بە زمان بە توندی و ناتوانیت لە زمانی جیا کەیتەوە بە هیچ شێوەیەك وەك پەیوەندی کوردان بە زمانەکەیان.کەواتە زمانی کوردی زمانێکی ڕەسەنە و پەیوەستە بە گەلی کورد، سەر بە هیچ گەلێکی دیکە نەبووە هەتا گەر هاوبەش بێت لە گەڵ زمانی گەلانی دیکە لە هەندێ وشە و دارشتەی ڕێزمانی، لە ئاکامی هەزاران ساڵ لە هاوسێیەتی میژوویی هاوشێوەیەی لە گۆکردنی بێژەوی هەندێ وشە دروست بووە.

هزری هەر نەتەوەیەك ڕەنگ دانەوەی بەهاکانییەتی کە کولتووری شارستانی دەردەبرێت، بێگومان ئەم کولتوورە لایەنی سیاسی و ئابووری و کۆمەلایەتی دەنوێنێت روونبۆوە کە وا هزر پێش بزووتنەوە دەکەوێت بەلکوو پێش بیرۆکەی دەوڵەت خۆشی دەکەوێت، بەلکو تەنیا دەربڕینی راو بنەما و هزرە باوەکانی کۆمەڵەیەکی مرۆیی دیاری کراوە (نەتەوە و گەل) لە ماوەیەکی دیاریکراو دا [1].

---

(1) د.فاضل زکی ،هزری سیاسی عەرەبی ئیسلامی لە نێوان رابردوو و ئیستای دا،ص9-10

نەتەوەگەری لە گۆشەنیگای کورداندا

نەتەوەگەری لـە گۆشـە نیگـای کوردانـدا راسـتییەکی نـەمرە، هەسـتی نەتەوەگـەرییان لـە
ڕشیارییەکی رەسەنەوە هەڵقوڵیوە، تاك پەیوەست دەکات بە نەتەوەکەی پەیوەستییەکی پتـەو و
ونند، بە دڵنیاییەوە هەستێکی پیرۆزە هەموو کەسێك هەستی پێدەکات نەتەوەکەی خۆش بوێت.
ئەم پەیوەندییە هاندەرێکی بە هێزە هـانی دەدات قوربـانی بـدات و هەسـت بـە بەرپرسـیارێتی
ـکاتو مرۆی تاکی کورد ئاراستە دەکات، ئاراستـەیەکی زانستی و سودبەخش.

کەواتە بیرۆکەی نەتەوەگەری لای کورد بۆ سەلماندنی ناسنامەیان جیهانییە، ویـستی هـەموو
گەلی کوردە، ئەم هەستە هانیداوە بۆ ئازادی و نەهێشتنی راسپاردەیی دەوڵەتـە شـۆڤێنییەکان،
ۆ هەوڵی دەردەست خستنی دەرفەتی مێژوویی بۆ هێنانەدی هیوا و ئاواتە رەواکانی بـۆ ئـەوەی
ـەکتیڤانە کار بکات و هاوکاری ئەرێنی بکات لە گەڵ نەتەوەکانی دیکە و گەلانی دی بـە پێـی
باسـا نێودەوڵەتییـە باوەکـان، بـە شـێوەیەك مرۆڤایـەتی دابـین بکـات ... ئاسـایش
Security...ئاشتی و خۆشگوزەرانی.

نەتەوەی کورد ئەمرۆ، داوای راپەڕینی لێدەکرێت، بە شێوەیەك کارلێکی ئەکتیڤانە لە ژیانیدا
وێ بکاتەوە، کە رێکە لەگەڵ رەوتە مێژوویەکەی بـۆ بنجـداکوتانی بـەها مرۆییـەکان و گەشـە
ێدانی هەماهەنگی و هاوکاری نێودەوڵەتی.

هەرچەندە هێزە شۆڤێنییە دیکتاتۆرییەکان بیرۆکەی رابوونی مێژوویی گەلی کـوردی ناوێـت،
ە پێشێلکردنی ئاسایشی نەتەوەیی خۆی دەزانێـت.هـەموو هـەوڵێکی شکـست پێهێنـانی و لـە
ـۆرنانی هیوا رەواکانی نەتەوەی کوردە لـە سـەر بـەخۆیی و یـەکبوون، هـەر ئەوەشـە مێـژووی
ێکۆشانی درێژخایەنی گەلی کوردلە چەندان سەدە دا راڤە دەکات.

کوردان هەوڵ دەدەن و لە زۆر کۆنەوە سیستەم و بنـەمای دادپەروەرانـە پەیـدا بکـەن بـۆ بـە
ـاشتی ژیان لە گەڵ نەتەوەکانی دیکە بە تایـەتی گەلی عەرەب کە وا لە گـەڵ کـورد پەیوەنـدی
ـیانی برایەتیان هەیە و ئایینی ئیسلام پەیوەندییەکان پتەو دەکـات.سـەلاحەددینی ئـەیووبی و

سەرۆکە کوردەکانی دوای ئەو سەروەری ئیمپراتۆرییەتێك بوون فەرمانڕەوای زۆر وڵات بوون.بە پێی ڕێساکانی فەرمانڕەوایی و کارگێڕی و لە سەر بنچینەی دادپەروەری و بەرژەوەندی (Intrestes)

گشتی حوکمڕانیان کردووە، بە بەجێهێنانی سەروەری ئاسایش و یاسا و سیستەم لە نێو قەوارەی دەوڵەتی ئیسلامی بە هەموو نەتەوەکانییەوە عەرەب، کورد، تورکمان،مەسیحی و ئیدیش لە وانەی هاوبەشن لە نیشتمان و خواپەرستی.

کورد نموونەی بەرزی نواند لە ئاکاردا، نموونەی گەلێك تا ئێستاش زایەڵەی دەنگدەداتەوە بە ڕێز و پێزانین و شانازییەکی بێوێنە.[1]

دەتوانین گرینگترین خەسڵەتە باشە ئاکارییەکارییەکانی کورد لەم خاڵانە کۆ بکەینەوە:

1- ئازایەتی:

مرۆڤی کورد،ئازادی بە بژێوی گیان دەزانێت نەك ئاکامێکی توندی ژینگە و ژیانی هۆزگەری بێت کە لە سەر ئاکۆکی دامەزراوە و ژیانی نەمرونەژی، کورد ئازادی خۆش دەوێت سەربلندی هەمیشە هانیداوە بۆنەوەی کۆشش بکات قوربانی بۆ بدات[2] .

ئەم سیفەتە خۆڕسکە لای گەلی کورد بوونی ئازایەتی زۆر و بەگوڕ و لە سەرهەڵدان لە سیفەتە خۆییەکانی مرۆڤی کوردە، پەیوەستە بەم نەتەوە و خۆڕسکە تێیاندا هەر ئەوەشە وایکرد ناویان بنێن کورد[3]، ئاماژە بەوە دەکرێت کە وا ناوی کورد واتای ئازایەتی دەگەیەنێت بۆیە ئەم ناومیان لێناوە.

2- دڵسۆز و بەوەفابوون :

بەجێهێنانی بەڵێن و پەیمان گرنگترین لە پێشینەی میرە کوردەکان بوو، بە پیرۆزیان دەزانی ڕێزیان دەگرت، زۆر جاران هۆکاری ناکۆکی نێوان میرنشینەکان دەگەڕێندرایەوە بۆ بێ بەڵێنی میرەکان ژ بێ پەیمانی بەرامبەر ئەوی دیکە.[4]

(1) احمد اسلام ،من الاکراد، الریاض، 1991،ص51

(2) لیرخ، دراسات حول الکورد،ص16

(3) شرفنامە،ص109

(4) هەمان سەرچاوە, ل77.

((کوردان لە مێژوویاندا بەڵێن و پەیمانیان هێناوەتە جێ و ناپاکیان لەگەڵ نەکردوە و غافلگیریان نەکردوە، دەوڵەتی کوردی کۆن لە مێژوودا سەلماوە کە رێز لەدیل دەگرێت))[1].

بەهۆی ئەم بەڵێندارییەی کوردان و ناپاکی نەکردنە، زۆر لە پادشاکانی ئێران و سوڵتانە عوسمانییەکان و والیەکانیان هەوڵیان دەدا پاسەوانی تایبەتی خۆیان و خانەوادە فەرمانڕەواکەیان لە رۆڵەی کورد بن[2]. زۆر نموونە هەن، شاتەهماسپ هەردوو میری زمینەل بەگ مەحمودی و میرحاجی بەگی دونبلی خستە ریزی پاسەوانی شاهانی[3]. بەهائەدین بەگ ساسونی یاوەری سوڵتان سلێمانی قانونی بوو((پیادە بوو هەندێ جار، هەندێجاری دیکە سوارە، هەتا لە راوکردنیشدا لەگەڵیدا بوو))[4]. بەهەمان شێوە قران بەگی برادۆستی راوێژکار و هەمدەم و جێباوەری ئەو بوو.

3- بەسەمەندی (قەناعەت) و دەروونپاکی :

هۆزی کوردی بەوە هەڵداوێردرێت پابەندە بە دابونەریت لە باپیرانەوە نەوە دوای نەوە بۆی ماوەتەوە. لەسەرووی ئەم نەریتانەش بەسەمەندی (قەناعەت) یە، مرۆڤی کورد ناسراوە بەسەمەند و دەروونپاکە و خاوەن لە خۆرازیبوونێکی زۆر بەرزە[5]. تائەو رادەی دزی و رێگری و تالان برۆ دەکەن لە بری خۆ بەهەژار پیشاندان و سوالکردن و دەست پانکردنەوە، زۆر ئازایی و بە خۆنازین وای لێکردن دزی و خۆبەختکردن لە رێگری و تالان و برۆ و بەباشتر بزانن لە خۆ بەهەژار پیشاندان و دەستی نەبوونی درێژکردن بۆ دەروون نزمەکان و ناکەس بەچەکان[6].

---

(1) هەمان سەرچاوە ل74.

(2) رلوی، الاسس النفسیه, ل45.

(3) شەرەفنامە, ل368.

(4) هەمان سەرچاوە, ل496.

(5) السندي, المجتمع الکردي, ل56, عقراوي, الاسس النفسية, ل35.

(6) شرفنامە ل60, پەندێکی کوردی هەیە دەڵێت:(شەڕ لە بەتاڵی باشترە) واتە شەڕکردن باشترە لەوەی بێکار و هەژار بی.

4- وازی سەربەخۆیی و ئازادی :

هەوێنی تاکی کورد ئازادی(و سەربڵندییە، بەهۆی بۆ ماوە کۆمەلایەتییەکەی وسروشتی خاکەکەی، رۆڵەی کوردان هەواو بۆنی ئازادی هەڵدەمژن لە نێو چیاو دارستان و دۆڵەکاندا بەرگری لە ئازادییەکەیان دەکەن ئەوەندەی لە توانا و هێزیان دابێت. [1]

تا ئەو رادەی توێژەرێك دەڵێت مرۆڤی کورد ئامادەیە(بۆ هەموو قوربانیدانێك لە رێگای دەست خستنی پارچە چەکێك)[2]

گەر لاپەڕەکانی هەر میرنشینییەك هەڵدەینەوە لە میرنشینیە کوردییەکان دەبینین مێژووی پڕ لە پاڵەوانەتییە کەمیر و رۆڵەکانی خێڵ نواندوویانە لە

بۆ گەیشتن بە ئازادی و سەربەخۆیی، شەرەفخان ئەوە روونەدەکاتەوە و دەڵێت: تورك و فارس (و نەتەوەکانی دیکە) زۆر زیانیان بەرکەوت، بێ ژمار، بەهۆی دژایەتی کردنیان بۆ ئازادی گەلی کورد، کە سەلماندوویەتی بەملکەچی رازی نابێت و سەرکزی ناکات و باسدەکات: (گەر فەرمانڕەوایەك و سوڵتانێك ویستی هێرش بکاتە سەر ولاتی کوردان ئەوا هەزاران هەزار مەینەتی هاتۆتە رێی و شکستی بینیوە و هەلاتن و دۆڕاندن بەشی بووە)[3].

5- جەنگئاوازی و یاخی بوونو رێك نەکەوتن :

کۆمەڵێك هۆکاری سروشتی و جوگرافی هەن کار لە رەفتار و سروشت و دابونەریتی گەلان و رواڵەتی ژیانیان دەکەن، گەلی کوردیش یەکێکە لەو گەلانە، چیا بەرزەکان و دەشتە بەرینەکان و دۆڵە قوڵەکان و رێچکە دژوارەکان و ئاوهەواکەی هەموو وای کردووە وازی جەنگ و یاخیبوونیان هەبێت[4]. توێژەرێك ئاماژە بەوە دەکات کەوا (سەر بەفلان بوون(التبعیە)، بەکردەوە لای

---

(1) باسیل نیکتین, الاکراد, ل94, السندی, المجتمع الکردی, ل24

(2) هەمان سەرچاوە, ل86.

(3) شرفنامە, ل60

(4) شرفنامە, ل60

ژمارەیەکی زۆر لە خێڵە کوردییەکان نادۆزێتەوە[1]. شەرەفخان ئەم سیفەتەی لەواقیعدا بەرجەستەکرد لە کتێبەکەی،بابەتی کتێبەکەی تایبەتەندە بە وردەکاریی ئەم ناکۆکیانە و ململانێیانە و شەڕنەو مۆتەکەیەی کەوازی لەمێژووی کورد نەهێناوە بەدرێژایی چاخ و سەردەمەکان.

تا ئەو رادەی لە بەرانبەردا وتراوە: (چۆن کورد و چیا لەیەك جیانابنەوە چەك یان کوشتار و کوردیش لەیەك جیانابنەوە).هەر دەبێ زۆر هۆکار و هۆ هەبن کۆببوبنەوە بۆ ئەوەی وابکەن کورد واز و ناراستەی بەرەو کوشتار و جەنگی بەردەوامەوە بێت، هۆکاری سیاسی و ئابووری و کۆمەلایەتی لەتەك هۆکاری ناوەخۆیی، هەروەها سیاسەتی نێودەوڵەتی بەرامبەر کورد هۆیەك بوو لە هۆیەکان[2]. هەموو ئەو هێزانەی کوردستانیان داگیرکرد، نیازیان پاك نەبووە بەرانبەر بە کورد، تەنیا مەبەستیان

هێنانەدی ئامانج و بەرژەوەندییەکانیان بووە و بنپێکردنی مافەکانی کورد بووە، لەبەر ئەم هۆیە کوردان تێکۆشان و بەچڕی وەلامی ئەم خالّەیان داوەتەوە[3].

سەبارەت بەجیاجیایی و پەرت و بلاوی و یەکنەگرتن، لەنێوکردا نەیاری و چکۆس و ناکۆکیو رارایی بەتوندی هەیە، عەمری ئاماژە بەوە دەکات و دەڵێت: ((کوردان خەڵکێکی زۆرن و لە ژمار نایەن، گەر شمشێری ناکۆکی و شەڕەنگێزی نەبوایە، کە بەئاگاکەیان دەیاندروێتەوە و خەوتووەکەیان بەئاگادێنێت، ولاتانیان دادەگرت، واباسیان دەکرێت، خاوەن رای جیاجیا و یەك راو وشەنین،ئەم ناکۆکیە لەنێوانیاندا شمشێرێکی لەکالان دەرهاتووە و خوێنڕشتنی بەردەوام و بێ سیستەمی باو))[4]

---

(1) شرفنامە, ل60

(2) خالفین, الصراع علی کردستان, ل54

(3) جلیلی جلیل, من تاریخ الامارات, ل53.

(4) التعریف بالمصطلح, الشریف, ل58

هەتا شەرەفخانیش ئەم سیفەتەی لەزۆر شوێندا دووپاتکردۆتەوە، لە کتێبەکەیدا کە دەڵێت: ((کورد لەسەر ناکۆکی و دووبەرەکی ئەفرێندراون، پشتی یەك ناگرن و گوێڕایەڵی یەکترنین پەیوەستی یەکێتی و رێککەوتنیان نییە))[1]

سەرەڕای ئەوەی دەقێك لە مێژوونووسی تورکی سەعدەدین خواجە[2] دەگوازێتەوە، کە ئەم سیفەتە باس دەکات و دەڵێت:(کورد خاوەن رای سەرەڕۆن، هەریەکەیان هەر خۆ خۆیەتی... لەسەر هیچ شت یەکڕانین جگەلە وشەی شادە نەبێت)[3]

فرەزان ئیدریسی بەدلیسی لەمبارەیەوە دەڵێت: (ئەم میرانە ژمارەیان زۆرە، خۆویست و خۆخوازن، گوێڕایەڵی یەکتر نین)[4]

---

(1) شرفنامە, ل57

(2) بگەڕێوە بۆ ژیاننامەی (ترجمە), ل112.

(3) شرفنامە, ل57

(4) هەمان سەرچاوە, ل661

پەیوەندی نەتەوەگەری بەمرۆڤایەتی و جیهانگەری

لە راستیدا زۆران لەو باوەڕەدان، ناکۆکیەك هەیە لەنێوان نەتەوەگەری و نێونەتەوەیی دا هەیە، کەس بەگوڕ بۆ نەتەوەگەرییەکەی مرۆیی و جیهانی نابێت، بەلکو گۆشەگیر و داخراو دەبێت لەسەر خۆشەویستی نیشتیمانەکەی و نەتەوەکەی. ئەم باوەڕە لە تێگەیشتنی مارکسییە نەریتییەکان بەلگە نەویستە و گفتوگۆ هەلناگرێت، بە هەمان شێوە لە هزر و بیری پیاوانی ئایینی دەمارگیر هەمان بۆچوون هەیە، ئەوانەی باش لە ئیسلام نەگەیشتوون و چاك و دروست و هەلکەوتانەی زیندوو لێکیان نەداوەتەوە، کەوا لۆجیکی گۆڕانی نێو گەل و کۆمەلگەکانی لەبەرچاوبێت، هەردوو دستە، هەرچەندە نەسازن لە بنەڕەتە باوەڕییەکانیان، بەلام لەم کێشەیەدا بەیەك دەگەن، بەهۆ ی روانینە نەرێنییە پێشوەختەکەیان بەرانبەر هزری نەتەوەگەری، کە بەکۆسپ دەزانن بۆ ئارەزووەکانیان و ئەو بیرەی بانگەوازی بۆ دەکەن لەبیری نێو نەتەوەیی یان جیهانیەی مارکسی و ئیسلامی. ئێمە لە دروشمی نێو نەتەوەیی زانراوە مارکسیەکە دەگەین کە دەلێت: (کرێکاران نیشتیمانیان نییە)، (کرێکارانی جیهان یەکگرن) دەشزانین دەولەتە نوێیەکانی ئەوروپی لەسەر بنچینەی نەتەوەگەری لەسەدەی نۆزدەدا راپەڕین و سەرمرۆیی داگیرکەرانەیان پەیڕەوکرد و پشتگیری رژێمە گەندەلە کۆنە خوازەکانیان دەکرد و روالەت و دیاردەی دەمارگیری و سەرمرۆیی و خۆویستی نەتەوەگەرییان لا سەریهەلدا، بەلام ئەوەیان واتای وانییە هزری نەتەوەگەری بەرپرسە لەم خەوشە نەرێنیانە، بەلکو ئەوەی بەرپرسە ئەو داگیرکاری خوازانەبوون[1] کە ئەم چەمکە نەرێنییە خراپەیان پێبەخشی و خراپ جێبەجێیان کرد، ئیسلام، دەروانێتە لایەنی نێونەتەوەیی و جیهانی و لایەنی نەتەوەیی رەت دەکاتەوە، لەبەر ئەوە دەبینین نا عەرەبەکان لاگری ئیسلام بوون، لاگریەکی بەهێز، بەپشت بەستن بە چەمکی بنەما ئیسلامییەکان هانی برایەتی و دادپەوەری و یەکسانی دەدات،

---

(1) عروبة الأسلام و عالميتة, شبلي العيسمي, ل142

لەهەمان کات هەموو جیاکارییەکی رەگەزی لەنێوان گەلان رەتدەکاتەوە، ئەم چەمکە لە فەرموودەی پێغەمبەر(د.خ) دایە دەڵێت: (لا فرق بين عربي وأعجمي الا بالتقوى) جیاوازی لەنێوان کەسی عەرەب و ناعەرەب نیە مەگەر بە خواپەرستی و خۆ پارێزی. هەروەها فەرموودەکەی پێغەمبەر(د.خ) لە حەجی ماڵئاوایی (حجه الوداع) دەفەرمووێ : (يا أيها الناس ألا ان ربكم واحدا وان اباكم واحد، ألا لافضل لعربي على أعجمي ولا لاعجمي على عربي ولا حمر على أسود ولا لاسود على أحمر الا بالتقوى)[1] واتە ئەی خەڵکینە، بزانن پەروەردگارتان یەکەو باوکتان یەکە، بزانن هیچ عەرەبییەك باشتر نییە لەنا عەرەبیەك و ناعەرەبیەك باشتر نییە لە عەرەبییەك و نەسوور باشترە لە رەش و نە رەش باشترە لە سوور تەنیا بە خۆپارێزی و لە خوا ترسان نەبێت.[2]

واتە پێوەری باشتربوون لەنێو موسڵمانان رادەی ئیمانی موسڵمانە و پابەندبوونە بە رێنوێنییەکانی ئیسلام و هیچ پێوەری دیکە بۆ هەڵسەنگاندنی نییە، نە خزمایەتی و نەڕەچەڵەك، نە سامان و نەهێز، نە رەگەز و نە رەنگ لەبەرچاو ناگیرێت لە هەڵسەنگاندنی مرۆڤ بۆ برا مرۆڤەکەی[3].

پێغەمبەر (د.خ) دەیفەرموو: (بعثت الى الناس كافة الاحمر والاسود)[4] واتە من بۆ هەموو خەڵك نێردراوم سوور و رەش دووپاتکردنەوەی ئەم حاڵەتەی موسڵمانانی بەرایی رەفتاریان لەسەر کردووە لە پێغەمبەرەوە(د.خ)، ئازادی و ئاسایش و سەرفرازی مرۆڤی دابینکردووە، هەروەها

(1) مسند أحمد بن حنبل, مجلده, ل411, ئەم دەقە لە تەفسیری (المنار) ی شێخ محمد رشید رچا, داهاتووە, المجلد الاول, ل30.

(2) مسند أحمد بن حنبل, مجلده, ل411, ئەم دەقە لە تەفسیری (المنار) ی شێخ محمد رشید رچا, داهاتووە, المجلد الاول, ل30.

(3) عروبه الاسلام و عالميته, شبلي العيسمي, ل135

(4) مسند محمد بن حنبل, المجلد الاول, ل301, والمجلد الخامس, ل145, وتفسير ابن كثير, ج3, ل308.

یەکسانی نێوان گەلانی دابین کردووە. هەموو ئەو بنەمایانەی دادپەروەری و راستگۆیی و لێبوردەیی و خاکەڕایی و وشەکانی دیکەی ئیسلام بە ئێمەی بەخشیوە دووپات ناکەنەوە و پەیڕەوی ناکەن رەت دەکرێتەوە. لەبەر ئەوە ئەرێنی لە ئیسلامدا، پەیوەست بوونی کوردانی پتەکرد بە ئیسلام و لەپێناویا تێکۆشان و بۆ بەردەوام بوونی و بەجێهێنانی قوربانیان داوە، لەبەر ئەوە گەلی کورد لەو نموونە بەرچاو و جوانانەیە کە ئاسۆی مرۆڤایەتی لە ئیسلامدا هێنایەکایەوە. لەبەر ئەوە گەلی کورد جیاکاری و هەلاواردنی رەتکردەوە و پابەندبوونی بە بنەماکانی راستی و دادپەروەری و راستگۆیی و میهرەبانی و خاکەڕایی و خەلکخوازی راگەیاند، پاکانەی کردووە و بۆنەکردنی غەدر و ناپاکی فەرمانی داوە.

هەروەها هەموو ئەو رەفتارانەی دژی ئاکارپارێزی ئایینی ئیسلامی پیرۆزە، ئەو گەلانەی چوونە ژێر ئالای ئیسلام و لە ژینگەی ئەمدا پێکهاتن و بیروباوەڕە لێبووردەکەی کاری تێکردن، یەکی دەخستن و وزەی پێدەبەخشین و داخوازیەکانیانی دەربڕی و قەوارەی لە شکست دەپاراستن و ژیانی پڕ دەکردن لە باوەڕ و بانگیدەکردن بۆ ئەسری لە رۆژی پەسلانیٚ، عومەری کوڕی خەتاب(ر.خ)فەرموویەتی: ناخۆشییەك کەوتە نێوان سەعد کوڕی وەقاس و سەلمانی فارس، سەعد، کەلە دانیشتنێکدا بوون وتی: رەچەڵەکم ئەمەو ئەویش رەچەڵەکی ئەمەیە و ئەویش رەچەڵەی ئەمەیە تا گەیشتە سەلمان. سەلمان وتی:من هەر ئیسلام دەزانم، بەلام سەلمان موسڵمانە. ئەم قسانە گەیشتەوە عومەری کوڕی خەتاب، عومەر بە سەعدی گوت: رەچەڵەکت بلێ، سەعد وتی: توخودا میری موسڵمانان وازبێنە، وەك ئەوەی بەقسەکەی زانیبێت کە لەسەر مەسەلەی گەنگەشەکەیەتی لەگەڵ سەلمانی فارسی، عومەر دیسان بە سەعدی گوت: رەچەڵەکت بلێ وازی لێنەهێنا هەتا رەچەڵەی خۆی وت دواتر ئەوی دی هەتا نۆرە گەیشتە سەلمانی فارسی: عومەر پێی وت رەچەڵەکت بلێ، ئەویش وتی: رەچەڵەکم دەڵێم خودابەخششی ئیسلامی پێداوم، رەچەڵەکم ئیسلامە. عومەر وتی: قوڕەیش هەموو دەزانن خەتاب لە هەموویان زیاتر لەرەچەڵەکدا شێرگیربوو، من عومەری کوڕی ئیسلام برای سەلمانی کوڕی ئیسلام. خودا دەزانێ لەبەر ئەوە نەبوایە سزایەکم دەدای خەلکی شاران پێیان بگەیشتبوایە، ئەرێ نەتزانیوە مرۆیەك

رەچەڵەکی خۆی وت تا نۆ پشت لەجاهیلیەت دەیەمیان لـەئاگردابوو، پیـاوێکی دیکـە لاگـری پیاوێك بوو لە ئیسلام داو ئەوەی سەرووی وی باسکردن کەلە بەهەشت لەگەڵیدان[1].

هۆزەکانی لە هەموو ئەو زەویە فراوانەدا دەژیـا، بـەهێز تیایـدا نیـشتەجێ بـوو، بەداخـەوە هەستی بەکوردبوونی نەدەکرد لەمێـژووی کۆنـدا، واتـە بەناسـنامە کوردایەتییەکـەی هەرچـەند پەیوەندی نێوانیان زۆر بوو وەك زمـان، رۆشـنبیری، دابوونـەریتی هاوبـەش، بـەلام دەمـارگیری هۆزگەری باوبوو لەتەك ناکۆکی و ململانێی خوێناوی بۆ دەستبەسـەرداگرتنی گـەورەترین رادەی زەوی کشتوکاڵی ومولك و دارایی و کەنزیـەکان. هەموو ئەم هۆکارانە وایانکرد یەکێتی سیاسـی دروست نەبێـت کەوا دەکات هۆز ئاوێتەی یەك نەتەوە بێت، دەشێ هـەر ئـەم هۆکـارەش بێـت، گرنگترین هۆیێت، کەلەپشت ون بوون و نەبوونی قەوارەی کورد لە مێژوو دا، هۆزەکان دەژیان بێ یارمەتی هۆزەکانی دیکەی لە رووی نەتەوەییەوە یەك بوون لەبـەر ئـەوە هەڵمـەتیان دەبردەسـەر گەلانی دی و بەرگریان لەخۆ دەکرد وەك یەك تاکە هۆز پەیوەندییان بـە دەستەلاتێکی ناوەنـدی نەبوو، هەر ئەوەشیان جێی شانازی سەرفرازی هۆزەکەیان بوو لەبـەر ئـەوەی توانـا و لێهـاتوویی جەنگیان دەردەخست، کورد شانازی بـەوە دەکـرد لـەو رۆژگارانـەدا. وزەیـان لـەکاتی جەنگـدا دەتەقیەوە لەسەر ئاستی گۆرەپانی جوگرافیداو بەپێی کەسـایەتی ئاغـا، سـەرۆکی هـۆز، بـەبێ لەبەرچاو گرتنی بەرژەوەندی گشتی کورد، هەر ئەوەشیان بـوو هەمیـشە دەیخـستنە هەڵوێـستی لەرزۆك کە رووبەرووی پیلان و گزی گـەلانی دەوروبـەر دەبوونـەوە کـە زۆریـەی جـاران بەرگـەی نـەدەگرتن هـۆزە کوردییـەکان زۆر دەمـارگیربوون بەرانبـەر زەوی و خۆشەویـستی و لاگـری سەرۆکەکانیـان، کەس لە رۆڵەکانی خێـڵ و تیرەکـان دوا نەدەکـەوت لـە قوربـانی دان بـەخۆی و سەروەت و سامانی لەو رێیەدا ئەوەشیان نیشانەی خۆشەویستی و دڵسۆزی و بەڵێنـداری ئەوانـە بۆ سەرۆکەکانیـان، لەبەر ئەوە هیچ خێڵێك رازی نەدەبوو ملکەچی سەرۆکایەتی خێڵێکـی دیکـە

(1) تهذيب تاريخ دمشق الكبير، لابن عساكر،ل205.

بێت، یان لە ژێر فەرمانڕەوایی کەسێکی دیکەی نامۆی سەر بەرەچەڵەك و رەگەزی خێڵی ئەو نەبێت،[1]. لە راستیدا کورد ئەو باوەڕیان کەم بوو کە داخوازییەکانیان و هیوا و ئاواتیان دەردەخست سەرەتا باوەڕیان بە فرە خودایی و لەتەك باوەڕە ئاینییەکانی دیکەی پەرتەوازەیی گیان و هزری جیاجیان نێو کوردانی دەردەبڕی.

تا ئاینی پیرۆزی ئیسلام هات لە بێهێزی و ونبوونی پاراستنی و چاکە و پێشکەوتن و سەرفرازی بۆ هێنان،یەکێتی هزری وایان بۆ دابینکردن، توانیان بەسەر پەرتەوازەیی باوەڕ زاڵ بن، بەلام چاوەنواری یەکێتی سیاسی نەتەوەیی بوون بەتایبەتی گەلانی دەوروبەریان هێزی خۆیان لەم روانگەیەوە دەربڕی، کەچی کورد نەیتوانی ئەو بەدی بێنێ، رابوونی نەتەوەیی هات لە پێکهێنانی نیشتیمانی نەتەوەیی، بەلام زۆر درەنگ، کە دەبینین کورد بەرەو هێنانەدی ئەم ئامانجە هەنگاو دەنێت پاش یەکێتی هزر و باوەڕ.دەشێ ئەم رۆڵەی بۆ پشتگیری ئیسلام گێڕایان بە باشترین بەڵگە بێت بۆ گونجانی دروست لەنێوان هزر و باوەڕدا، کە وزەی شاراوەی کە بەفیڕۆ دەچوو و بێ سوود بوو بەهۆی دابەشبوون و ململانێی هۆزگەری کەکورد بەسەرە خۆیان سەپاندبوو لە ئاکامی خواستی تاکەکەسی سەرۆکەکانیان و لە کۆتاییدا بەسەر هێنانەدی داخوازییە نیشتیمانیەکانی گەلی کورد دا زاڵ بوو و خەفەی کرد.

گەر بەبەراورد لەگەڵ هۆزە عەرەبییەکانی دورگەی عەرەبی بڕوانین، دەبینین لەسەردەمی جاهیلی (ناسنامەی عەرەب بوونی) هەستی پێدەکرد لە رێگای یەك زمان و رۆشنبیری هاوبەش،و دابونەریتی و پێکچوو، بەلام دەمارگیری هۆزگەری باو و ناکۆکی و ململانێی نێوانیان لەسەرەتا بووە هۆی دروست نەبوونی یەکێتی سیاسی وەك هۆزە کوردییەکانی دەوروبەریان. بەلام ئیسلام لەناکاو هۆزە عەرەبییەکانی ئاوێتەی یەك کرد لە سێبەری یەك نەتەوەدا ئەویش بەهۆی

---

(1) شرفخان البدليسي و منهج التاريخي من خلال كتابة, شرفنامة, مصطفى احمد, هەولێر 2007, ل170

پێغەمبەری ئیسلام محەمەد (د.خ)، گەر خودا پێغەمبەرێکی بەزمانی کوردی بناردبوایە بۆ نەتەوەی کورد لە هەمان سەردەمدامێژوو زۆر دەگۆڕا، کە ئیسلام هات توانی عەرەب یەکبخات و ئاراستەیان بکات بەرەو شارستانیەتێکی گەشاو، قورئان ئەوەی تیادایە کە بە عەرەب دەڵێت: (واذكروا نعمة الله عليكم أذ كنتم اعداء فالف بين قلوبكم فاصبحتم بنعمته اخوانا)[1] واتە بەخشندەیی خودا لەگەڵ ئێوە بیر خۆتان بێننەوە، چۆن دوژمنی یەکتر بوون و خودا دڵی ئێوەی یەکخست و تەباکرد بەو بەخششەی خودا بوونە برای یەکتر ئاخاوتنەکە دیار و ئاشکرایە ئاماژە بە بەخششی ئیسلام دەکات کە چۆن عەرەبی یەکخست و کردنی بەیەك نەتەوە.شۆڕشگێڕی ئیسلام هێز و باوەڕێکی توندی لەنێو کەسایەتی کوردی دروست کرد کە لاگری ئەم ئایینە بوو، باوەڕی نوێی لەبەر رۆشنایی باوەڕە نوێ کەی دارشت، بە گوێ بەپێی وەهاتن قوربانیان بۆدا لە خۆبەختکردن و جیهاد سڵیان نەکردەوە بۆ پاراستنی باوەڕەکەیان و گەیاندنی بە گەلانی دەوروبەری کە کوردیان دەچەوساندەوە و بەسەریاندا زاڵ بوون بۆ چەند رۆژگارێك، وەك لو زەوی راماڵین بەرەو فورس و تورك و بێزەنتییەکان و نەتەوە و لایەنی دیکەش چوون، بوون بە قەڵغانێکی بەهێز و بەربەستی پتەولەبەردەم نەتەوەی ئیسلام، ئەم هەڵکشانەی عەرەبی ئیسلامی نوێ سوودی لە لێهاتوویی و ئازایەتی جەنگاوەرانەی کورد بینی و لەخۆی گرت، هانی دان بۆ دەستەلات راگەیاندن بە زۆربەی هێز و گەلانی کە پێیان گەیشت. سوارە کوردەکان و برا عەرەبەکانیان هاوبەش بوون لە بنیاتنانی شارستانیەتی مرۆیی. لێرەدا پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کەوا عەرەبە موسڵمانەکانی بەرایی، پابەند نەبوون بە پیت بەپیتی دەق و هەڵوێستەکانی پێشوو، بەڵکو بە تێگەیشتنێکی زیندوو لە ئیسلام دەگەیشتن، پشتیان بە هۆش و کرانەوە و گۆڕان دەبەست.داخراو نەبوون لەنێو خۆیاندا و دەمارگیر نەبوون دژی هزر و زانیاری کۆمەڵگە و گەلانی دیکەی تێکەڵیان بوون، بەڵکو کرانەوە بە روویاندا و بەرەو تێکەڵ بوون و

(1) عروبة الاسلام وعالميته, شبلي العيسمي, ل106

کارلێکی شارستانی چوون، ئاگاداری بوون و سوودیان لێوەرگرت[1]. هەرچەندە ئـاییـنی ئاسمـانی دیکە هەبوون بانگەوازییان بۆ یەکتاپەرستی دەدا، بۆیـەك خـودا دەدا، وەك ئـاییـنی یـەهودی و مەسیحی، بەلام کورد روویان تێنەکردن و بەگوڕ نەبوون بۆیان، بەڵکو بـەگوڕ بـوون بـۆ ئیـسلام لەبەر ئەوەی بینیان

هاتنی ئیسلام بەرژەوەندی ئەوان و چاکەی ئـەواتی تێدایـە، بەتاکـە رێگـەیان زانـی بـەرەو یەکگرتنیان هەرچەندە نەیانتوانی یەکێتی سیاسی پێکبێنن وەك نەتەوەکانی دیکەی هاتنـە نێـو ئیسلام، دەشێ هۆکارەکەشی ئەو ململانێ هۆزەکیە فرەوانەی گەلانی دەوروبەر بێت کـە دڕندانـە رەفتاریان لەگەڵ دەکردن وەك هەمیشە و بەدرێژایی مێژوو پیشەیان بووە.

(1)عروبة الاسلام وعا لميته, شبلي العيسمي, ل106

رسکانی نەتەوەگەریی کوردی:

هۆیەکانی خۆیی و بابەتی بەردەست بوون بۆ ئەوەی نەتەوەی کوردی نەتەوە گەرییەکەی تەواوبێت، لە باکووری مێسۆپۆتامیا و رۆژئاوای ئێران پێش لە دایك بوونی مەسیح بەچەندان سەدە، رۆڵەکانی دەورێکی سەرەکیان لە مێژووی ناوچەکە بینی، کە هەمیشە دژ و بەرهەڵست بوو لە کۆچباریی نەتەوە کۆچبارەکان لە ئێران و قەوقاز بەرەو مێسۆپۆتامیا بەدرێژایی چاخەکان. ئەم کۆچبارییە لەسەردەمی رووخانی فەرمانڕەوایی ئەخمینییەوە و دەستپێکردنی سەردەمی هیلینی لە رۆژهەلاتدا زۆر و توندتر بوو(لان) لەسەرەتاکانی ئەو رەگەزە کۆچبارانە بوون کە پێش دەرکەوتنی تورك، هەوڵی کۆچکردنیان بۆ (کوردستان) داوە لەرێگای ئازەربایجان و ئەرمینیا، هەوڵەکانیان لە چاخی رۆمانیدا بەباشی نووسراون[1]. نووسەرانی چاخی رۆمانیدا بایەخیان بە ناوچەکەداوە و بەتایبەتی باری سیاسی و سەربازی، ئەم بایەخدانەی نووسەرە رۆمانیەکان بەسەرجەم رووداوەکان لە ئاسیای بچووك و قەوقاسیا دەگەرێتەوە بۆ راستەوخۆ هاوبەشیکردنیان لە ململانێیان لەگەڵ (فەرەنسییەکان) لە ئێران سەرەڕای جەنگەکانی (میتراداتی شەشەم) کەبە (بنتس) 132-63 پ . ز بەناوبانگ بوو، هەڵمەتەکانی بۆسەر سکیسی و سەرمات و لان، ئەوانەی هەرەشەیان لە سنووری رۆژهەلاتی ئیمپراتۆریەتی رۆمانی دەکرد، زۆربەی ئەم ململانێیانە کاری کردبووە سەر بێهێزکردنی هێڵی بازرگانی وشکانی ئەوەش رۆمانەکانی هاندا بۆ پاراستنی ئەم هێڵە بازرگانییە لەدەست ئەم هۆزە بەربەریانە و هەڵوێستیان بەرانبەر مژدەدەرە مەسیحیەکان، دوای بلاوبوونەوەی باوەڕی مەسیحایەتی لە سەرجەم ئیمپراتۆریەتی رۆمانیدا.

نووسەرانی دەوڵەتی رۆمانی دوویەرەبوون، نووسەرانی چاخی بەرایی رۆمانی بەرچاوترینیان (سترابون) بوو، لە نووسەرانی چاخی دوایینی رۆمانی (ئەمیانوس و بوسیبیوس) بەناوبانگ

---

(1) لقاء الاسلاف, ل189

بوون، بواری نووسینەوەی هەواڵی ئەم ولاتە ئاسان بوو بەدەرکەوتنی دوو سەرکردەی وەك لوتولوس و بومبی لەسەرکردایەتی کردنی سوپای رۆمانی کە پێشەنگەکەی گەیشتە لێواری دەریایی قەزوین و سنووری قەوقاسیا و سەرکەوتن لە ملکەچکردنی ولاتێکی زۆروزەوەند لە ئاسیای بچووکدا، مێژوونووس و فەیلەسوفی یۆنانی بلوتارنوس 50 ز – 125 ز

بایەخی بەهەواڵی کوردان دەدا و رۆڵە کاریگەرەکەیان لەسەرجەم رووداوە سیاسیەکانی ئاسیای بچووك باس دەکرد، لەبارەی ناوچە کوردییەکان و بەتایبەتی مەرنشینی دیاربەکری ئێستا کە بنکەی ولاتی کوردینی (کوردوینی) بوو لەماوەی ململانێی دا، بەوردی و دوور و درێژی باس کورد و هاوبەشیان لەم رووداوانە دەکات و باس لەبەرگری توندیان دەکات لەولاتەکەیان. (لەگەڵ گرنگی سەدەی چوارەمدا ئایینی ئیسلام لەنێو ئالاندا بلاوبووەوە و ناویان تاسەدەی نۆزدەم لای گەلانی سەرووی قەوقاسیا[1] واتای دۆست یان هاوسێ بوو .

ململانێیەکی نوێ دەستی پێکرد. کەوتە بازنەی بایەخدان، بەتایبەت لەو ناوچانەی ولاتی کوردان بوو لە ئاکامی دووبەرەکی و دابەش بوون، لە بری ئەوەی لایەنی ململانێ تەنیا لەگەڵ هێزە هەڵمەت بەرەکە بێت و، بەرەو یەك رووبچن کە بەرژەوەندی نەتەوەیی کوردە، ئاراستەی یەکێتی ململانێی خوێناوی نێوان رۆڵەکانی یەك گەل کرا کەوا لەروو چارەنووسەوە تێکەڵ بوو بوون بۆ هێنانەدی سەروەری سیاسی و سەربازی بە سەر ولاتی کوردان.

ئەوەشیان ، بەدڵنیاییەوە بوە هۆی بێهێزکردنی کەسایەتی کوردی و یەکێتی کۆمەلایەتی تا ئەو رادەی خۆیان خستە هەڵوێستێکی سەختەوە بەرانبەر نەتەوەکانی دەوروبەر. لە راستیدا کورد سوودیان لەو دەرفەتە نەبینی کەسەلاحەدینی ئەیوبی بۆی رەخساندن، کە سەرکردەیەکی کورد

(1) دائرة المعارف التاريخية السوفيتية، الالان

بوو دامەزرێنەری بنەماڵەی پادشایەتی ئەیوبییان بوو لەماوەی (1169 – 11250 ز)[1]، هەمان حاڵەت جارێکی دیکە دووبارە بووەوە کەوا کوردێکی دیکە کەریم خانی زەند توانی بگاتە تەختی ئێرانی لەماوەی 1760- 1779، قاجارییەکان، نەیارانی بنەماڵەی پادشایەتی زەندی و بەیارمەتی هەندێ لە میرە کوردییەکان (ئەردەلان و موکریان) توانیان ئەو بنەماڵەیە لە ناوبەن. پێش ئەم رۆژگارە زۆر دەرفەت لەباربوو بۆ بنیاتنانی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردی ، دوای مردنی شا ئیسماعیل ی سەفەوی لە فارس ساڵی 930 ك و هاتنەسەر تەختی کوڕەکەی تەهماسپی یە کەم لە شوێنی ئەو و زاڵ بوونی بەسەر بەغداد میرزولفوقار خان سەرۆکی هۆزی

---

(1) کەلهور: لەو زانیاریانە لەکێوی بێستون تابلۆکانی بێستون (بوغستان) دەرکەوتووە کە ناوی کەلهور هاتووە ئەم ناوە لە (کل ئاهورا) وەهاتووە واتە خودلوەندی گەورە, پەیکەرەکانی خوداوەندە ژنی پیرۆز لای کاسای و لولو و گوتو لەسەر بێستون داندرابوون، کە دەڵەوتی ئاشووری ناوچەکەی گرت خودلوەندەکانی دەست بەسەر داگرتوو بردیە ولاتی ئاشوور و نەینەوا و چواریان لەم شوێنە دان کە ئەمڕۆ بەناوی (ئەربیل) ی سووك کراوەی (ئەربائیلۆ) (چوار خودلوەند) ناسراوە کوردانی ناوچەکە پێی دەڵێن (ورلیرە) (ئاهورا لێرە) و وشەکە کرا بەهەولێر (هولیرا) ، بابزانین (کەلهور) و (گۆران) ناوی دوو هۆز نین ، ناوی دوو لکی چوار لکەکەی گەلی کوردن وەك میر شەرەفخان لە شەرەفنامەدا ناوی هێناون، لکی کەلهوری لە زۆر خێڵ پێك دێت= (دەلو = دەهۆز) ، قەرەنولوس = هۆزەکانی لەدەواری رەشد (رەشماڵ) دەژین ، ئەم ناوە مەغۆلەکان ناویان لێناون ، لەك ، زەند، هاروونی ، زیائولدین، ئەرکوازی ، سیاسیا، شاهینی مەنسور.... ئتد ئەم هۆزانە لەنێوان زێی سیروان و کاروون لە ناوچەی گەیلان –شاهئاباد – مەندەلی – بەدرا، خانەقین ، شێخ سەعد ، قەسری شیرین ، ئیسلام، دیزفول – ساڵحاوا (ئاغا)– تارلمهومز.. ئاستی زمانی لەنێوان لووری و فەیلی و گۆرانی دایە ، گۆرانەکان لە سەدان هۆز پێکدێت کە پێشتر لە ئەردەلان شارەزوور دەژیان ، فەرمانرەواکانی کەلهور رەچەڵەکیان دەبەنەوەسەر (گودرز کوڕی گیو) ئەم ناوە دوو سەرکردەی ئێرانن بە پاڵەوانیەتی ناسراون ، یەکەم گودز کوڕی شاهپوور زۆر دلر و کلێسا ز پەرستگا وێرانکەر و گودرزی کوڕی قاروون کوڕی کاوەی ئاسنگەر زانای بەناوبانگ، بۆ زانیاری زیاتر بگەڕێوە بۆ کتێبی (شەرەفنامە) ، ل 509 – 510 وەرگێڕانی بۆ عەرەبی ، محەمەد جەمیل مەلا ئەحمەد رۆژبەیانی.

کەهوری (کلهر) ی کوردی بەیارمەتی خێڵی کەهورِ پێش ئەی دەسەلاتی بەسەر لورِستان دا هەبوو ، لە بەغداد دا رەوتی کاروبارەکانی لەگەڵ خەڵکی بەغدا باش بوو، دڵی خەڵکی بۆ خۆی راکێشا هەتا ئەو هێزێکی پەیدا کرد و زۆر شاری عێراقی گرت و لەساڵی 930 ك عێراقی سەربەخۆی راگەیاند و ناوی خەستەسەر دراوی تایبەتی خۆی لە ساڵی 933 ك، بەلام دەوڵەتەکەی زۆری نەخایاند تەنیا شەش ساڵ مایەوە دوای ئەوەی شاتەهماسپی یەکەم بەغدای داگیرکردەوەوە و دەوڵەتی کەهوری کوردی لە ساڵی 936 ك دا بن برِکرد لە رێگای فێڵ و گزی توانی میر زولفوقار بکوژێت و بەغدا داگیر بکات. بەچاوگێران بەکتێبی (شەرەفنامە) دەتوانین زۆر حاڵەت بدۆزینەوە کورد کورد جارێك پشتگیری شای فارسییان کردووە و جارێکی دیکە چوونە تە پاڵ دەوڵەتی عوسمانی.

توانا و هێزی خۆیان لە خزمەتی کێشەیەك بە فیرِۆ داکە کێشەی ئەوان نەبوو، بەهۆی رکابەری نێوانیان ، مەگەر بڵێین سوونی بوون و دژی شیعەوەیان کردووە! نووسەری کوردی نیشتیمانپەروەر حوسێن حوزنی موکریانی لەمبارەیەوە دەڵێت، لە لێکۆڵینەوەکەی لەبارەی (خونچەی بەهارستان) ، بەکوردی ، دەنووسێت:

(کاریگەری ئیسلام بۆ رۆڵەکانی نیشتیمانەکەی خراپ بوو، مێژووی گەلەکەی زۆر خراپ شێوێندراو و ساختەکاری تێداکرد، برۆفیسۆر رەشید یاسین کەلە گۆرانە – لە کتێبەکەی بە فارسی (کورد و هەمبەستەگی رەگەز و مێژوویی یان) لە لاپەرە 178 دا دەگاتە هەمان ئەنجام[1] بە هاتنی مەغۆلەکان رۆڵی کورد بێهێز بوو، حوسێن حوزنی موکریانی بەپێی گێرانەوەی ئەبو فەرەجی ئەسفەهانی دەڵێت، لەو کاتەیدا کە هۆلاکۆ لە بەغدا نزیك کەوتەوە، دوو سەرۆکی کوردان بەهێزێکی زۆرەوە ویستیان رووبەرِووی ببنەوە بەلام بێ سوود بوو بەسەری دادان و شکاندنی[2].

---

(1) بگەرێوە بۆ : تاریخ صلاح الدین – توێژینەوەیەکە پرۆفیسۆر مینورکی لە دراسات عن تاریخ (القفقاس) بلاوی کردەوە, زانکۆی کیمبردج , 1953

(2) عباس اقبال , تاریخ فارس , ج1 , ل182

بە گشتی دەتوانین بەگریمانە بڵێین، هەڵوێستی مەغۆل بەرانبەر کورد بەپێی رووداوەکانی بەرگری کردن جەلالەدینی منکوبرنی لە کوردستان، لە دوا قۆناغەکانی بەرگەگرتنی کەوا هێزەکانی مەغۆل راویان دەنا بە سەرکردایەتی (جورمغون نویان) دوا شێوەی وەرگرت. بەم شێوەیە کوردان کشانەوە نێو شاخەکان و لە ئامادەگی و چاوەنواڕی دابوون، ولاتانی کورد . بەرەبەرە کەوتنە ژێر دەستی مەغۆلەکان . لەگەڵ ئەوەشدا (شەرەفنامە) چەندان حاڵەتی دەگمەن پێشان دەدات کەوا چەندان سەرکردەی کورد مافەکانی خۆیان لەسەردەمی تەیموری لەنگ وەرگرتووە. تورکمانەکانی ئاق قۆینلو (بەرخەسپی) لە سەدەی پازدەم بەهەمور توانایەك هەوڵیاندا بنەماڵە کوردییە گەورەکان لەناوبەن، لەبەر ئەمە لە مەغۆلەکان [1] زۆر مەترسیدار تربوو بۆ کورد.

(1) باسیل نکیتین, الكرد – تقديم لويس ماسينيون – ترجمة د. نوري طالباني , اربيل, 2004 , ل 221-220

قۆناغی زێڕینی نەتەوەی کورد

شایانی باسە، قۆناغی زێڕینی کەنەتەوەی کورد، بەدرێژایی مێژووە دوور و درێژەکەی تیایدا ژیابێت، ئەو کاتە بوو کە میرەکانی بنەماڵەی شەدادی و ڕەوادی و مەروانی و ئەیوبی هاوکاربوون بۆ ڕێکخستنی هێزی سیاسی و سەربازی کوردی .

سیستەمی ئیسلامی هێزێکی بۆ کورد زیندەکرد یاریدەدەر بوو بۆ سەپاندنی سەروەری بەسەر زۆر ولاتی فرەوانی ئاسیای بچوك و یەکگرتنەوەی هۆزەکانی ئاسانکرد لە پێکهاتەیەکی سیاسیدا کەکاری بۆ جێگیرکردنی کۆمەڵگە کۆچبەرییە کوردەکان دەکرد. میرەکانی بنەماڵەی شەدادی و دواتر ڕەوادی لە هەردوو بنەماڵەی شاری (گنجە) و (تەبریز) دا نیشتەجێ بوون ، دەشێ گرنگترین پەیوەندی هەردوو میللەتی گەورەی کۆکردنەوەی ، پەیوەندی زمان بوو بێت پێش هیچ پەیوەندییەکی دیکە ئەوەشیان بەیەك گەیشتن و یەکخستنی هەوڵ و کۆششەکانی ئاسان کرد بۆ سەپاندنی دەستەلات بەسەر ولاتی کوردان و دوورە راسانێك بۆ سەربەخۆیی . دەرکەوتنی دوو هێزی گەورەی خاوەن دەستەلاتێکی فرەوان لە ڕووداوە سیاسیەکان جێیان بەهێرشبەرە نەیارەکان لەق کرد ، کە هەموو ئامراز و شێوازێکیان بەکاردێنا بۆ گەیشتن بە بەرژەوەندییەکانیان بەکاری توند و دڕندانە و بەربەریانە و هێرش و هەڵمەتی زۆری سەربازی . بەهۆی ئەوەی سیستەمی فەرمانڕەوایی‌govenance لە هەردوو دەوڵەتدا پشتی بە ڕێکخستنی کۆمەلایەتی ئابووری یەکخراو دەبەست لەماوەی دووسەدەی دەیەم یازدەمی زایینی مەزنترین هێزی ئابووری پێکهات یارمەتیدەر بوو بۆ politi calpower سەپاندنی کۆڵەگەکانی هێزی سیاسیو کورد بوونە بەرچاوترین چینی بالادەست لەهەریەك لە ئازەربایجان و ولاتی قەوقاسیای گەورە.

ئەو sorering tyسەروەریە بوو بەهۆی هێنانەدی تاجەگوڵینەی فەرمانڕەوایی ئەیوبی، کە دەتوانین بڵێین (ئیمپراتۆریەتی ئەیوبی کوردی) ئەو فەرمانڕەوایەتیەی لە ولاتی شام و میسر و سەروو مێسۆپۆتامیا و ئازەربایجان و ئەرمینیا و دیاربەکر بەردەوام بوو. دواتر دەوڵەتی مەروانی کوردی لە میافارقین (تیکرانوکرتای کۆن) و ئامەد (دیاربەکر) ی ئێستا دەرکەوت. ڕەوادییەکان کۆنترۆڵی ئەم ناوچە فراوانانەیان کرد بۆ ڕۆژگارێکی زۆر ، تەبریزیان کردە پایتەختی دەستەلاتی

سیاسیان لەتەك دەوڵەتی شەدادی کوردی کە گنجە (جنزە) بووە ناوەندی دەستەلاتیان و بەشێکی زۆری ئەرمینیا و جورجیاa کەوتە ژێر دەستەلاتی ئەوان و دواتر پایتەختیان گواستەوە بۆ شاری (ئاین لە جۆرجیا) ی ئێستا و کورد ئایینی ئیسلامیان لەو ولاتانەی ژێر دەستەلاتیان سەپاند ئەم هۆکارە وایکرد گەلانی دەوروبەر، کە مەسیحی بوون رادەی بەرگری و بەرهەڵستیان بۆ دەستەلاتی کوردی بەرزکردەوە. تەوەرەی ململانێکە بوو ئیسلام و مەسیحایەتی، یەکگرتنی هۆزەکی کوردی و بەس نەبوو بۆ کۆنترۆلکردنی ئەو ولاتە فرەوانەی کەوتبووە ژێر دەستەلاتی سیاسی ئەوان ئەوەشیان بووە هۆکاری ئەوەی دەستەلاتیان بەسەر ئەم ناوچانە کەم بێتەوە و هۆزی بەدەوی تورکی بەهێز لەناوچەکە دەرکەون لە رۆژهەلاتەوە و پشتگیری هێزە بەرهەڵستکارە مەسیحییەکان بکەن بۆ کەمکردنەوەی بالا دەستی کوردی تەسەدە و چارەگە سەدەیێکی خایاند لە فەرمانرەوایی و بالادەستی رەهادا بەسەر ئەو ولاتە، لەگەڵ سەرەتای سەدەی بیستەمی زایینی بزوتنەوەیەکی سیاسی فرەوان لە ناوچەکانی گەیلان و دەیلەم (تەبەرستان) و ولاتانی خوارووی دەریای قەزوین دەرکەوت لە ئاکامی دەرکەوتنی سیستەمی سیاسی وارگەیی (علی) سەربەخۆ لەدەرەوەی دەسەلاتی موسڵمانانی سەربە خەلیفە جێنشینی (خەلیفە) عەباس لە بەغدادا.

دوابەدوای ئەوان بریکارە عەباسییەکانی ئەرمینی هەمان شتیان کرد و چوونە ریز ئەو سیستەمانەی لە ئازەربایجان و ئاران و ولاتی جرز (کرج) دەرکەوتن ئەم دیاردەیە لە رۆژگاری راپەرینی بابەکی خورەمی 102ك / 816 ز - 223 ك/837 ز روویدا لە رۆژهەلاتی ئازەربایجان و راپەرینەکە یاخیبوونەکە کۆمەڵێك گیروگرفتی ئابووری و کۆمەلایەتی و نەتەوەیی لە نێو چینە بالا دەستەکانی نێو عەباسییەکان و دانیشتوانە وارگەییەکان پەیداکرد.

د. حسین قاسم ئەلعەزیز لە کتێبەکەیدا ئاماژە بەم گیروگرفتانە دەکات و دەڵێت:

(راپەرینی بابەکی وەك پەڵە هەورێکی راگوزەر، بە ئاسمانی جێنشینی دا رەتنەبووی کاریگەری، بەڵکو شوێنەواری گەورەی جێهێشت لە سیستەمی کۆمەلایەتی و سیاسی بەیەکەوە، قەوارەی خەلافەتی هەژان زیانی گەورەی لێدا لە سامان و گیان کەبووە هۆی بێهێز بوونی ورە و

دەستەلاتی، دەستەلاتی ناوەندی بەسەر شوێنە دوورەکان کەمکردەوە ئەوەشیان میرە ئەرستۆ کراتیەکانی هاندا سەربەخۆیی وارگەیی (محلی) رابگەیەنن)[1]

لەو کاتیدا بنکە و نشینگەی کوردان و هێزی سیاسیان لە خوارووی ئەرمینیا بوو، زۆرینەی دانیشتوانیان پێکدەهێنا و موسڵمان بوون- سوننی مەزهەب، بەشێکیان لە خەوارج (دەرچووان) بوون بەلام دەیلەم شیعە مەزهەب بوون مێژوونووسان ئاماژە بەوە دەکەن کەوا ئەوانە هەر لەسەدەی هەشتی زایینیەوە، دوای ئەوەی وازیان لە زەر دەشتی و مەسیحیایەتی هێنا بەرەبەرە بوویوونە موسڵمان، بەسوار چاکی ناسرابوون و هێزێکی جەستەیی پتەو یان هەبوو، (لەپلەی یەکەم پشتیان بەهێزی ئەسپسواری دەبەست لە هاتوچۆ یان و سیستەمی ئەسپسواریان لە جەنگەکانیانە بەکاردێنا.

وادیارە ، سیستەمی ئەسپسواری سەرەتا لە ولاتی کوردان سەری هەڵداوە، نەك وەك لەلایەن مێژوونووسە ئەورووپییەکانەوە ئاماژەی بۆ کراوە، گوایە لەوکاتەدا دەرکەوت کە ئیمپراتۆری رۆمانی (فالنز) شەری (ئەدریال نۆبل) ساڵی 378ك کوژرا، بەدەستی هۆزە غوتیەکان و دواتر لەسەر دەستی شارل مارتل پەرەی سەند کەلە جەنگی بواتیە (بیلات و لشوهەداو) بەسەر موسڵمانان زاڵ بوو. لەبەر ئەوە دەگەینە ئەم ئەنجامەی کەوا گەلانی ئاسیای بچووك لەوانیشدا کورد، سیستەمی ئەسپسواریان لە جەنگەکاندا پەیرەوی دەکرد پێش ئەوەی سوپای رۆمانی و دواتر ئەورووپی پەیرەوی بکەن لە جەنگدا، بێگومان ئەسپسواری قۆناغی جیای هەبوو لە قۆناغەکانی کەوا لەسەردەمی رۆمانی پێیدا تێپەرین، کە رواڵەتێك بوو لە رواڵەتەکانی چاخی ناوەڕاست، دوای پەیماننامەی (فردان) دەرکەوت و ئیمپراتۆریەتی رۆمانی کردە دووپارچە و هاوکار بوو بۆ پەیدابوونی دەوڵەتە ئەورووپییەکان تا بەئەمڕۆ را دەگات.

وەك لە پێشدا ئاماژەمان پێکرد، کوردەکان وەك ئەسپسواری جەنگاوەر ناسرابوون وادیارە رۆڵەکانی کورد دژوارە شیریان لەکالاندا بێننەوە، هەمیشە لە ململانێ ی خوێناوی بوون لەگەڵ

---

(1) د. حسین قاسم العزیز، سەرچاوە، ل261

نەتــەوەکانی دەوروبــەریان پــێش دەرکــەوتنی ئیــسلام لــە ئازەربایجــان جــێگیر بــوون و تیایــدا بلاوبوونەوەو بۆماوەیەکی زۆر بــەرگریان لــەم ولاتانــەدا دەکــرد لــە دژی هەڵمەتــە جیاجیاکــانی نەتەوەو هۆزەکانی هاوڕێکیان بوو لەسـەر دەسـتەلاتی ئـەم ولاتـە وادیارە کوردەکـان هـەوڵ و کۆششیان داوە پێش دەرکەوتنی ئیسلام قەوارەیەکی نەتەوەیی دامەزرێنن هەرچەندە هەوڵەکانیان کاریگەر نەبووە بۆ کۆکردنەوەی هۆزە کوردییەکان لەیەکەیـەکیselfmangment سیاسـیدا و لـە ژێر کارگێڕییەکی ناوەندی بەلام بۆ ماوەیەکی زۆر سەرکەوت لە سەپاندنی دەستەلاتی رەها و بالا دەستی خۆی بەسەر زۆر لەولاتانەی تیایدا ژیا و فەرمانڕەوابوو تیایدا و بە ئازایەتی و سوارچاکی توانیان بەرگەی هەڵمەتەکانی هۆز و نەتـەوەکانی دیکـەی چاویان بڕیبـووە ولاتەکـەیان زۆر لـە مێژوونوسان سەلماندوویانە کورد پێش ئیسلام لە زێی ئاراس پەڕیونەتـەوە و سـەروەری رەهایـان هەبوو بەسـەر ناوچـەکە و زۆربینـەی هێزەکـانی بـەرگری کـار لـەم ولاتـەیان پێکهێنـاوە، لـەو مێژوونوسانەش مێژوونوس ئەرمەنی (موسـا خـورینی) کـە لەسـەدەی پێنجەمـەو سـەرەتای سەدەی شەشەمی زایینی ژیاوە.

ئاماژەی بەوە داوە کەوا (مار) کـە دەربـڕینی ئەرمـەنی یـە بـۆ وشـەو نـاوی (مـاد) واتـە مادییەکان هـەر لەسـەردەمی پادشـای ئەرمـەنی تیگرانـی گـەورە 140 – 55 پ.ز [1] لـە دەوروبەری ئاراکسی دابوونە.

هەرچەندە ستایشی ئازایـەتی و سوارچـاکی کـوردانی کـردووە لـە هەنـدێ جـێ لـە کتێبـە بەناوبانگەکەیدا ، بەلام زۆربەی دێڕەکانی بە دەمارگیری نەتـەوەیی ئەرمـەنی نوسـیوە، لەگـەڵ ستایشی کردن فورسەACHMANINAN ئەخمینیەکان.

لەبەرئەوەی لەماوەیەکی مێژووداهاوپەیمانی شانشینی ئورارتوی ئەرمەنی بوون، لەسەردەمی پادشای ئەرمەنی تیگران ی دواتر بوو بە هاوپەیمانی کورتی فارسی لـە یەکێتیـەکی سـەربازی و

---

(1) موساخوریني – مێژوونووس ئەرمەنی بەناوبانگ لە نێوان دووسـەدەی پێنج و شەشـەمی زایینی ژیاوە، هەواڵەکانی کۆناغە دێرینەکانی مێژووی ئەرمینیای نووسیوە:
MOSSES OF KHOREN, 30 : RUSSIAN BY N.O EMIN , (MOSCOW. 1893) TRANS.

سیاسی دژی دەوڵەتی میدی کە ببوون بـە هێزێکـی سیاسـی وڵاتـی کوردسـتان و ناسـنامەی نەتەوەیی گەلی کوردیان دەردەبڕی لە ململانێیان لەگەڵ نەتەوە و هۆزە هێرش بەرەکاندا.

لەمبارەیەوە مێژوونووسی رووسی MINORSKY (مینورسکی) دەڵێت:

(شایانی باسە، ئاماژە بەوە بکەین کەوا لە رۆژگـاری موسـا خـورینی ماوەیـەکی زۆر بـوو بەسەر نەمانی میدییە کۆنـەکان رابردبـوو، بـەلام ئـەوەی جێـی سـەرنجە ئەومیـە مێژوونووسـە ئەرمینیەکە لەگەڵ ئەوەشدا ناویان بەکاردێنێت بۆ کوردەکانی سەردەمی خۆی لەو دەوروبەرەیدا، لێرەدا ئەم رێسایەی پاراستووە کە نەریتە کۆنەکەیە کە کورد بەنەوەی میدییەکان دەژمێرێت[1].

مینورسـکی ئەم تیۆرییەی دووپاتکردەوە لـە کـۆنگرەی بیسـتەمی رۆژهەلاتیناسـان کـە لـە (برۆکسل) (بەلجیکا) لە ساڵی 1938 بەسترا [2].

هەروەها لە کتێبەکەی چەند لێکۆڵینەوەیەك لەبارەی مێژووی قەوقاسیا، لەندەن، 1953.

ئەو تیۆرییە روونەکاتەوە و دووپات دەکاتەوە کە دەڵێت : (لەسەردەمی خورینی میدییـەکان نەمابوون، بەڵکو کوردەکانی قـەدپاڵی چـیاکانی ئاراراتیـان گرتبـوو، هـەروەها دەسـتنوسـێکی ئەرمەنی نامۆ نموونەیەك ئەلفوبەی تێدایە و زمانێکی پێنووسـراوە لـە رۆژگارێـك پـێش سـاڵی 1446 ، نزایەکە بەهێمای کوردی زمانی میدییەکان (ماد) دەنووسێـت لەگـەڵ بـەکارهێنانی بێژەوێك (الفقد) تا ئێستا لە فەرهەنگەکاندا ماوە[2]

---

(1) بڕوانە: ف . مینورسکی – الاکراد احفاد المیدیین– لـە گۆڤـاری کۆڕی زانیـاری کـورد، بـەرگی یەکەم، بەشی یەکەم – بەغداد, 1973 , ل 561 وەرگێڕانی د. کەمال مەزهەر ئەحمەد.

.(2)R. MINORSKY, LORIGINEDES KURDES..P.143-152

(2) مینورسـکی، دراسـات حـول تـاریخ قـەفقازیا، ل127, لـەم رایانـەدا مینورسـکی پـشتی A.Shanidze the Newly discovered Alphabet of the caucsian Albanin بەستووە بەرلکانی شایندزە : شایندزە وشەی (ماد) ی بەرامبەر (کورد) راگرت بە پشت بەستن بـە فەرهەنگەکانی ئافیتیکان و سوور میلیان و ئافیکیریان (چاپی بندقیە 1837ن سـەبارەت ئـەم بابەتـە بڕوانە، بەرووسی:

N.o Emins lziedorniyam . 1896 pp 122-132.

مێژوونووسان ئاماژە بەوە دەکەن کەوا گرنگترین شاری ئاسیا کە نموونەی کلیلی رزگارکردنی ئیسلامی بوو لە قافقازیا شاری (دبیل) ە بە عەرەبی بە (دیڤین) ناسرابوو، گرنگترین ئەو پایتەختە یانەیە کەوا کەوتبوونە سەر سنووری دەوری ئازەربایجان و هەموو دانیشتوانی کوردی رەوادی بوون. مێژوونووسان رێکن لەسەر ئەوەی هەردوو باوانی سەرکردەی کوردی بەناوبانگ سەلاحەدینی ئەیوبی خەڵکی ئەم شارەن و بە وردی خەڵکی دێی (ئەجدنقان)

شایانی باسە بەشی خوارووی سەرەکی لە وڵاتی ئازەربایجان جێی نشینی میدییەکان بوو، کوردان زۆر لە مێژە تیایدا ژیاون مینۆرسکی ئاماژە بەوە دەکات کەوا (بەشی رۆژئاوای ناوچەی (ماکو) ی ئێران و بەوردی ناوچەی (دامیات) کە موسای خورینی باس دەکات و لە رابردوو ئاماژەی بۆ کرا، تا ئێستا کوردی) دەربڕابێت، ئەوا شێوەی MAR ی کۆن بەشێوەی مار MADAتێدا دەژین ، گەر ناوی مادا

بووە و بەوردی واپشتگیری ئەوە دەکات کەوا کورد پەیوەندارن MAH-KUHکۆنی ماکو - ماهکوە -

بە میدییەکان دەشێ ئاماژە بە دووبەرەی ناوچەی خەزەر (قەزوین) بکەین کەوا ئەوان لەنێو کۆچکردنی دوایی هۆزە ئێرانیەکان چوون بۆ رۆژئاوا لەسەدەی دەی زایینی، کە گەیشتنە ئەوێ لە ئازەربایجانی خواروو کورد دەژیان. لە ساڵی 331 پ.ز ناوچە کوردییەکانی خواروو کەوتنە ژێر دەستەڵاتی ئەسکەندەری مەقدۆنی و دوای مردنی ، زۆربەی ناوچە کوردییەکان کەوتنە بەر بەشی سلوکسی لە ساڵی 323 پ.ز بەرەوتی رۆژگار ئادگاری شارستانی هیللینی بەسەردا داهات، یۆنانییەکان چینی دەستەڵاتدار بوون لە کۆمەڵگەکەیان، لەبەرئەوە جێی سەرسوڕمان نییە، زۆربەی دراوەکانی دۆزراوە لە کوردستاندا دەگەڕێتەوە بۆ ئەوان،چی ئەوانەی وێنەی ئەسکەندەر خۆی لەسەرەیان پادشا (سلوکی) ییەکانی جێنشینی ئەو . هەروەها ئەو بەڵگەنامانەی کە لەناوچەی هەورامانی کوردی دۆزراونەتەوە کە دوانیان بە زمان و نووسینی یۆنانین و دەگەڕێتەوە بۆ ساڵانی (88) پ.ز و (22) پ.ز ، بەڵگەن بۆ بلاوبوونەوەی رواڵەتی شارستانی هللینی

لەناوە دوورە دەستەکانی کوردستان1. دواتر دەوڵەتی فرسی(فرثي)لە نزیـك سـاڵی 250 پ.ز دەرکەوت ، دوای ئەوەی لە ململانێ دابوون لەگەڵ سلوکیەکان تا توانیـان فـەرمانڕەوایی خۆیـان بسەپێنن لە رۆژئاوای ئاسیا و هەندێ ناوچەی کوردیان داگیرکرد و لە سـاڵی 141 پ.ز عێـراق کەوتە ژێر دەستەلاتی ئەوان، لەکۆتایی سـەدەی دووەم و سـەرەتای سـەدەی یەکـەم (پ.ز) دوای فرمان بوونی دەستەلاتی فرسی و گۆڕانی سیاسی کە رۆما بەسـەریدا هـات، ئاسـایی بـچووك و ئەرمینیا و کوردستان بوون بەبنکەی ململانێی نێوان دوو ئیمپراتۆریەتی فرسی و رۆمـانی. ئـەو بارودۆخە یاریدەربوو بۆ دەرکەوتنی هێزی سیاسی نوێ لەناوچـەکەدا لەوانـە شانـشینی ئەرمـەن بەسەرۆکایەتی پادشا بە هێزەکەی (تیکران) ی گەورە و میتراداتی شەشەم پادشای (بنتسی) کـە توانیان ناوچەی کەبدوکیا و کورد و ئینسی (ولاتی کوردان- دیاربەکر و دەوروبەری) داگیربکـەن، لەگەڵ نزیکەی هەموو ناوچەکانی باکووری مێسۆپۆتامیـا و سەرووی سوریا، بـەم جـۆرە هـەردوو پادشا مێرادانی شەشەم و تێکرانی گەورە کەنارەکانی دەریای رەشیان لە باکوور و دەریـای سـپی لەخواروو دەورەدا بەدەستەلاتەکەی خۆیان . تا سەرکردەی رۆمانی لوکـوس تـوانی لەسـاڵی 69 پ.ز ئەرمینیا داگیربکات. پادشای میدیا و کورد و ئینی ئەدیابینی و عەرەبی خواروی بابـل و ئەلبان (داغستانی ئێـستا) و ئیبرین (جۆرجیـای ئێـستا) و دانیـشتوانی دەوروبـەری ئـاراکس هەموویان کالای کوکوس ئامادەبوون و رازی بوون پشتگیری بکەن ، لە پێـشدا پادشـای ولاتـی کورئینی (زاربیونوس) بەرگری ئازایانەی دژی تێکران کرد کەویستی ولاتی کوردان داگیر بکـات، بەلام لەگەڵ ماڵ و منداڵ و خانەوادەکەی پێش گەیشتنی سـەرکردەی رۆمـانی لوکـوس کـوژران بەهۆی ئازایەتی پادشای کوردی ، سـەرکردەی رۆمـانی بڕیاریـدا پەیکـەرێکی[2] گـەورەیان لـە فیستیڤاڵێکی شاهانە و فەرمییانە بۆ سازکرد .

ململانێ و رکابەری سەربازی لەنێوان فرسی و رۆمان بەردەوام بوو تا ئەرمینیا و کوردستان‌و میدیای بچووك و ئازەربایجان کەوتنە بەر هێرشی ئالان و جۆرجیەکان و ئەم ولاتە دووچاری دزی‌و تالانی و وێرانی هات .

(1) طه باقر , ل 446

(2) بگەڕێوە بو (الارمن في التاريخ ،مروان المدور ،ص 159

ئیمپراتۆریەتی فرسی نەیتوانی بەرگری لەم ناوچانە بکات ، لەلایەکی دیکەوە ئەم ناوچانە کەوتنە بەرمەترسی رۆمانەکان تا ئەوکاتەی سەرکردەی رۆمانی (تراجان) توانی زۆربەی ناوچەکانی باکوور و رۆژئاوای داگیر بکات، چەندان جار شەڕ و کوشتار لەنێوان دوو ئیمپراتۆریەتی فارس و رۆمانی لەو ناوچانەدا لەسەدەی یەکەمی زایینی و دەوروبەری سالی 136 پ.ز. هۆزەکانی لان توانیان جارێکی دیکە . بچنەوە ولاتی شیروان و ئازەربایجان و میدیاو ئەرمینیا و ناوچە کوردییەکان تا گەیشتنە کیدوکیا لە ئەنادۆل، ناوچەکە لەم ململانێیەدا بوو لەنێو زۆر هێزاندا تا ساسانییەکان دەرکەوتن و توانیان دەسەلاتی خۆیان بسەپێنن بەسەر زۆربەی ناوچەکاندا و بەناوچە کوردییەکانیشەوە کوردەکان لەسەردەمی شاپووری کوڕی ئەردەشێر توانیان سەربەخۆیی خۆیان بێننەدی، دووبارە ساسانیەکان ولاتی کوردوئینیان داگیرکردەوە. کورد لەسەدەی یەکەمی پێش سەردەمی مەسیحی رووبەڕووی بۆ هێزی سیاسی بوونەوە کەلە هەموو لایەکەوە دەورەی دابوون کورد لە شەڕێکی هەمیشەیی دابوون، لەگەل ساسانیەکان.

جەنگ دەستی پێکردەوە [1] تا رووخانی دەولەتی ساسانی لە جەنگی قادسیەی گەورە بەردەوام بوو.. تا موسلمانان دەرکەوتن و لەسەدەکانی بەرایی دەرکەوتنی ئیسلام لە هەموو کوردستان بلاوبووە و کورد بوون بە پێشەنگی سوپای ئیسلامی و بەهێزترین جەنگاوەرانی بەرگری کار لە ئیسلام و پارێزەرانی قەلاو قوللەکانی ئیسلامی سەرسنوور لە ئاسیای بچووک[2].

---

(1) بنچی پادشا ساسانیەکان سەر بەهۆزی رۆژەکی بوون و کوردی موکریان بوون. بگەڕێوە بۆ , شرفنامە, ل603 – لە باکوری رۆژئاوای (ئێران) لەسەرووی ناوچەی ئەردەلان و خوارووی دەریاچەی (ئورمیە) نیشتەجێ بوون. بگەڕێوە بۆ : محمد امیە زکی, تاریخ الدول والامارات الکردیە فی العهد الاسلامی, ل367. و بگەڕێوە بۆ : حسین حزنی, کوردستان, ل 42 .

(2) بگەڕێوە بۆ : التاریخ الرومانی – عصر الثورة– د. عبداللطیف احمد – بیروت, 1973.

تایبەتمەندییە ڕەواکانی نەتەوەگەری کوردی:

گەلی کورد مافی خۆیەتی نەتەوەگەریی ڕەگەزی خۆی، بەپێی تایبەتمەندییە ڕەواکان، دەربڕێت. کورد بەدرێژایی مێژوو لە گەلانی بەرایی بوو کە لەو ناوچە جوگرافیەی ناسراوە بەجێ نیشتەجێبوونیان بەدڵنیاییەوە هیچ مێژوویێك بێ بەڵگە نییە، یان شوێنەواری ماددی بەردەست. کورد وەك گەلانی دیکەی ناوچەکە ، خاوەن شارستانیەتێکی پێشکەوتوو بوون و لەگەڵ هەموو گەلانی دەوروبەریان هاوبەش بوون، چ عەرەب یاخود فارس یا تورك . لەو باوەڕەدابوون خاوەن شارستانیەتێکی دێرینن و خاوەن ئیمپراتۆریەتی مێژوویی کۆنن بەتایبەتی ئیمپراتۆریەتی میدیو میتانی و هاوبەشیان لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی عیلامی کۆن و ئاشووری و ئیدیکەش، بەلام سەرسوڕمانی راستەقینەیان پەیوەستە بە MEDES EMPIRE ئیمپراتۆریەتی میدی کورد وەك کۆمەڵە مرۆڤێك ، لەگەڵ قووڵی بوونی نەتەوەییان و ڕۆڵی درێژخایەنی مێژوویيان، ڕەگی نەتەوەیی ڕەگ داکوتا و ڕۆشنبیریی کوردی گەشاوەیان کاری تێکردوون. بابەتییانەبوون دەخوازێت ، خوازیاریی نەتەوەیی ڕەوا لە گەلان ڕەچاو بکەین، بەلام کەی ڕەتکردنەوەی ڕەوایەتی (LEGITIMACY) پێویست دەبێت بەراستی ، جیهان هەڵگەڕانەوەی نەتەوەگەری و بوون بە هۆکاری توند و تیژی بەرامبەر کەسانی دیکە ڕەت دەکاتەوە، گەر بەشێك بێت لەکاری نەرێنی لەسوکایەتی کردن بە بەهاو بنەماکانیان. زانراوە فارسەکان میراتگری شارستارنیەتێکی دێرینن، خاوەن ئیمپراتۆریەتێکی بەهێزبوون بەتایبەتی لەماوەی ئەخمینی و ساسانیدا [1] لەو باوەڕەدان، ڕۆڵێکی گرنگیان گێڕاوە لە دامەزراندنی دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی و ڕۆڵیان گەورەترە لە زانست و فەلسەفە و لاهوت و ئەدەب و هونەر [2].

وەك مرۆڤ هەر دەبێت ڕەگی نەتەوەییان و ڕۆشنبیری فارسیان کاریان تێبکات کە بەشێوەیەکی شاراوە کار لە داڕشتنی ڕووکارەکان و بیر و ڕەوشتی تاکی فارس دەکات. بە هەمان شێوە مافی

(1) Willber, 1976 p.75

(2) **Arastan, 1970, p.65-77**

تورکانە هەستی نەتەوایەتیان دەربڕن لەگەڵ ئەوەی روانگەی تایبەتییان هەیە سەبارەت نەتەوەگەری ، گەلێکی خاوەنی شارستانی دێرنن، سەر لەنوێ توانیان ئیمپراتۆریەتێکی گەورە بنیات بنێن بەناوی ئیمپراتۆریەتی عوسمان بەناوبانگ بوو. سەرچاوەی زانیاریان سەبارەت بە تایبەتمەندی گەلی کورد بەرچاوە، لەرێگەی کۆڵیاریی شوێنەواری و پشکنین دۆزراونەتەوە، ئەم نامرازانەن پشتیان پێدەبەسترێت وەك پاشماوەی خانووبەرە و هونەر و ئامێر و نامرازەکان سەرەڕای ئەو زانیاریانەی لە دەقی نووسراو دەست دەکەوێت . زۆر زانیاری بەشاراوەیی و نادیار مایەوە بۆ هێشتنەوەی ناسنامەی نەتەوەیی گەلی کورد بەنادیاری، لەگەڵ ئەوەی دەرکەوتنی یەکەم تیرەی مرۆڤ کە بنجی مرۆڤ بوون دەگەڕێتەوە بۆ نزیکەی 1،750،000 ساڵ لەمەوبەر ، بەپێی تازەترین لێکۆڵینەوە و دۆزینەوە شوێنەوارییەکان . مرۆڤی بەرایی لە رۆژگارێکی زۆر کۆنەوە لە عێراق ژیاوە ، شوێنەواری بەرایی لە ئەشکەوت و قولاییەکانی ناوچەی چیایی باکوورو باکووری رۆژهەلات ، زانایانی شوێنەوارزانی ئەو سەردەمەیان لە مێژوو ناوناوە بەچاخی بەردین، کە ماوەیەکی دوور و درێژە دابەشی سەر چەند سەردەمێکیان کردووە بەپێی پلەی تیژ و تراشینی بەرد و رێکخستنی ئەم سەردەمانە بەناوی ئەو شوێنانەوە ناونراوە کەتیایدا (بۆیەکەمجار) دۆزراونەتەوە. لە پێشدا ئاماژەمان بە شوێنەواری بەردە بەلکە ی نزیك چەمچەماڵ لە کۆنترین شوێنەواری چاخی بەردینی کۆنە، هەروەها(Barda-Blka) ئەشکەوتی زرزی و هەزار مێرد لە پارێزگای سلێمانی و شوێنەواری گەڕی (گور) دووەمی چاخی بەردینی لە هەولێر ، کە گەورەترین ئەشکەوتی دۆزراوەیە لە عێراقداShanidar کۆن لە ئەشکەوتی شانەدەر، لەم ئەشکەوتەدا ئێسکبەندی منداڵێك و سێ پیاو و دۆزراونەتەوە، کە بەکۆنترین ئێسکبەندی مرۆڤی (نیاندەرتاڵ) ناسراوە کە مرۆڤی کۆنە و لەو ناوچەیەدا ژیاوە، پێش مرۆڤی هۆشداری ناسراو بە (هوموسیپنس) . چەندان شوێنەواری دیکە هەن پاشماوەی مرۆڤی ئەم قۆناغەی تیا دۆزراوەتەوە، وەك Baly Kuraئەشکەوتی بالی کوراو لە پەناگەی کەڤرین وەك بابخال و سراندور لەنێوان هەولێرو شەقلاوە، هەروەها شوێنەواری زاوی چەمی لەسەر کەناری زێی گەورە (سەروو) نزیك شانەدەر، کۆنترین نشینگەی لادێی تا ئێستا دۆزراوەتەوە لە رۆژهەلاتی نزیك ی کۆن، دەگەڕێتەوە

بۆ چاخی ناوەڕاست ی ناونراو بە (میولسیك) هەروەها شوێنەواری دیکە دۆزراونەتەوە لەو گردجای ، لەسەر زێی گەورەی نزیك گوندی (گرد ماملك) هەموو ئەم خاکە فروانەی دەگاتە ملیۆنان کیلۆمەتر لە خوارووی رووسیاوە، بەرەتبوون لە ئەرمینیا و ئازەربایجان و خوارووی رۆژهەلاتی تورکیاو سەرووی رۆژئاوای ئێران و باکووری عێراق تا دەگاتە چیاکانی سوریا و لوبنان بەپیت ترین خاکی کشتوکاڵین لە جیهاندا، دەشتێ پڕ گیاو گوڵ و پاوانی سەوز، سەرنجی چەندان کۆمەڵە مرۆڤی جیاجیای راکێشاوە و چەندان نەتەوەی شوانکارەی هانداوە بەدرێژایی مێژوو رووی تێبکەن ئەو خاکەی بنکەکانی شارستانی و دەرکەوتنی بازرگانی تێدا روویداوە، بووتە هۆی سەرهەڵدانی ئابووری و سیاسی و پیشەسازی پێشکەوتوو کە دواتر لە گۆڕانی نەتەوەیی رەنگی داوەتەوە کەلەناوچەکەدا روویداوە و کاری کردۆتە سەر باری گشتی لە جیهانی کۆندا و ئەوکاتی، دوای دۆزینەوەی ئاسن و برۆنز و کانزای دیکە سەرەڕای هۆکاری دیکەی کشتوکاڵی چالاك کرد و بوو بەهۆی جێگیربوونی گەلان و دەرکەوتنی شاری نوێ. کۆمەڵە مرۆڤی زمان و شێوەزاری جیاجیا لەو ناوچەیەدا جێگیربوون هەموویان سەربەیەك بنج بوون ململانێ بە هێز و بەردەوام بوو لەنێوان ئەم گەلە و گەلانی دیکەی دەوروبەری ، لە باپیرانی تورك و مەغۆل و فورس و نەتەوە کۆنەکانی دیکە بۆ کۆنترۆلکردنی سەرچاوەکانی پاوانی باش لەو خاکە دەشتاییە فرەوانە کە موسڵمانان هاتن لەکاتی فرەوانبوونی دەستەلاتی ئیسلامی ، کورد بوونە بەشێك لەجەنگاوەرانی ئیسلام ، بەڵکو لەم ناوچەیەدا زۆربەی هێزەکانیان کورد بوون . کوردی بەسوارچاکی جەنگاوەر ناسران هێزەکانیان بەرەو رۆژئاوای ئازەربایجان چوو لە زێی ئاراکسی پەڕیەوە و دوورتریش چوون و هەمیشە هێزێك بوون ولاتانی ئیسلامیان پاراستووە لە هێرش بەرەکانی باکوور لە جۆرجی رووسی و ئەبخاز و تەتتار و بیزەنتین لە رۆژئاواوە .عەرەبە موسڵمانەکان کە ناڕاستەوخۆ دەستەلاتیان بەسەر ناوچەکەدا گرت، لە راستیدا سەرکردایەتی کوردانیان دەکرد لە کۆششیاندا (جیهاد) [1]

(1) مینورسکي, دراسات حول تاریخ قفقاسیا, ل10.

لەبەر ئەوەی کورد هێزی گەورەی موسـڵمان بـوون لـە ئازەربایجـان و ئـەرمینیا و جۆرجیـا و ناوچەی دیکەش لە رووسیا ، لەو رۆژگاریدا و هاوبەش بوو لە سـەرکەوتنی سیاسـی و سـەربازی موسڵمانان سەرەرای فرەوان بونی مرۆیی کە رۆڵێکی گەورەی بینی لە ژیانی گەلانی ئەم ولاتە.

شایانی باسە ئەو کردارانەی رووی لە سەردەمی فەرمانڕەوایی لینین و ستالین لەبـەکارهێنانی زۆرداری و دڕندەیی تیرۆر بۆ دەرکردن و دەربەدەرکردن و ئـاوارەکردنی سـەدان هـەزار کـورد لـە قەوقاسیا بەرەو ناوەڕاستی ئاسیا لەسەردەمی فەرمانڕەوایی بەلـشەفی، وەك تۆڵـە سـەندنەوەیەك بوو بۆ رووداوەکانی مێژووی کۆن . رووسیا بەم دواییـانە لێی بەئاگا هـاتووە و تۆڵـەی لـە کـورد سەندۆتەوە بەهۆی خزمەتگوزاری کە پێشکەشی ئیسلامی کردووە. رۆڵی سیاسـی و سـەربازی و کۆمەلایەتی کورد لە جیهانی ئیسلامیدا.

هەر لە سەردەمی یەکەمی ئیـسلامی دا لەسـەردەمی فرەوانبـوونی دەسـتەلاتی ئیـسلامی، ئەوەش بوونی هۆکاری خۆیی و بابەتی دوویات دەکاتەوە بۆ تەواو پێگەیشتنی نەتەوەی کورد لـە باکووری مێسۆپۆتامیا و رۆژئاوای ئێران پێش زایین بە چـەندان سـەدە، رۆڵـەکانی کـورد رۆڵـی بنچینەیـیان گێڕاوە لە مێژووی ناوچەکەی کـە هەمیـشە شانۆیەك بـوو بـۆ رووداو و ململانێـی خوێناوی بەدرێژایی چاخەکان مێژوونووسان ئاماژە بـەوە دەدەن کـەوا دەوڵـەتی رەوادی کـوردی فەرمانڕەوا لە ئازەربایجان ئەرمینیا کـە بنەماڵـەی سـەلاحەدینی ئـەیوبی سـەر بـەو هۆزەیـە و سەرفرازی بەرەنگار بوونـەوەی یەکـەم هەڵمـەتی خاچپارێزی پێـبڕا کـەوا نەتـەوەکانی بـاکوور لەکۆچەرە جۆرجی و رووس و ئەبخاز و لە رۆژئاواش بێزەنتییەکانی هاوپەیمانیان کردیان هـەروەها مێژوو هەواڵی سەرکردەی کوردی ، سەلاحەدینی ئەیوبی و بنەماڵەی ئەیوبی دەگێڕێتەوە کە چۆن هەڵمـەتی دووەم و سـێیەم و چـوارەمی خاچـپارێزی گێڕایـەوە و لەبـەر رۆشـنایی ئاکامـە سەربازییەکانی فەڵەستین ئازاد کرا و سەروەری تەواوی گێڕدرایەوە بۆ عەرەبە موسڵمانەکان (1)

---

(1) بگەڕێوە بۆ: مینورسکی و بڕوانە: ابن خلكان الشافعی (وفیـات الاعیـان و أبنـاو الزمـان) بڕوانـە : الیعقوبی حوادث الفتوحات الاولى للمسلمین , وابن الاثیر الكامل في التاريخ و ماسیوس الاورفلي (الحروب الصلیبیه الاولى).

لەوکاتەیدا کە خاچپارێزان هێرشیان دەکردە سەر ولاتی شام بۆ لەناوبردنی دەستەلات و سەروەری ئیسلامی تیایدا، رۆم و کرج و ئەرمەن لە هێرشی بەردەوام دابوون بۆسەر میرنشینی شەدادییەکان بەشێوەیەکی تایبەت و رۆژهەلاتی ئیسلامی بەشێوەیەکی گشتی لەبەر ئەوەی بەبنگە (ثغر) یەکی ئیسلامی دادەنرا بەرامبەر ئەوان بۆ بەرگری لە ئیسلام ، خاچپارێزان.

دەستیان لەوەدابوو بۆ دوو هۆکار،

یەکەمیان: بۆ دوورخستنەوەی سوپای رۆژهەلاتی ئیسلامی لە هاوبەشی کردن لە جەنگی خاچپارێزی و، بۆ دروست کردنی گیانی دوژمنکاری لەنێو موسلمانان لە رۆژهەلات و ئەرمەن بەشێوەیەکی تایبەتی بۆ ئەوەی نەگەن بە جۆرە رێککەوتنێك لەنێوان هەردوو لایان، پێویستە ئەوەش لە بیرنەکەین کەوا بنجی ناسر سەلاحەدین لە شاری دوین و لە تیرەکانیەتی کەواتە ئەم خزمایەتییە هاندەرێکە بۆ هاوبەشی شەدادیەکان لەتەك ئەیوبییەکان دژی خاچپارێزی سەرەرای هۆکاری ئایینی، دواتر ، دوای ئازادکردنی شاری قودس (بيت المقدس) هەردوو کارداری ئازەربایجان و ئاران و ئەرمینیا ملکەچیان بۆ سەلاحەدینی ئەیوبی [1] .

---

(1) ابن الاثير، الكامل في التاريخ 11/ 546، وابن واصل : مفرج الكروب في اخبار بني ايوب ، تحقيق د. جمال شيال، القاهرة ، 1957.

دەوری هەشتەم

کورد لەنێوان نەتەوەگەری و ئیسلام خوازی

The Kurdish Between nationalism and Islamic Tendency

* کورد و گونجان لەگەڵ ئایینی ئیسلام.
* هۆکارەکانی سەرکردایەتی کردنی رەگەزی کورد بۆ سوپای ئیسلامی لەناوەڕاستی ئاسیا.
* بەرچاوترین هۆکارەکانی بوونە هۆی شکستی دەوڵەت ومیرنشینە کوردییەکان لە چاخی را پەڕیندا.
* کەسایەتی کوردی و باوەڕی بە ئایینی ئیسلام.
* دابەش بوونی کورد لە نێوان ئیسلام و ئایینەکانی دیکە.

کورد و گونجانیان لەگەڵ ئایینی ئیسلامدا

هێزە ئیسلامییەکان زۆر ناوچە و شاری کوردیان رزگار کرد ، وەك جزیرەی ئیبن عومەر و بدلیس و جێی دیکەش، بێ شەڕ و بەئاشتی و پەیمان و بێ کوشتار ، لەسەردەمی خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب (12-23 ی کۆچی – 634-644ز) و بەسەرکردایەتی نەبی موسای ئەشعەری و عیازی کوڕی غەنەم و دوای بلاوبوونەوەی ئیسلام لەناوچەکە، ئەوانیش وەك گەلانی رۆژهەلات دوای بوونە موسڵمان وازیان لە رابردووی ئایینی خۆیان هێنا[1].

کورد بەشێوەیەك گونجان لەگەڵ ئایینی ئیسلام تێکەڵ هۆش و کولتووری کوردی بوو و کاری کردە سەر کەسایەتیان و وای کرد داخزێتە ناوخۆی و سروشتێك بگرێت بۆ بەرژەوەندی ئیسلام بێ ئەوەی زۆر لە کولتووری کۆنی خۆی دووركەوێتەوە.

کەچی گەلانی دیکە هەوڵیان داوە بیشێوێنن و ونی بکەن بەمەبەست و خوازراوەوە، بۆ گۆڕینی ئادگارە راستەقینەکەی و دوورایی مێژوویی یەکەی.

کورد لەلایەك بوو بەدیلی ئیسلام و لەلایەکی دیکە کولتووری کۆن، بەلام هێزی پێکهێنانی دەوڵەتی کۆن ، بەلام لە ئاکامی تۆپەڵ بونی رووداوە کۆنەکانی رابردوو و پیلانی گەلانی دیکە لەنێوچوو، بوو بە خەونێکی هێنانەدی دژواربوو. کورد بە ئیسلام شادبوون، کە عەرەب بۆی هێنابوون، وەك نەتەوەکانی دیکەی وەك: فارس و تورك .. موسڵمان بوون بۆ ئەوەی لەدەست زۆرداری و بێدادی و گوشار و تاکرەوی و دڕندەیی نەتەوەکانی دەوروبەر بەرامبەر ئەوان دەیانکرد رزگاربن، پێشوازیان لەم ئایینە نوێیە کرد. بەهۆی ئەو گیانی ئوونەییە پوختەی تیایدا بوو تا ئەورادەی ناسنامەی کوردی کۆنی خۆیان لەدەست دا. لەبەرانبەر ئەم حاڵەتەدت خۆیان لەنێو ململانێ و ونبوون بینیەوە، لەلایەك موسڵمان بوون و باوەڕی پتەویان بەم ئایینە هێناوە و

---

(1) زۆربەی سەرچاوەکان ئەو دووپاتدەکەنەوە کەوا کورد لەسەر ئایینی زەردەشتی و مەسیحی بوون پێش موسڵمان بوونیان، بۆ زیاتر بروانە: باسیل نیکیتین , الاکراد, ل267. ولیرخ , دراسات حول الاکراد, ل56.

بەرگری لێ دەکەن، لەلایەکی دیکە ئەو بەرگرییە مەزنەی کردیان لە ئیسلام ، ناسنامەی نەتەوەییان لەدەست داوە، بوویەهۆی ئەوەی ئەم قوربانی دانە بۆ ئایینی ئیسلام ببێتە هۆیەك بۆ هەموو مەینەتییەکانیان و زۆرداری گەلانی دیکەی دەوروبەریان لەوان.

ئەفسانەیەکی رۆژهەلاتی هەیە بە رێبازی تایبەتی خۆی ئەم شکستەی کوردان Eastmyth راڤەدەکات ئەفسانەکە دەلێت: (کەپێغەمبەر (محمد) (د.خ) بانگەوازی خۆی دا بۆ ئیسلام، هەموو سەرکردەکانی دنیا خێرا بەرەو پیلی چوون و ملکەچی خۆیان راگەیاند بۆ بانگەوازەکەی ، (توغوزخان) فەرمانڕەوای کوردان لە تورکستان، میرێکی کوردی بەناوی (زەمین) ی نارد لە شوێنی خۆی ، کە پێغەمبەر ئەم بەتوانا و هێزە بینی چاوی پڕ ئاماژە و رەنگی تیر، لەبارەی نەتەوەکەی لێی پرسی، کەزانی کوردە، لەخودا پاڕایەوە کە رێگەنەدات دوژمنێکی ئاوا ترسناك هیچ کاتێك گەلێکی یەکگرتوو نەبێت. بەم جۆرە ئەم ناکۆکیەی بێ کۆتاییەی نێوان کوردان راڤە دەکەن.[1]

ئیدی نەیانتوانی واز لە ئیسلام بێنن لەبەر ئەوەی رۆچۆتە وردەکاری ژیانیان، هەرچەند سۆزیان بۆ لایەنی نەتەوەیی بەگوڕە، کەبەهۆی لاگری رەهایان بۆ ئایینی ئیسلام لە دەستیان دا.

کورد کە موسڵمان بوون، لەرێگای ئەم ئایینەوە بوونە خاوەن هێز و توانا و جۆرە لێکدانەوەو تێگەیشتنێکیان لەعەرەب پەیداکرد، نەك لە رێگەی کەس، بەشێوازی تاکەکەسی کاریگەر بە کولتووری عەرەبی ئیسلامی.

لێرەدا کە ئاماژە بە کوردی موسڵمان دەکەین مەبەستمان ئەو کوردانەن لە دڵەوە بوونە موسڵمان و چونەسەر ئەو ئایینە، کوردە مەسیحییەکان کە دابونەریتی تایبەتی ئایینیان هەیە و ئێزیدییەکان کەوا روانینی تایبەتیان هەیە بۆ ئاین و بۆ نەتەوە جیایە لەوانەی سوودیان لە تایبەتمەندییەکانی ئیسلام وەرگرتووە کە بەرووکاری خزمەتکردنی لایەنە مرۆییەکەی خۆیان بەکاریان هێناوە بۆ دەست خستنی دەسکەوتی رۆژی دوایی.بەلام هاوبەشن لە تایبەتمەندی

(1) مارو Marr، ل26

ڕەگەزی لەرووی داخوازی و هیواخوازیی نەتەوەیی نەك لە دووتوێی ئاینن. کورد لەو باوەڕەدایە موسڵمانێکی ڕاستەقینە و دڵسۆزە، ئەم باوەڕەش گرنگییەکی زۆری هەیە لای ئەو، چونکە دەیخاتە نێو چوارچێوە گشتییەکەی ئایندارانی ئەم ئایینە واتە لەنێو چوارچێوەیەکی یەکخراوی نەتەوەیی ئیسلامی گەورە، ئەم چوارچێوەیەش ئەو هێزەی هەیە بەرەو هێنانەدی ئەم مەبەستە بالایەی بەرێت کە یەکێتی ئیسلامیە، کە هەستێکی ڕاستەقینەیە، ئەوەی لە ریزی ئەم ئاینەدا بێت هەیەتی، کە یەکێکە لە تایبەتمەندییە باشەکانی ئایینی ئیسلامی پیرۆز، کە هەر کەسێك لە ریزیدا بوو پێیدەبەخشێت لەگەڵ چەندان سیفەتی دیکەی گشتگر و ناوەندیەتی و بەردەوامی و تەواوی و هێز.

ئەو بنەما گشتگیرییەی ئیسلام بەکوردی بەخشی، لە ڕێگەیەوە جۆرە خودێکیانی پێبەخشیوە توانیویانە کۆنتڕۆڵی ڕەفتار و هزر و ویژدانی خۆیان بکەن، بەشێوەیەك ئاینەکانی پێشوو بتپەرستی و زەردەشتیەتی و مەسیحیەتی و یەهوودییەتی پێی نەبەخشی بوون. ئەم ڕەفتارە زاڵە بەسەر ڕەفتاری مرۆڤی کورد.

ئەم ناوەندێتیەی ئیسلام وایکرد لە ریزبوون و لاگری بۆ ئایینی ئیسلام پتەوبێت، لەم ڕێگایەوە هەست بەبوونی هێزی برایەتی دەکەن و هاوسۆزی لەنێوانیان پەیدا دەکات، بەرەو هێزی ناوەندی دەچن کە ئاراستەی کردن بەرەو پتەوکردنی ئیسلام و یەکیەتیەکەی لە هەمان کات ئیسلام یارمەتی دان ڕێچکەی نەتەوەخوازی و نەتەوەگەری هەڵمژێت و هەموو ململانێکان لابەرێت و هێزی پڕ توانای کوردان لەبۆتەی ئیسلامدا بتوێنێتەوە لەبەر ئەوەی بووە بە باوەڕ و ناسنامەی هەمووان. (گشتگری ئیسلام و ناوەندێتییەکەی پەیوەستە بە توانای هەڵمژینی ململانێی ڕەگەزی و نەتەوەییەکانی ولاتە ئیسلامییەکان بەهۆی ئەوەی باوەڕی زۆرینەیە)[1]

دەشێ بەرچاوترین شتی ڕاستگۆیی موسڵمان بوونی کورد ولاگریان لە ئایینی ئیسلام دەنوێنێت ئەوەیە ئیسلام بەکارناهێنن وەك داردەستێك بۆ هێنانەدی داخوازیەکانیان وەك فارس و تورك کردیان.

(1) Dek mejian , 1981, p.41.

راڕەو (مەزهەب)ی ئیمامی شافعی پەسند دەکات، دەشێ (KurdisNation) نەتەوەی کورد

ئەو مەزهەبە لە هەموان بلاوترێت لە نێوانیاندا سەرەرای رارەوەکانی دیکە. بۆ نموونە بەشێك لە کوردانی ئێران و ئەفغانستان و تورکیا و عێراق و سوریا لە گرۆهی شیعەکانن هەندێکیان (عەلی ئیلاهین) و شەرەفخانی بەدلیسی بلاوبوونەوەی مەزهەبی حەنەفیش دوورپات دەکاتەوە، دەشێ لەنێو کوردانی تورکیا و سوریا دابێت. کورد شانازی بە ئیسلام دەکات و بەدڵسۆزی و گوڕەوە بەرگری لێ دەکات و زۆر رێز لە دابوو نەریتی ئیسلامی دەنێت و ئەم ئایینە یەکتاپەرستییە بەسەرچاوەی هێزی خۆیان دەزانن.

کورد لە هەموو کۆمەڵەکان زیاتر پابەندە بە ئایینی ئیسلام لە تێگەیشتن و لەشەرع کزانیدا[1] خێزانە کوردییەکان منداڵانیان هەر لەزووەوە دەنێرنەبەر خوێندنی قورئان و بنەماکانی ئیسلام وەك ئەزبەر کردنی قورئان و فەرموودە و رێوشوێنی سونەتی پێغەمبەر.. ئیدیکەش[2] .

محەمەد ئەفەندی ئالووسی لە تەفسیرە بەناوبانگەکەیدا (روح المعانی) دەڵێت لەنێو یارانی پێغەمبەر (د.خ) یارێکی بەناوی گابان (کابان) ی کوردی هەبوو ئیبن حەجەر لە کتێبەکەیدا (الاصابە فی تمیز الصحابە)

لە جاحزەوە دەگێڕێتەوە، ژمارەیەك فەرموودە هەن لە (کابان) ەوە گێڕدراونەتەوە لەبارەی کاروبارەکانی ژیان[3]. کۆمەڵە زانایەکی کورد هەن گێڕەوەی فەرموودەی جێدڵنیاییەکانن، وەك: ئەبو حەفسی عومەر کوڕی ئیبراهیم کوڕی خالیدی کوڕی عەبدولڕەحمانی کوردی و، ئەبو حەسەن عەلی کوڕی عەبدوللای کوردی و، جابری کوڕی واستی،

ئەبو جەعفەر عومەر کوڕی ئیبراهیم کوڕی خالید کوڕی عەبدولڕەحمان ب کوردی و، ئەبو حەسەن عەلی کوڕی کوردی و عومەر کوڕی عیسای عەتاری ئەهرەوانی و، مەیموون کوڕی

---

(1) شرفنامە , ل576

(2) هەمان سەرچاوە, ل700

(3) ابن حجر العسقلاني: الاصابة في تمييز الصحابة, طبعة دار احياء التراث العربي–بيروت , ج1, ل21

نەسیری کوردی و، ئەبو ئەحمەد محەمەد کوڕی ئەحمەدی ناسراو بە نازناوی کوردی..ئیدیکەش لەم زانایانەوە زۆر لە فەرموودەکانی پێغەمبەر گێردرایتەوە[1].

ئیسلام بەتوانای بەردەوامی و پێداگری و مکوڕی هەڵداوێردرێت بۆ کۆکردنەوەی خەڵك لەدەوری خۆی، دەشێ پیاو چەشنێکی دووبارە بووەوە لەململانێ لەنێوان دنیایی و رووکاری ئایینی بدۆزێتەوە لەولاتانی ئیسلامیدا[2] جوانترین شتی لەم تایبەتەندییە دایە ئەوەیە پەیوەستە بە هاوبەندی هێز و هەریەك لە تایبەتەندیی گشتگری و ناوەندێتی کەوای کرد ئەو کوردانەی دروست و راست لە ریزی ئیسلام دابوون بۆی گەڕاونەتەوە بۆ ورە بەرزکردنەوە و یەکدیگری هەرچەندە پێویست بوویێت، لەبەرئەوەی بەردەوامی دڵنیایی دەروونی تیادا دەبینن و پەناگەی ئاسوودە.

تایبەتەندییەکانی ئیسلام بەهەموو پێکهاتە و هێزییەوە کەسایەتی کوردی پتەوی توند بەسەری زاڵە، بەهۆی هەستی لەریزبوونی گیانی بۆ ئایینی تەواو، کە لە ئایینیەکانی دیکەی هەڵداوێری، لەگەڵ ڕێزگرتنی هەموو ئەوانەی لەسەر ئایینی دیکەن، هەرئەوەشە وایکردووە سەرکردەی کوردی سەلاحەدینی ئەیوبی ڕێز لەمەسیحی یەکان بنێت لە فەڵەستین جەنگەکانی خاچپارێزان لەگەڵ سەلاحەدین و جەنگی شەدادییەکان لەگەڵ ئەرمەن و جورجی و بیزەنتییەکانی دەمارگیری ئایینی کوردی سەپاندی، بەهەمان شێوە هەڵەیە گەر لەیاد بکەین مەسیحییەکانیش لەگەڵ ئیسلامدا جەنگێن بەناوی ئایینەوە بوو. لە راستیدا کورد لەگەڵ مەسیحیەکدا ئاوێتەبوون لە مێژوویاندا، هەموو ئاماژە مێژووییەکان دەڵێن پێشان بەشێك لە کوردان چوونە سەر ئایینی

(1) بگەڕێوە بۆ: ابن الاثير الباب في تهذيب الانساب- مكتبة القدسي, القاهرة 1356ك – ج2, بڕوانە: الذهبي المشتبة في الرجال: اسمائهم وأنسابهم / دار احياء الكتب العربية, القاهرة, الطبعة الاولى, سنة 1962, ج1, ل543.

(2) ابن حجر العسقلاني: الاصابة في تمييز الصحابة, طبعة دار احياء التراث العربي-بيروت , ج1, ل21 – السمعاني الانساب، نشرة ليدن- هولندا (تحقيق مارجولين، سنة 1912، 1/ مخطوطة /ورقة 147)

مەسیحی، بەگشتی لێبوردەبوون لەگەڵ جوولەکە، بەهەمان شێوە هەمان هەڵوێستیان هەیە لەگەڵ هەموو تۆخمە بیانییەکان لەبارەی ژینگە ئایینی و نەتەوەییەکەیان.

هۆکارەکانی سەرکردایەتی کردنی رەگەزی کورد بۆ سوپا ئیسلامییەکان لەناوەندی ئاسیا

مینورسکی ئاماژە بەوە دەکات و دەڵێت: عەرەبە موسڵمانەکان لەوکاتەیدا دەستەلاتیان ناڕاستەوخۆ بەسەر ئەو ناوچانەدا داگرت کەوا لە راستیدا سەرکردەکانیان رەگەزی کوردبوون لە جیهادەکاندا [1] . ئەوەش واتای وایە زۆربەی هێزە ئیسلامییەکان، کەوا لە قەوقاسیا بلاوبوونەوە کورد بوون وادیارە زۆر هۆ هەبوون لە پشت سەرکردایەتی رەگەزی کوردی بۆ سوپا ئیسلامییەکان، لە خوارەوە بەکورتی باس لەم هۆکارانە دەکەین:

1- کوردەکان سوارچاکی بەرچاو بوون، جەنگاوەربوون، ئازابوون و هێزێکی دڕندەیان هەبوو کە دەیانتوانی رووبەڕووی گەلانی ئاسیای بچووك بنەوە کە بەهێز و دڕندەیی لەجەنگدا ناسراوبوون.

2- کوردان شارەزای سروشت و جوگرافیا و کەش وهەوای هەموو ناوچەکانی قەوقاس ئەوەشیان لە ئاکامی جەنگی درێژخایەنی ئەوان و هۆزە کۆچبارەکانی سەرخاکی کوردستان ئامادەیان کردبوو، ئەو ناوچانەش خاکی بەرفراوان بوو.

3- شارەزایی جەنگاوەری و لێزانینی جەنگی کوردی، لە ئاکامی ژیانی بەردەوام لە ململانێی گەلانی(sorere ignty) ناوچەکە بۆ سەپاندنی دەستەلات و سەروەری

4- لاگری و پشتگیری رەهای کوردان بۆ ئیسلام و باوەڕێکی راستەقینە بەپیرۆزی جیهاد کردن.

5- کوردان بەوە ناسراون هەر لەکۆنەوە خاوەن پەیمان و بەڵێن بوونە، لەبەر ئەوە عەرەبە موسڵمانەکان بینیان راستگۆن لە ئیسلام بووندا و کەسایەتی کورد وایە هاوکات راستگۆن لە پەیمان و بەڵێنەکانیان وایکرد بێن بەجێی باوەڕی ئەوان کە بەدرێژایی مێژوو بەوە بەناوبانگ بوونە.

(1) ابن حجر العسقلاني: الاصابةفي تمييز الصحابة, طبعة دار احياء التراث العربي–بيروت , ج1, ل21

6- لەیەك نزیکی مێژوویی و پەیوەندی باشی نێوان کورد و عەرەبە موسڵمانەکان وایکرد بەیەکەوە ژیانی کۆمەلایەتی ئاسان و بەپێز بێت و لەسەر بنچینەی دڵنیایی دوو لایەنە دامەزرابێت.

7- کوردان زۆرترین نەتەوە بوون کەبوونە موسڵمان و دەکرا پشتیان پێ ببەسترێت لە پرکردنەوەی ((Islamic Vation) بۆشایی سیاسی بۆ بەرژەوەندی نەتەوەی ئیسلامی

8- لێهاتوویی و تێکەڵ بوونی کورد و عەرەب وێنەیەکی باش بەخشی لەبارەی لایەنەکانی دیکەی ژیانی ئابووری و سیاسی و ئایینی و کۆمەلایەتی لەم خاڵەوە کورد بوون بەئەو هێزەی ولاتانی ئیسلامی دەپارێزێت، لە هێرشبەرەکان و سەنگەری یەکەم بوون لەرووبەڕووبوونەوەی باکوورییەکان. دوای ئەوەی دەوڵەتی عەباسی شکستی هێنا و بێهێزبوو، زۆر لە نەتەوەکان هەوڵیاندا لە موسڵمانەکان بدەن لەناوچەکانی ئاسیای بچووك دوای ئەوەی عەرەبە موسڵمانەکانو کوردان کۆنترۆڵی تەواوی ناوچەکەیان کردبوو راستەوخۆ دەستەلاتی ئەوان بەسەر ئەم ناوچە جوگرافیە گەورەدا راگەیەشت.

کورد ئەو هێزەبوون دژی هێرشبەر و بەرگری کارانی دژی بانگەوازی ئیسلامی جیهادی دەکرا لە مەیدان دابوون. لەم خاڵەوە دەتوانین بڵێین کوردان بەرچاوترین توخمی ولاتی قەوقاسیا بوون هەر لە هەزاران ساڵەوە پێش زاین و لەسەرەتای چاکی ئیسلامیشدا گەشانەوەی سیاسیان بەخۆدا بینی.

ئیسلام هاندەرێکی ژیوەری بەهێزی بەخشی بەکورد بۆبەرگری لەخۆکردن و لەهەمان کات بەرگری کردن لە باوەڕەکەیان کەبوو بە ئامانجێکی بنچینەیی لە رووبەڕووبوونەوەی نەتەوەکانی لەسەر بێ ئایینی خۆیان بەجۆرێك لە جۆرەکانی پەیوەست بوو بە (Cofícts)مانەوە یان لەسەر مەسیحیایەتی و ململانێی سیاسی باوەڕەوە. بەرچاوترین هۆکاری بوونە هۆی شکستی دەوڵەت و میرنشینیەکانی کورد لە چاخی راپەڕیندا: دەرکەوتنی نەتەوە و هۆزە گەورەکان لە ئاسیای بچووك و بە ژمارەیەکی یەکجار زۆر و هەڵمەت کردن و دەستەلاتی سیاسی و نەتەوەیی سەپاندنو داگیرکردنی خاکێکی زۆر وایکرد نەتەوەکانی کۆنی لەناوچەکەدا دەژیان بکەونە

گەرمەی جەنگێکی گەورە و لە ئاکامدا ئادگاری جوگرافی زۆر ولات گۆڕانی بەسەر داهات. کورد نەیانتوانی زۆر خۆ راگرن لەبەردەم نەتەوە هێرشبەرەکان، بەتایبەتی هێرشێکی گشتگر بوو لە هەموو لایەکەوە بوو، گوشاری زۆر گەورە بوو ئەم نەتەوانە سەپاندیان، ئامانجی سەرەکیان نەهێشتنی رۆڵ و سەرۆکایەتی کوردی بوو لە ئاسیادا وادیارە شوێنەواری کوردان لە ئاکامی هاوبەشیان لە رزگاری ئیسلامیدا لەکاتی هەڵمەتی ئیسلامی بۆ ولاتی ئاسیای بچووك رك وکینەیەکی شاراوەی لای هەموو نەتەوەکان جێهێشت کەوا رکابەربوون بۆ لابردنی دەسەلاتی سیاسی کوردی دوای ئەوەی بوو بە دەستەلاتێکی ئەفسانەیی.

گرنگترین هۆکارەکانی بوون بەهۆی شکستی دەوڵەت و میرنشینییە کوردییەکان لە چاخی راپەڕیندا لە مێژووی گەلی کوردا ئەمانە بوون:

1- گوشاری مرۆیی زۆر مەزنی نەتەوە وهۆزە شوانکارەکان لە هەوڵێکدا بۆ لابردنی کوردان لە ناوچەکانیاندا کە دەوڵەمەندترین و بەپیت ترین زەوی کشتوکاڵی هەبوو، لەتەك بوونی ئاو و بەروبوومی زۆر یەکێك بوو لە هۆکارە بەرچاوەکانی هاوکاری کرد لە هەڵگیرسانی جەنگ و فرەوانخوازی و دەستەلات سەپاندن بەسەر ناوچەکەدا .

2- کۆچی هۆزە تورکمانەکانی ئوغوز و سەلجوقی لە رۆژهەلاتەوە.

3- هێرش بیزەنتی لە رۆژئاواوە و هەوڵدان بۆ نەهێشتنی هێزی کورد کە کۆنترۆڵی زۆربەی ئەم ولاتانەی کردبوو.

4- هێرشی جۆرجی و ئەرمەنی و هۆزە مەسیحیەکانی لان و دید و لەباکوورەوە.

5- گوشاری فەرمانڕەوانی کاخیت (شکی) لە خوارەوە.

6- شکستی دەوڵەتی مەروانی (دۆستکی) بەهێز و توانا لە میافارقین لەلایەن قتلمش کوڕی ئەلب ئەرسەلانی سەلجوقی.

7- هێرشەکانی لان ساڵی 1056 ز بۆسەر ناوچەکانی کوردە شەدادییەکان.

8- کۆچی دوایی کردنی بەرچاوترین سەرکردەی کورد ئەبونەسوار (گەورەی سوارچاکان) لە

ساڵی 1067ز، ناوی میرشافور کوڕی فەزڵ شەداد بوو کە خاوەن بلیمەتی و ئازایەتی بوو، توانی هەڵمەتی رزگاری ئیسلامی کوردی سەرکردایەتی بکات و دەستەلاتی کوردی فرەوان بکات و هێزە سیاسیەکەی بەسەر نەتەوەکانی دیکەی دەوروبەر بسەپێنێت بە کۆچی دوایی کردنی کورد تووشی شکست هاتن و هێز و هۆزەکانی دیکە، نەتەوەکانی دیکەی دەوروبەر وێران هەڵمەت بکەنەسەر کوردان و لەهەموو لایەکەوە .

9- بەهۆی ئەم گوشارانە بێهێزی کەوتە بنیاتی دەوڵەتی کوردی و بوو بەهۆی زیانی توندی ئابووری.

10- پەیوەندی نێوان بنەماڵە فەرمانڕەواکان بەرەبەرە بێهێزبووە وە و هەڵوەشایەوە، و ململانێی نێوانیان دەستیپێکردەوە بۆ دەست خستنی گەورەترین رووبەری زەوی و دەست بەسەر داگرتنی بەپێی رێچکەی نەتەوە خوازی و نەتەوەگەری.

11- پشێوی و هەڵوەشانەوە و بێهێزی دەستەلاتی ناوەندی تیادا بلاوبوویەوە و کردی بەدەوڵەتێکی ناوەخۆی گەمارۆدراو، شلەژان ولاتی گرتەوە و زۆر دژوار بوو کۆنترۆڵ بکرێت و دامرکێنرێتەوە.

12- بێهێزبوونی کوردان بەهۆی کەوتنە جەنگی درێژخایەنەوە چ لەسەر ئاستی وەستان دژی هەڵمەتی داگیرکەران یاخود فرەوان کردنی ولاتیان یان کرداری جەنگی لەماوەی فرەوانکردنی دەستەلاتی ئیسلامی واتە فتوحات. لە راستیدا زۆر مەرج لە هەزارەی یەکەمی پێش زایین لەسەرووی میزۆپۆتامیا و بەرزاییەکانی چیای زاگرۆس لە ئارادابوون، کە بنچینە دانان بوو بۆ دەرکەوتنی نەتەوەکان تیایدا، بەرەوتی رۆژگار، وەك ئاکامێکی ململانێی ئیمپراتۆرییەتە کۆنەکان و نەمانی لەبەردەم گوشاری هۆزە کوردییە بەدەوییە کۆچەرەکان و کۆچکردنیان لە هەموو لایەکەوە بۆی هاوکات گۆڕانی زمانی و ئەتنۆلۆژی روودان لەبەرژەوەندی کۆچکردووان و هاوپشتەکانیان لە ژینگەی وارگەیی (محلی) شارستانێتییەکەی[1] لەم بنەڕەتەوە دەمانەوێت ئاماژە بەوە بکەین کەوا هۆزە میدییەکان وسکسی رۆڵێکی گرنگ و کاریگەریان بینی لە ناوچەکە.

(1) لقاء الاسلاف، ل251

بە تایبەتی لە کوردستان، پێکگەیشتنی پۆزەتیڤی و نەرێنی روویدا بەو رووکارەی ببێتە هۆی بنیاتنانی نەتەوەگەریی کوردی لەنێوان کوردانی خاوەن ولات هەرلە رۆژگاری دێرینەوە و لەنێوان ئالانەکان ئەوەی سکیسی بە رۆژگارێك تیایدا هەستی نەتەوەیی هەبوو و رسکابوو، هاوکات بانگەواز لە ئارادابوو بۆ قەوارەیەکی کوردی سەربەخۆ لەنێوان هەردوو لایان، بەلام ململانێی کەلەنێوان خۆیان روویدا لەسەر جیاوازی ئایینییان، ئەم گەلەی لەیەك دوورخستنەوە لە بڕیاردان لەسەر ناسنامەی کوردایەتی پەیوەندی نێوانیان بەشێوەیەکی نەرێنی مایەوە لە چاخی ئیسلامیدا، ئەوەیش وایکرد هەر لە باپیرانەوە لەیەك دوورکەونەوە بەبێ گوێدانە پەیوەندی و تایبەتمەندییەکانی زمان و رەگەز، کوردی چەشەخۆری لەمریزبوونی ئایینی بوو بوو، ئەم لە ریزبوونەی پتەوتربوو لەهەر هێزێکی دیکە هەتا ئەگەر لەسەر فەرامۆشکردنی هەموو تایبەتمەندییە هاوبەشەکانی دیکەش بوو بێت. لەریزبوون و لاگری ئایینی بوو بە بەربەست و لەمپەرێك لەبەردەمی (Kurdistan Republic) پێکهێنانی کۆماری کوردستان یەکگرتوو لەولاتی کوردان کە تا ئێستاش لەکارەساتێکی گەورەدا دەژی بە پشت بەستن بەو پەرتەوازەییەی کورد تیایدا دەژێت، بەراستی جێی داخە گەلی کوردی ئازاو لە گەورەترین کۆمەڵەی رەگەزی لە جیهاندا بێ نیشتمان بن، کوردان لە رەگەزە گەورەو دێرینەکانی سوپای فارس و تورك و عەرەبی بوون لە کاتی فتوحاتی ئیسلامی و توخمی هەرە زیرەك و بەهێز بوون لەم سوپایا نەدا، زۆر شوێنی فراوانیان لەبەردەستدابوو، بەهێز کۆنترۆڵی زۆر ولاتیان کردبوو، لە جەنگدا ئەوان دەستپێشخەربوون و جڵەو لەدەست ئەوان دابوو، لەبەرئەوە زۆر بنەماڵەی فەرمانڕەوایی کورد پەیدا بوو کە بە توانای رووبەڕووبوونەوەی پێلەو هێرشی بەرە تورك مەغۆل و خورسەکان ناسران. رۆڵی گەورەو بەرچاویان هەبوو لە ماوەی جەنگی نێوان عوسمانی و پادشایانی سەفەوی و گەل و نەتەوەکانی دیکەی دەورووبەریان.

کەسێتی کوردی و باوەڕی بە ئایینی ئیسلام

کەسێتی کوردی بەهێزو ملنەدان بەناوبانگە، کە پەیوەندی بە ئیسلامەوە کرد بەهێزتر بوو، لەبەرئەوەی ئیسلام هێزێکی مەزنی تێدایە ئەو هێزەی کورد لە ژیانی رۆژانەیدا هەیبوو نەیدەزانی چۆن ئاراستەی بکات بەشێوەیەك لە خزمەت هیوا و ئاواتەکەیدا بێت بۆ یەکبوون پەیوەندی راستەوخۆی نێوان خۆی و خودا هێز(power) یکی پێبەخشی و فێری کرد جگە لە خودا ملکەچی هیچ دیکە نەبێت، ئەم هێزە وایکرد پەیوەندی بە ئیسلامەوە پتەوبێت هەر لە یەکەم رۆژی رابوونەوە لە فتوحاتەوە تا رووبەڕووبوونەوەی خوێناوی لەگەڵ نەتەوەکانی دیکەی دژی هیوا و داخوازییەکانی گەلی کورد Kurdish people وەستان بۆ دەستخستنی ئازادیەکەی.

دابەشبوونی کوردان لە نێوان ئیسلام و ئایینەکانی دیکە

شتێکی سروشتییە ئەو شارانەی کوردیان تێدا دەژین یان دەوروبەریان کریستانی تێدا نەبێت، یان ئەوانەیبت پەرستن یا زەردەشتین ،لەبەرئەوەی ململانێ هەمیشە هەبووەو کۆتایی نەهاتووە. مەقدسی، جوگرافیزان، ئاماژە بەوە دەکات کەوا مەسیحییەکان بەشێك بوون لە دانیشتوانی ئەم شارانە (3) ئەوەشیان شتێکی سروشتییە، کوردەکان کە هۆزی دیکەی کورد نەبن بێنە ناوچەکانیان و هاوسێیەتیان بکەن، هاوسێی باشن هێرشیان نەکەنە سەر، مەگەر ئەوان هێرشی بکەنە سەر کوردەکان، لەم بارەوە مەقدسی وتوویەتی (لە کۆتایی سەدەی دەیەم، مەسیحییەکان رەگەزی زاڵ بوون لە (دڤین)، بەلام شارەکە کورد کۆنترۆڵیان دەکرد.

پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کەوا دابەشبوونێك لە نێوان کوردان خۆیان دروست بوو، لە نێوان ئەوانەی هەر لەسەر ئایینی مەسیحایەتی مانەوەو ئەوانی ئایینی ئیسلامیان هەڵبژارد، لەبەرئەوەی شاری (دڤین) کە زۆرینەیان کورد بوون، بەلام دابەشی دوو گروپ بوو بوون لە نێوان

ئیسلام و مەسیحیەتیدا، دەشێ هەر ئەم هۆیەش بەهێزترین هۆ بوو بێت کە پەرتەوازەیی نەتەوەیی سەپاندۆتە سەر ماڵی کورد، وادیارە کورد لە نێوان دوو بەربژار (خیار)دا بوون نیشتمانی نەتەوەیی یان ئایینی ئیسلامی، بێگومان تەواوی بەر بژاریان تەنیا ئیسلام بووە.

بەلازەری هەواڵ گەلێکی لەبارەی ناوچە کوردییەکانەوە نووسیوە لە ئازەربایجان لە ماوەی فتوحاتی ئیسلامی لەسەرەتای ئیسلامدا تیایدا ئاماژەی بە دەرکەوتنی بەرهەڵستکاری کردووەو دەڵێت: موغیرەی کوڕی شوعبە هاتە کووفەو بوو بە فەرمانڕەوا (والی) لەلایەن خەلیفە عومەری کوڕی خەتابەوە داندرابوو نووسراوێکی پێبوو بۆ حوزەیفەی کوڕی یەمان لە ولایەتی ئازەربایجان، نووسراوەکەی بۆ نارد کە لە نەهاوەند و دەوروبەری بوو، چوو هەتا گەیشتە ئەردەبیل، شاری ئازەربایجانەو مەرزەبان (فەرمانڕەوای سنوور)ی هەیەو باجی داهاتی ناوچەکە (خەراج)ی بۆ دێتەوە، مەرزەبنە کە جەنگاوەرانی خەڵکی باجروان (باگردان) دەیمەزو نریو وسرات و شینرو میانگ و شوێنی دیکەی کۆکردبۆوە، دژی موسڵمانان جەنگان چەندان رۆژ بە توندی شەڕیان کرد، دواتر مەرزەبانەکە لەگەڵ حوزەیفە پێکهاتەوە لەسەردانی هەشت سەر هەزا درهەم سەنگی هەشت، بە مەرجێ کەسیان لێ نەکوژێت و کەس بەدەسکەوتی جەنگ (کەنیزەك) نەبات و ئاتەشکەدە (بیت النار) وێران نەکات و شەڕ لەگەڵ کوردانی بلاسجان (بلاشگان) و سبلان و ساترودان نەکات و خەڵکی شیز بەتایبەتی قەدەغە نەکات لەوەی لەکاتی جەژن و شادی دەیانکردوو رێو رەسمیان لێ قەدەغە نەکات)[1].

لێرەدا وادەردەکەوێت کوردان لە ئازەربایجان هێشتا لەسەر ئایینی ئیسلام نەبوون، هێشتا هەر لەسەر ئایینی زەردەشتی دابوون وەك لە دەقەکەی بەلازریدا دەرکەوتووە، لەبەرئەوەی مەرزەبانە کە دووپاتی کردۆتەوە ئاتەشکەدەکە نەڕووخێنن، دیارە پەیڕەوکارانی زەردەشتی، ئاگر بە پیرۆز دەزانن و نابێت ئاتەشکە دەکان وێران بکرێن کە ئاگری تێدا دەکرایەوە، لەلایەکی دیکەوە

(1) البلاذري، فتوح البلدان، القاهرة، 9591، ص 123.

دەینووری بوونی کوردان لە ئەرمینیا دووپات دەکاتەوە[1] وادیارە زۆربەی کوردانی ئەرمینیا باوەڕیان بە ئایینی مەسیحایەتی هێناوە پێش دەرکەوتنی ئیسلام، بەهۆی نزیکی لەو نەتەوانەی باوەڕیان بەئایینی مەسیحی هێنابوو کە دەوڵەتی بیزەنتی و رۆمانی سەپاند بوو یان لە رێگەی مژدەدەران، یا بە زۆری لە رێگەی هەڵمەتی سەربازی بۆ سەر ئەم ناوچانە.

پرۆفیسۆر مار (MARR) دەڵێت: کوردەکان لە ماوەی فەرمانڕەوایی سەلجووقییەکان، شانازییان بەسەربەخۆیی خۆیان دەکرد، و لەخۆ رازی بوون و جەنگاوەری ئازابوون و تورك هەزار جار لەبەرچاوی دەگرتن، بەتایبەتی ئەوان بەخۆیان جەنگاوەری پتەوبوون، (مار) بۆ ئەوە دەچێت کەوان خوێنی کوردی و تورکی لەنێو چینە ئایینەکاندا رژاوە لە هەردوو لایان.. لەیەك نزیکبوون لەڕووی کۆمەلایەتییەوەو لە هەمانکات ناوێتەیەکیان لە کوردی و مەسیحی دروستکرد)[2].

مینورسکی (MINORSKY) ئەوە دێنێتەوە یاد کەوا ئەفسانەیەکی ئەرمەنی دەڵێت: دوو میری ئەرمەنی لەڕووی سەربازییەوە زۆر بەناوبانگ بوون و لە خزمەتی پادشای (کرجستان)دا بوون ناویان (زاخاوی) و (ئیڤان) بوو لە رەسەندا کورد بوون)[3].

مینورسکی دەڵێت: سەرکەوتنەکانی (تامار) 3121-4811 ز بەشێوەیەکی سەرەکی دەگەڕێتەوە بۆ هەردوو سەرکردە زاخاری و ئیڤان و بە پشت بەستن بە ئەفسانە (Myth) یەك کە بەڕاستی دادەنێن، باپیرەیان کوردی میستۆپۆتامیا بوون و لە خێڵی (باپیرەکان) و بەپێی دەستنووسێکی باوەڕ پێکراو، ئەم دوو سەرکردە سەربازییە دوو کوڕی (سرکیس دووەم) کوڕی (زاخاری) کوڕی (ئەخاك سرکیس یەکەم) بوون...

بەو کوردانەی لە ئەرمینیا دەژیان پێیان دەوتن کوردوك(Kurduk) ، لەلایەن زۆربەی نووسەرانی کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەی زایین. بەم شێوە بوو.

---

(1) الدینوري، الاخبار الطوال، 043.

(2) مار، الكرد والمسيحية.

(3) مینورسکی، تاريخ ققفاس.

هەر چۆنێکی بێت چاخی راپەڕین و گەشەسەندنی بنەماڵە کوردییەکان بوو رۆڵی بەرچاویان هەبوو و کاریگەربوون لە ئاسیاو رۆژهەلاتی ئەنادۆڵ وەکو دەوڵەتی رەوادی و شەدادی کە باسکران.

زێدەڕۆیی نییە زۆربەی ئازایانی رۆژگارو پاڵەوانانی بەناوبانگ لەم نەتەوەیەدا دەرکەوتوون.

لەم رووەوە دەڵێم: رۆستەمی زاڵی [1] پاڵەوان کە لەسەردەمی سوڵتان کەیقوباد [2] ژیاو کورد بوو، هەر ئەوە ناوبانگی پێدەرکردوو بەنازناوی (رۆستەمی زاڵ) ناسرا سەرکردەی بەناوبانگ و ئازاد بەهرام چۆبین [3] کە لە سەرکردەکانی پادشای ئێرانی هورمز کوڕی نەوشیروان بوو و لە تورکستان و خوراسان گەورە بوو [4] و رەچەڵەکی پادشاکانی کرت [5] و سوڵتانەکانی غور [6] ی

(1) رستم زابلی- پاڵەوانێکی بەناوبانگی ئێران بووە

(2) دامەزرێنەری بنەماڵەی کەیانی لەهەموو ئەمەشەوە دەگەینە پوختەکەی کەوا نەتەوەی کورد، لە کۆنترین نەتەوەکانی ئێرانە، کەوا شارستانیەتێکی گەشاوەی لە بانی ئێرانی گەورە دامەزراند، دەستەلاتی لە دۆڵی سندەوە لە رۆژهەلات تا میسۆپۆتامیا لە رۆژئاوای دەگرتەوە.. زمانەکەی کە کوردی بوو، بەناوی زمانی پەهلەوی یان پاڵەوانان واتە پاڵەوان و جەنگاوەر لە هەموو ولاتانی یەکەم ئیمپراتۆریەتی ئێرانیدا سەروەر بوو ئەو ئیمپراتۆریەتەی ئەسکەندەری مەقدۆنی لەناوی برد. ئێرانی و یەکەم پادشابوو لە پادشاکانیان نەوەکانی چوار هەزار ساڵە لە ئاستانی (ولایەت) (لار) هێشتا فەرمانڕەوان.

(3) بەهرام چوبین- سەرکردەیەکی هۆرمزی چوارەم بوو لە پادشاکانی ساسانی ئێرانی

(4) تورکستان- ولاتێکی فرەوانەو هەر تیمێکی گەورەیە لە ئاسیای ناوەڕاست، بە (ئەودیو زێ) (ماوراالنهر) بەناوبانگە لە کتێبەکەی کۆنی مێژوو.

(5) پادشاکانی کرتی: ئەوانە بوون لە (غور) و (هرات)و (سیستان) و (بلوجستان) بوونە پادشا دوای دەوڵەتی ئیلخانی بە فەرمانی (منکوقاان) یەکەمیان (پادشا شەمسەدین محەمەد) بوو کە بوو بە والی (غورستان) لە ساڵی 346

(6) سوڵتانەکانی (ئەفغانستان) و (خراسان) ولاتی غور و غەزنەو هەرات بوون لە نیوەی سەدەی شەشەم، یەکەمەکەیان (علائەدین حەسەن کوڕی حوسێن کوڕی سام) بوو.

ئەم نەتەوەیە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو، هەر لەم نەتەوە بوون، (گورگین میلاد)[1] ی بەناوبانگ بەفرە ئازایی و پتەوی ئەویش کورد بوو، تا ئێستا ئوستانی (لار)= لە هەرێمی (کرمان)ی ئێستایە، رابردوو لە هەرێمی خاری بوو.

پاش ماوەیەك پادشایانی تایفەکان (الطوائف) بە دوا یانە هاتن، کە لە میژووی فارسی بە نەشکانییەکان ناسراون، کە بۆ ماوەیەکی زۆر لە شەڕو ململانێ و ناکۆکی دابوون لەسەر دەستەلات لە ئێرانی سەروو، تا پادشای هەرێمی فارسی (کەرتی شیراز) بەسەریاندا زاڵ بوو، بەسەر پادشایانی تایفەکانی ئێرانی و دووەم ئیمپراتۆریەتی ئێرانی دامەزراندو دواتر بەناوی ساسانی ناونراو بەمجۆرە وشەی فارسی بوو بەهاوواتای ئێران و بە هەموو شتێکی ئێرانی کۆن و نوێ دەوترێت، هەر لەبەرئەوەیش، گەیشتە ئەو رادەی بە یەکەم ئیمپراتۆریەتی ئێران بووترێت فارسی کە لە راستیدا کوردی پەهلەوی بوو، لەبەرئەوەی نەتەوەی فارس، لەگەڵ دێرینی لە شارستانیەتی ئێران و شکۆمەندی فارسی، ئەوا نوێترو تازەترە لە دەستە خوشکەکەی نەتەوەی کوردی کە لە پێشی ئەودا یەکەم شارستانیەتی ئێران دامەزراند [2] بەویش رەسەنایەتی میژوویی خۆیان سەلماندوو هاوکاری و هاوبەشیان لە بەرەو پێشبردن و گۆڕان و پێشکەوتنی ولاتە دێرینەکەیان لە میسۆپۆتامیا، شارستانیەتی گەلی کورد، لە شارستانیەتە رەسەنەکانە، کەوا لە داهێنانی گەلی کورد، سەدە دوای سەدەو نەوە دوای نەوە.

گەلی کورد لە کۆنترین کۆمەڵە مرۆیە کە لەسەر زەوی ژیاون.. ئەو زەویەی نە ناوی ولاتی کوردان ناسراوە.

1گورگین میلاد- پاڵەوانێکی بەناوبانگی سوپای کاوسی کوڕی کەیقوباد بوو.

(2) الشرفنامە، لاپەرە 80-81

پاشکۆکان

Affixes

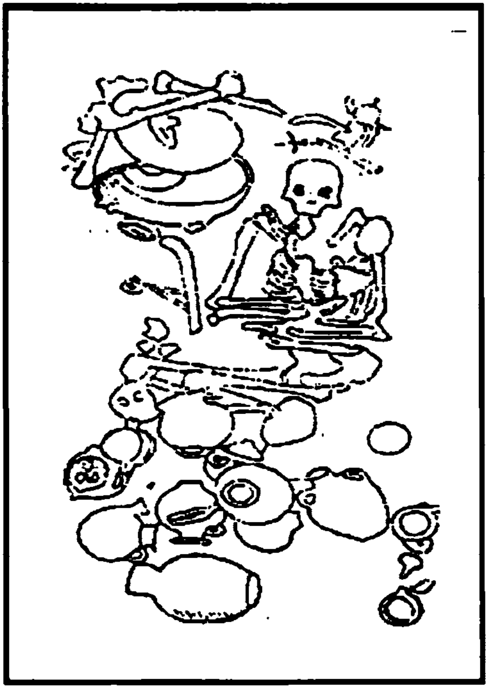

ئێسک و کۆمەڵێک پێداویستی جیاجیای پادشایەکی لولو، لەنێو گۆڕێکی ناوچەی سیلک دۆزراونەتەوە (هەزارەی سێیەم پ.ز)

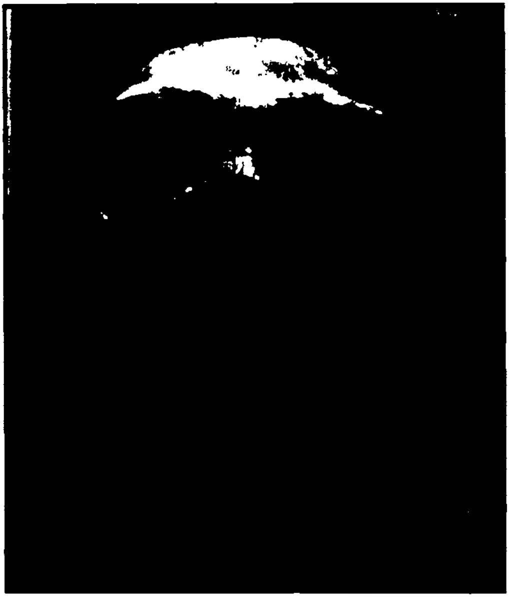

دانەیەکی گەنجینی کەلە سەری مرۆڤی نیاندەرتاڵ لە ئەشکەوتی شانەدەر دۆزراوەتەوە لە چەپی
برادۆستی کوردستانی ئێراق دەگەڕێتەوە بۆ (60000-)(45000) پ. ز

هێرش سوپای ئاشووری لەسەر ڕووی بەردێك نەخش کراوە، لەنەینەوا .

دەگەڕێتەوە بۆ   (سەدەی حەوتەم پ.ز)

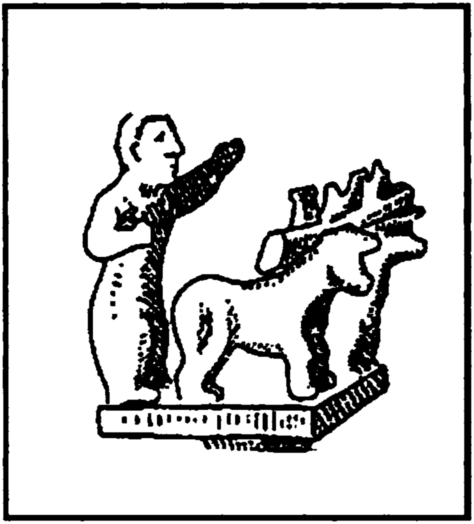

سەکۆیەك لەبەشی سەرەوەی جووتیارێکی لولو دیارە زەوی
دەکێلێت (هەزارەی دووەم پ.ز)

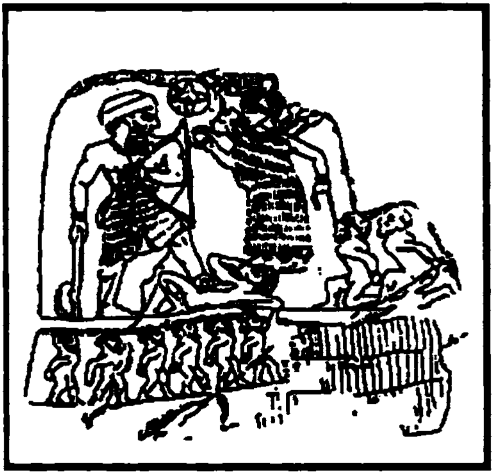

نەخشی سەر دیوار بۆ پادشای لولو (نیوەی هەزارەی سێیەم پ.ز)
لەناوچەی (سەرپولی زەهاو) دۆزراوەتەوە، لە کوردستانی ئێران ، تیایدا
سەرۆکێکی لولو دەبینرێت ناوی نەخشکراوە لە ژێر داتاشراوەکە بەهێڵی
بزماری نووسراوە، لە دەقێکدا تیایدا ئەم دەستەواژەیە هاتووە (ئەنوبانینی
وێنەی خۆی لەبەردەم خوداوەند عەشتار کێشا لەسەر چیای بادیز...هتد)
ئەنوبانینی لەوێنەکەدا بەدەستی چەپی قامچییەکی پێیە بەسینگیەوە گرتووە
و بەدەستی چەپی داردەستێك (صولجان)ی پادشایانە (تۆزن) هێمای
سەرۆکایەتی و هێز.

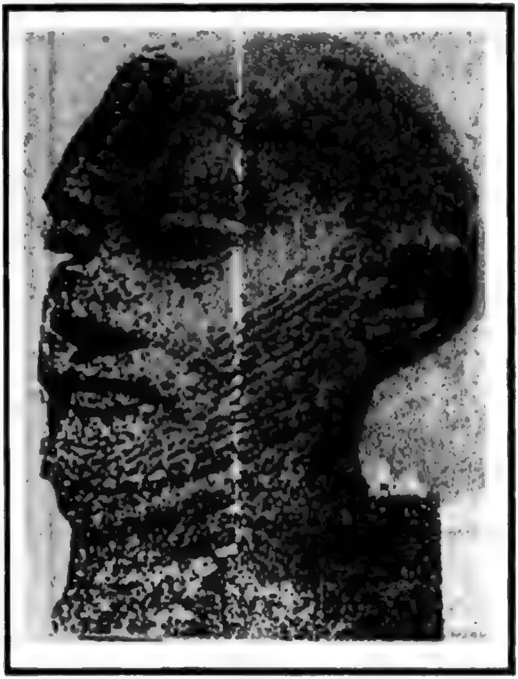

سەرێك لەبەردی توند دروستکراوی پادشایەك یان سەرکردەیەکی گوتی لەناوچەی
حەجرش داژداوخەرە (هەزارەی سێیەم پ.ز) لە مۆزەخانەی براهیرکایدی دایە —
نیویۆرك

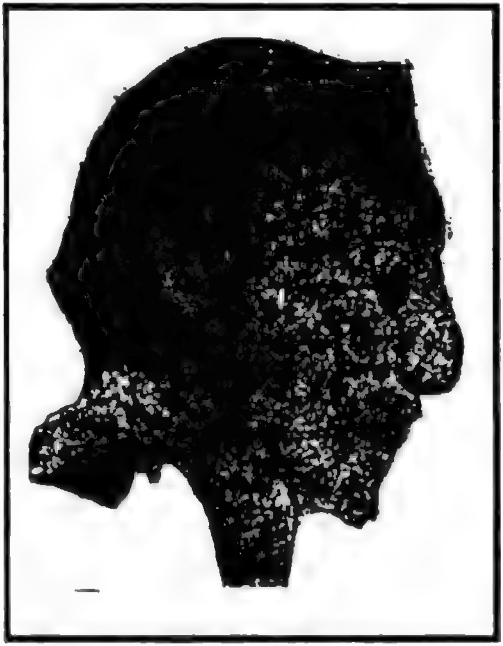

پەیکەری سەری سەرکردەیەکی گوتی زرکوتی (کۆتایی هەزارەی سێیەم پ.ن)

پەیکەرێکی سەرکردەیەکی کوتی لیشو - یوونانی (کۆتایی هەزارەی سێیەم پ.ز)

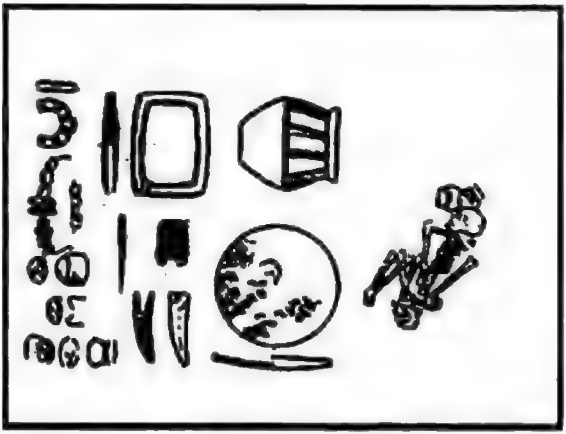

ئێسك و وردەبەردی شێوە جیاواز لەو کەرەستانەی کاسییەکان
بەکاریان دەهێنا، لەنێو گۆڕەکانی ناوچەی (سیلك) دۆزراونەتەوە
(کۆتایی هەزارەی سێیەم پ.ز)

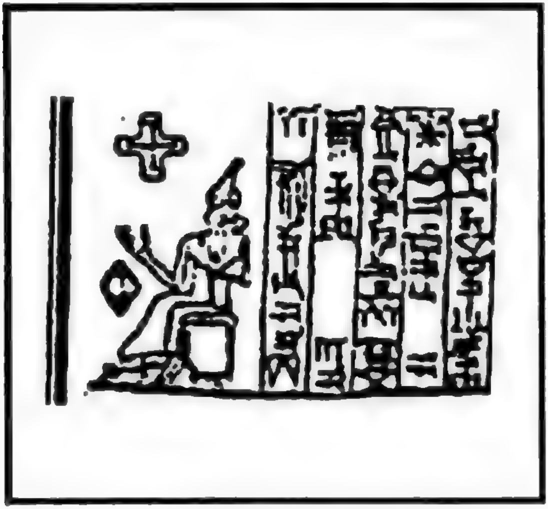

نموونەی مۆری فەرمانڕەوای کاسییەکان (چوارەکی سێیەمی هەزارەی دووەمی پێش زایین)

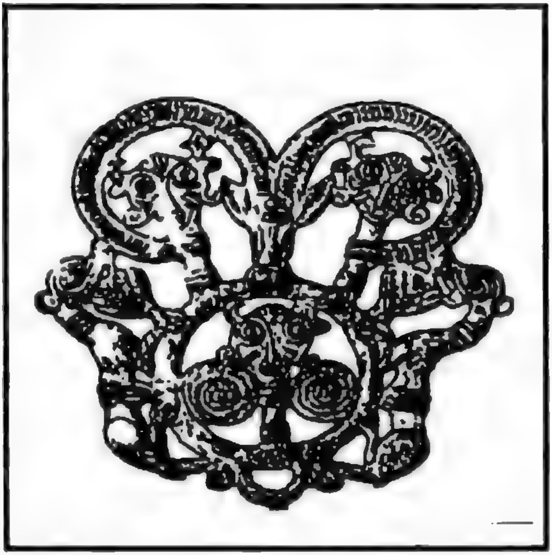

نەخشێکە بەدەستی پیشەوەرانی کاسی دروستکراوە لە ناوچەی لوڕستانی
کوردی دۆزراوەتەوە (نیوەی هەزارەی دووەمی پ.ز)

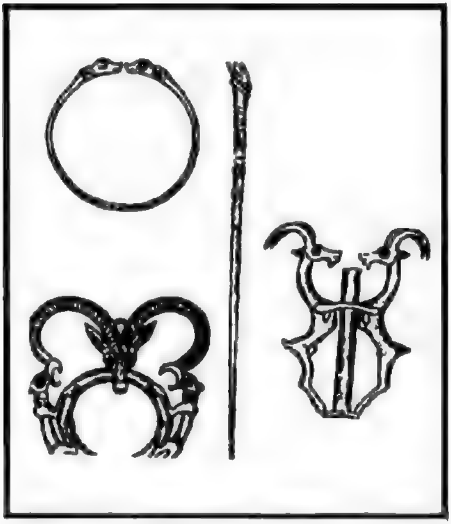

چەند پارچەی خشڵ و خەنجەر و دەسرەنگی کاسیەکانی لوڕستان (هەزارەی دووەمی پ.ز)

نەخشی سەرخشتی شارەی فەرمانڕەوای کاسییەکان (هەزارەی دووەم

پ.ز)

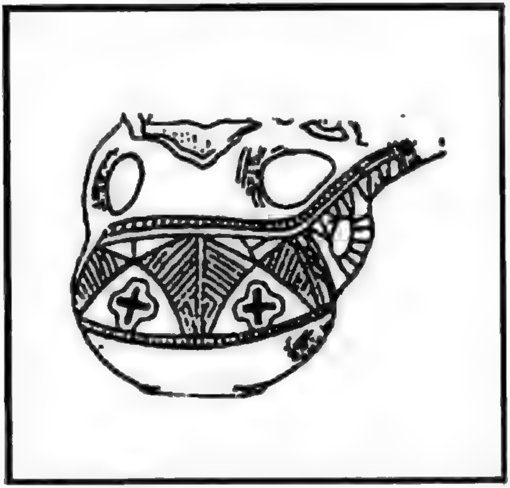

مەسینەیەکی نەخشکراو- سەردەمی کاسییەکان لەناوچەی

لوڕستان ی کوردی دۆزراوەتەوە(کۆتایی هەزارەی دووەم پ.ز)

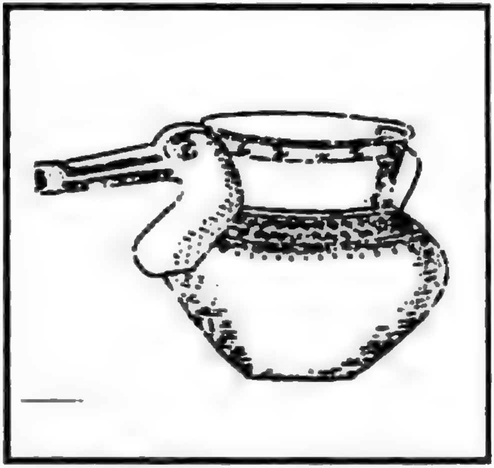

مەسینەیەکی جوان لەرەواندز دۆزراوەتەوە – سنووری ڕۆژئاوای میدییەکان- دەگەڕێتەوە بۆ مانییەکان(هەزارەی یەکەمی پ. ز)

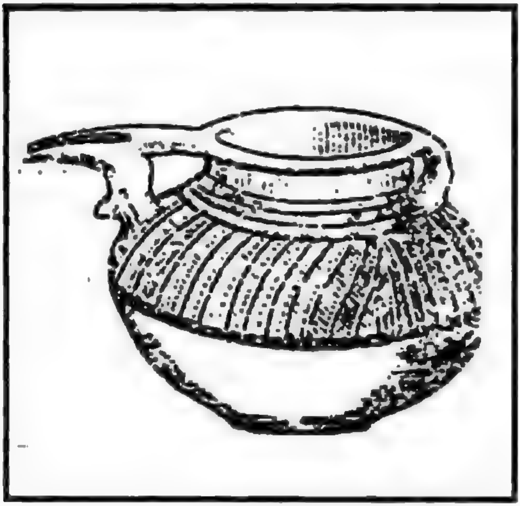

مەسینەیەکی جوانی مانناکان (سەرەتای هەزارەی یەکەم پ.ز)

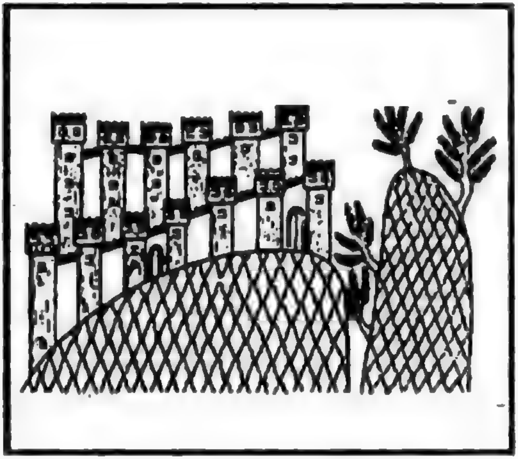

قەلاتێکی مانئە، لەسەر بەرد نەخشکراوە، ئاشوورییە لەسەردەمی
شاروکین (کۆتایی سەدەی هەشتەم پ.ز)

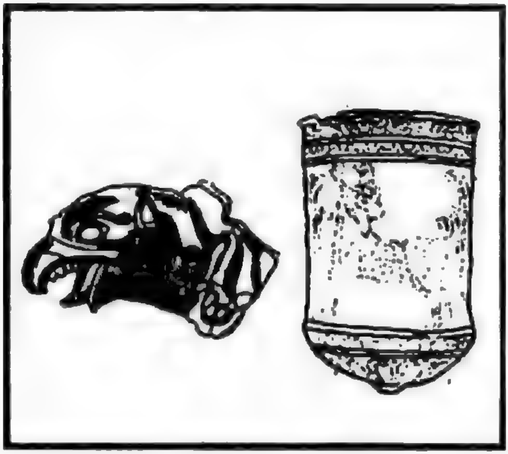

چەند پارچەی شرتینەواری ساندە، لە کوردستان دۆزراوەتەوە (سەدەی هەشتەم پ.ز)

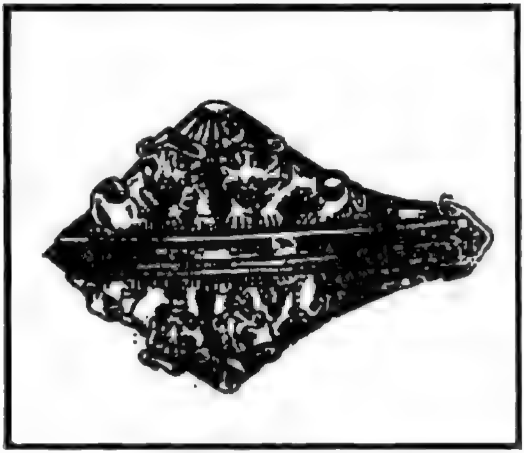

پارچەیەکی شوێنەواری مانئی (سەدەی هەشتەم پ.ز)

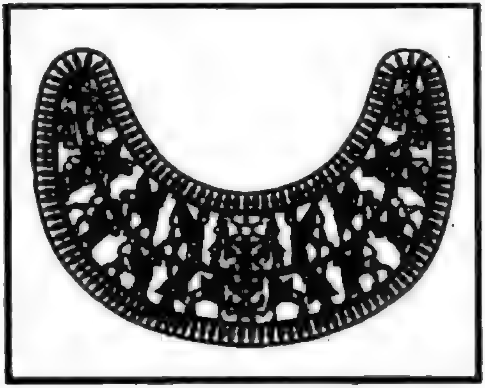

پارچە شوێنەوارێك بەدەستی پیشەكارانی مانی دروستكراوە،

(سەدەی هەشتەم پ.ز)

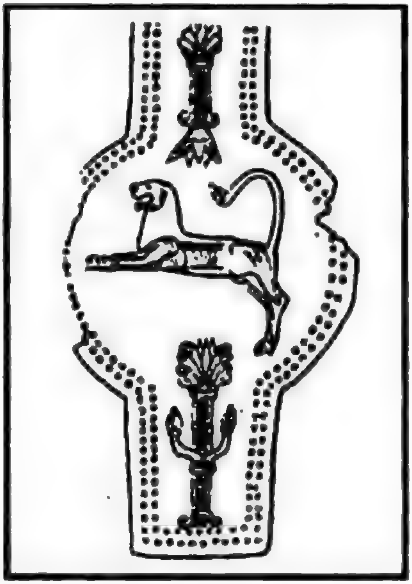

پارچە ئاسەوارێکی ناوچەی زیویە (سەدەی هەشتی پ.ز)

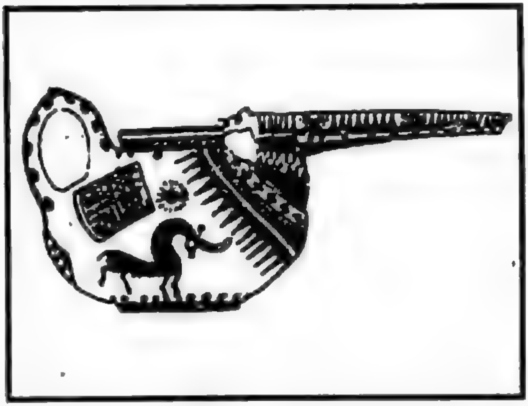

پارچە ئاسەوارێکی ناوچەی زیویە (سەدەی هەشتی پ.ز)

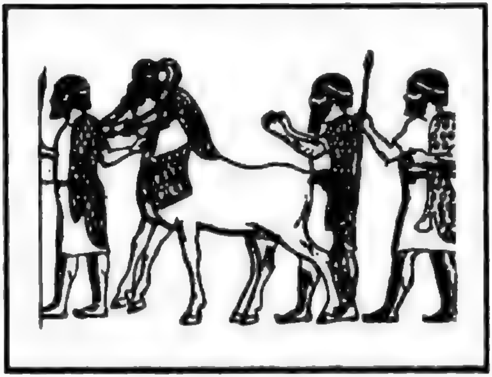

هەندێ جەنگاوەری مانە لە نەخشێکی ئاشووری سەردەمی
شاروکین وەرگیراوە (کۆتایی سەدەی هەشتەم پ.ز)

چەند ئاشوورییەك دیل دەکوژن - لەناوچەی (بالاوات) نەخشەکە دۆزراوەتەوە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی شلمانەسەری سێیەم (سەدەی نۆیەمی پ.ز)

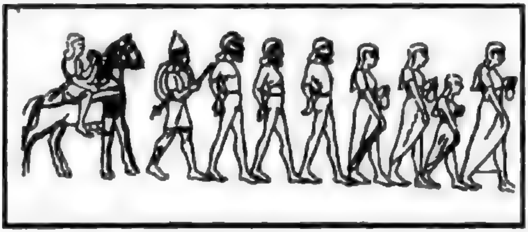

چەند ئاشوورییەك دیلەکان ئاراستە دەکەن- نەخشێکە لەناوچەی (بالاوات) دۆزراوەتەوە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی شلمانەسەری سێیەم (سەدەی حەوتەم پ.ز)

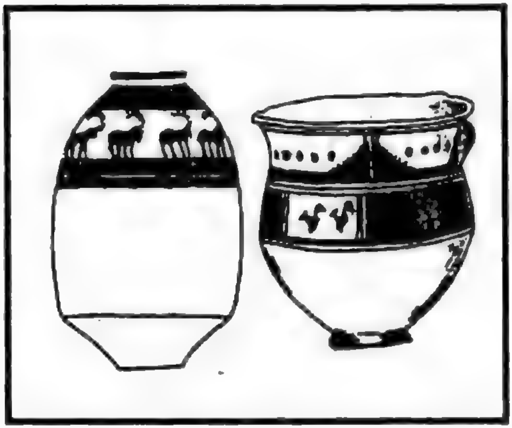

چەند دەفرێکی گلێنە لە ناوچەی سیلک دۆزراونەتەوە دەگەڕێنەوە بۆ

لولۆییەکان (هەزارەی یەکەمی پ . ز)

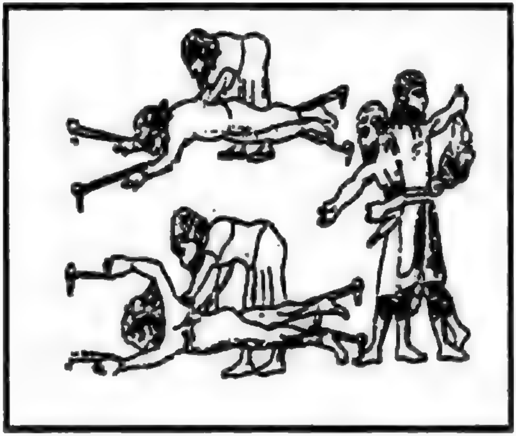

ئازاردانی دیل لەسەدەی کۆندا، سەردەمی فەرمانڕەوایی ئاشووری، لە نەینەوا نەخشێنراوە (سەدەی حەوتەم پ.ز)

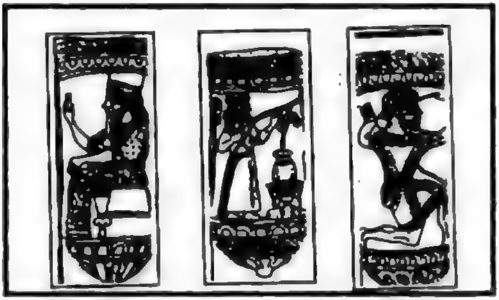

- جەنگاوەرێکی مانی تیر دەهاوێژ - دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی هەشتەم پ.ز.

- سەرکردەیەکی مانی بە پۆشاکی ئاشووری سەدەی هەشتەم پ.ز.

- مانی بە پۆشاکی بابل (هەشتەمی پ.ز)

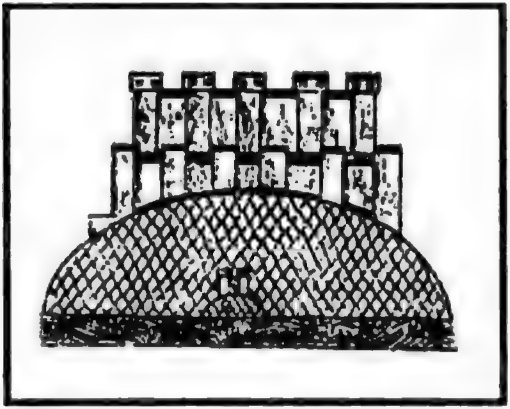

قەلاتێکی میدی لەسەردەمی شاروکیە نەخشێندراوە، دەگەڕێتەوە
بۆ کۆتایی (سەدەی هەشتەم پ.ز)

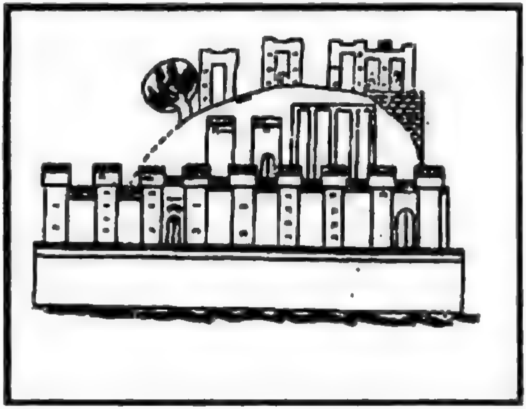

قەلاتی میدی نەخشێنراو لەسەر بەرد لەسەردەمی شاروکین کۆتایی

(سەدەی هەشتەم پ.ز)

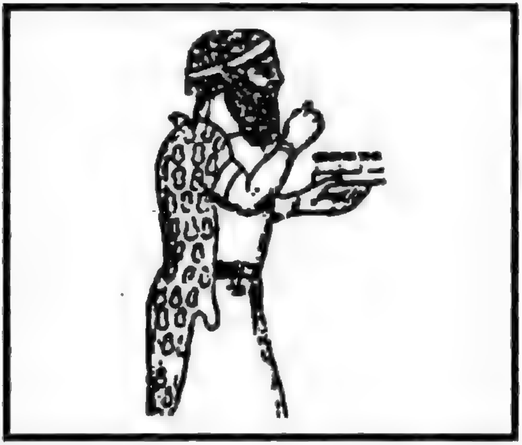

پادشایەکی میدی نموونەی قەڵاتێک دەبەخشێتە پادشای بابلییەکان
لەسەردەمی شارۆکین (کۆتایی سەدەی هەشتەم پ.ز)

نیگاری پادشای میدی ئاسارخادون لەسەر بەردێکی ئاشووری

نەخشکراوە (سەدەی حەوتەم پ.ز)

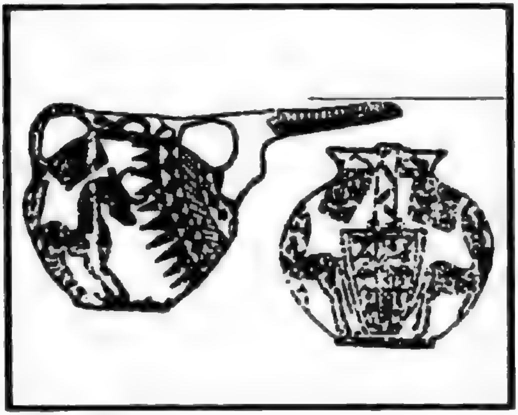

دەفری گلێنەی میدیایی، لە ناوچەی سیلك دۆزراونەتەوە (سەدەی حەوتەم پ.ز)

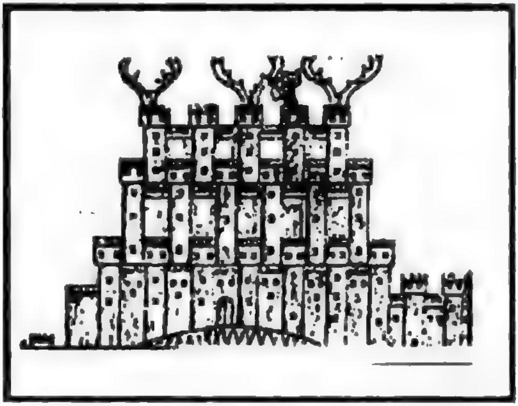

قەلاتێکی میدی لەناوچەی کیشتر لە سەردەمی شاروکینی کۆتایی

(سەدەی هەژدە پ.ز)

مۆرێك نەخشی جەنگی نێوان میدییەکان لەلای چەپەوە سکیسەکان
لەلای ڕاستەوە پیشاندەدات دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی (5-6) پ.ز

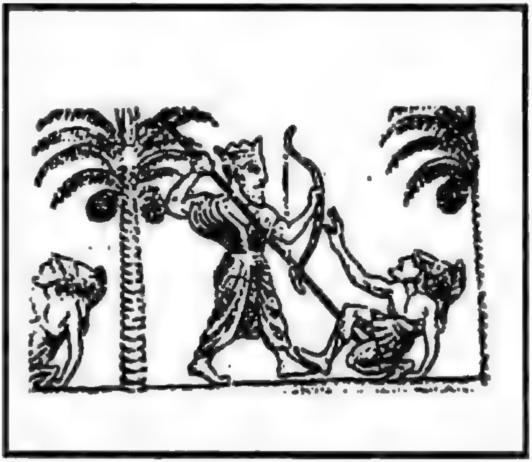

نەخشی جەنگی نێوان میدی و یۆنانییەکان تیایدا پادشای
میدییەکان سەرکردەی یۆنانی داوەتەبەر ڕم (دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی
5-4 پ.ن)

نەخشی سوارچاکێکی میدی رم لە یۆنانیەکان دەدات لە
جەنگێك (دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی 4-5 پ.ز)

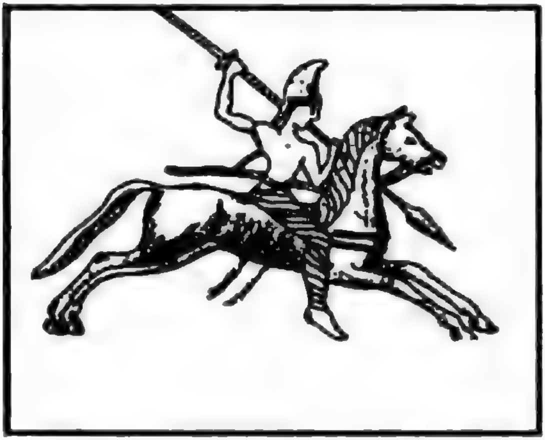

سوارچاکێکی میدی - لەسەر خشتێکی عیلامی نەخشێندراوە

- (دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی حەوت و شەش پێش زاین)

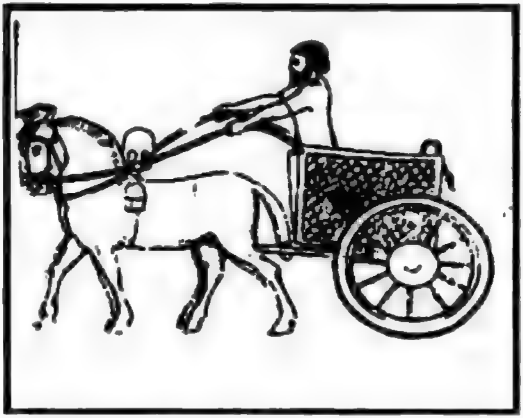

بارەبەرەی میدییەکان بە ئەسپ رادەکێشرا – سەردەمی (سەدەی پێنجەمی پێش زایین)

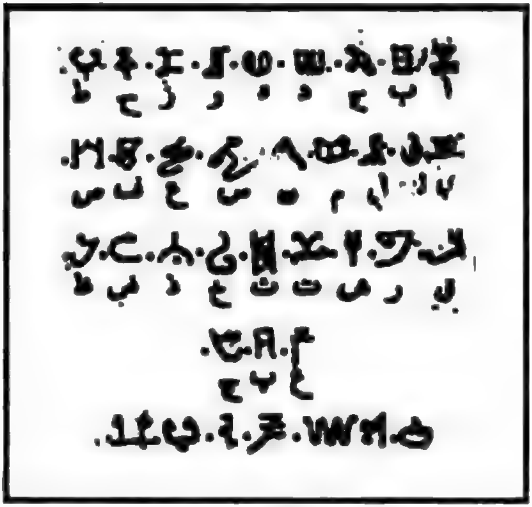

چەند هێلێکی نووسین ی بینوشاد و ماسی سوراتی کوردی

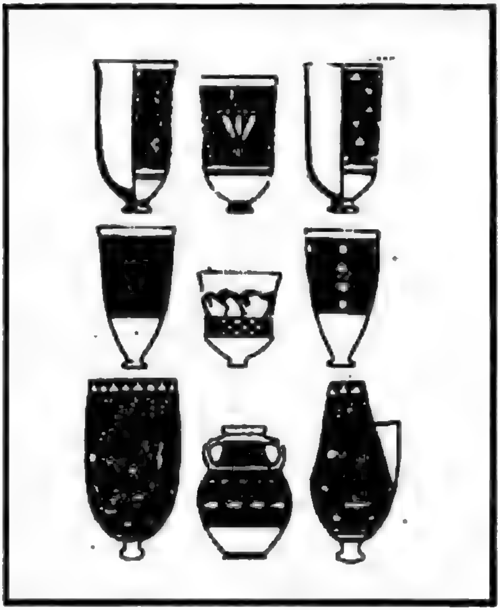

ژمارەیەك نەخش و كاری هونەری لە ولاتی میتانییەكان

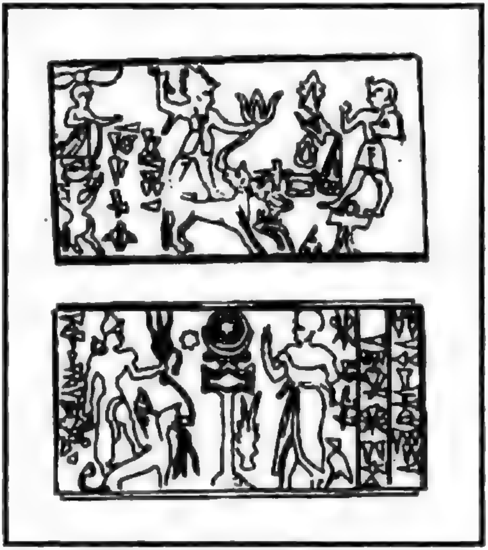

دوو وێنە بۆ دوورپەرستراوی تیشوپ (چوب) ، هەواڵێکی لەسەر هاتووە سەبارەت پادشا نیتی چوب کوڕی کیب چوب (لەهونەرەکانی سەردەمی میتانی لە نوزی- خوارووی کوردستان)

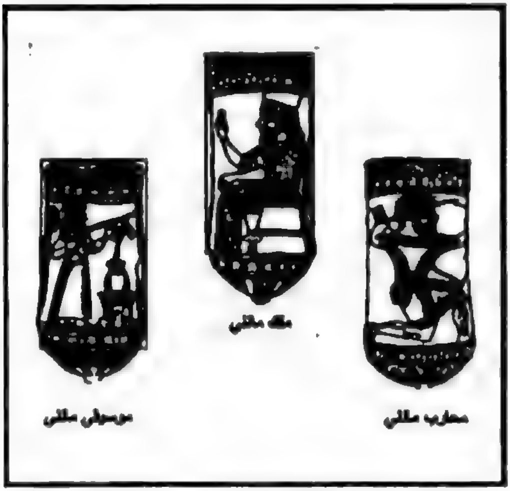

جەنگاوەریکی ماننی – پادشای ماننی – میوزیکی مانی

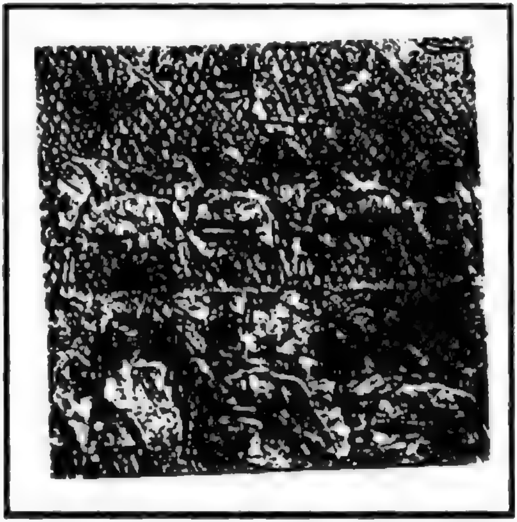

(وێنە)

سوپای ئاشووری لەناوچەیەکی شاخاویدا، پڕ دارستان لە جەنگدایە ، لە نیگارەکە پیادە و سوارە چەکدارەکان بەتیر و کەوان و رم و داردرێتە (عزق) سەرەڕای سەرکردەکەیان کە سواری ئەسپ بووە و فەرمانی سەربازی دەردەکات.

داتاشینی زەقە لە نەینەوا ، سەردەمی بانیبال (669- 527 پ.ز)

سەرچاوەکان / المصادر (The Infinitires)

1- أبن الاثير – الكامل في التاريخ ، دار الكتاب العربي، بيروت 1967.

2- أبن الاثير – اللباب في تهذيب الانساب – مكتبة القدسي ، القاهرة ، الجزء الثاني 1356 هـ.

3- ابن حجر العسقلاني، الاصابة في تمييز الصحابة ، بيروت، 1900م.

4- ابن خرداذبة – المسالك والممالك، 272هـ/885م، القاهرة.

5- ابن خلدون عبدالرحمن– المقدمة.

6- ابن خلكان– وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان.

7- ابن عبد ربه الاندلسي– العقد الفريد، تحقيق د.احمد امين، 1965.

8- ابن عساكر – تهذيب تاريخ دمشق الكبير.

9- أثار بن باديس– المجلد 2، الجزء2، دار اليقظة العربية، 1968.

10- احمد حسن المحامي– الطاقة الانسانية.

11- اسلام: احمد– الاكراد– مكتبة الامام الشافعي (الرياض : 1991).

12- الاصطرخي– المسالك والممالك– تحقيق محمد جابر عبدالعال، مراجعة محمد شفيق غربال، القاهرة، 1961.

13- الامارة الشدادية الكوردية في بلاد ئاران– اسماعيل شكر رسول، اربيل، 2001.

14- البروفيسور هارولد اينغلوت، بعثة التنقيب الدانماركية في دوكان، سومر (مجلة) بغداد، الجزء الاول والثاني، المجلد الثالث عشر، 1975.

15- البلاذري – فتوح البلدان، القاهرة، طبعة 1959.

16- التاريخ الروماني– عصر الثورة، د. عبداللطيف احمد، بيروت، 1973.

17- التاريخ الغياثي، دراسة و تحقيق: طارق نافع الحمداني، بغداد 1975.

18- التعريف بالمصطلح الشريف، تحقيق محمد حسين شمس الدين، بيروت، 1988.

19- الدينوري- الاخبار الطوال.

20- الذهبي – المشتبه في الرجال اسماءهم وانسابهم، تحقيق علي محمد البجاوي، دار احياء الكتب العربية، القاهرة، الطبعة الاولى، ج1، 1963.

21- السمعاني- الانساب – نشرة ليدن- هولندا (تحقيق مارجوليت، 1912)، مخطوطة ورقة 1471.

22- الشرفنامة- تحقيق وليا مينوف زرنوف- تبروسنبرك، 1860.

23- الشرفنامة- تحقيق وتعليق ملا جميل بندي الروزبياني، بغداد، 1953.

24- الطبري- تاريخ الطبري.

25- العقد الفريد، لابن عبدربة الاندلسي، المجلد الرابع، دار الكتاب اللبناني، بيروت.

26- العمري، ابو العباس شهاب الدين احمد بن يحيى بن فضل الله(ت 749هـ/1348م) (مخطوطة)

27- الفارابي- مفهوم الامة.

28- الفارقي، احمد بن يوسف بن علي بن الازرق، تاريخ الفارقي، تحقيق وتقديم، بدوي عبداللطيف عوض، بيروت، 1974.

29- القزويني- نزهة القلوب- تحقيق كاي ليسترانج، ليدن، 1913.

30- المعجم الفلسفي، د. جميل صليبا، مجلد، (القومية)، دار الكتاب اللبناني، بيروت.

31- المنجد في اللغة والاعلام، دار المشرق، بيروت، 1985.

32- الوجيز في تاريخ العراق القديم، د. عبدالقادر عبدالجبار الشيخلي، بغداد.

33- اليعقوبي- حوادث الفتوحات الاولى للمسلمين.

34- لمتداد العرب في صدر الاسلام، د. صالح احمد العلي.

35- انطوان مورتكات، الفن في العراق القديم.

36- باسشماكوف- الشعوب القاطنة حول البحر الاسود، باريس، 1930.

37- باسيل نيكتين- الاكراد ، بيروت، 1958.

38- باسيل نيكتين- الاكراد، ترجمة نوري الطالباني ، أربيل، 2004.

39- بتروسلي، القومية الاشتراكية، ترجمة صلاح سعدالله.

40- تاريخ الدول والامارات الكوردية في العهد الاسلامي، ترجمة محمد علي عوني، مصر، 1945.

41- تاريخ الفارقي- تحقيق د. بدوي عبداللطيف، القاهرة، 1959.

42- تاريخ صلاح الدين- البحث الذي نشره البروفيسور مينورسكي، دراسات عن تاريخ القفقاس، جامعة كمبردج، 1953.

43- تهذيب تاريخ دمشق الكبير- لابن عساكر.

44- تومابوا- مع الاكرد، ترجمة لولز زنكنة، بغداد، 1975.

45- جان بوتيرو -بلاد الرافدين- الكتابة- العقل- الالهة ، ترجمة البير ابونا، مراجعة د. وليد الجادر، بغداد، 1990.

46- جليلي جليل، من تاريخ الامارات الكوردية في الامبراطورية العثمانية، دمشق، 1987.

47- جمال رشيد احمد- لقاء الاسلاف، الكرد واللان في بلاد الباب وشروان، رياض الريس للكتب والنشر، لندن ، 1994.

48- جورج رو- العراق القديم- ترجمة حسين علوان، بغداد، 1984.

58- د. ابراهيم احمد شلبي، تطور الفكر السياسي ، الدار الجامعية، بيروت، 1985.

49- د. ابراهيم الداقوقي، عشائر كردستان، اربيل ، 2001.

50- د. احمد رشيد احمد- دراسات كردية في بلاد سوبارتو، بغداد، 1984.

51- د. تقي الدباغ- الثورة الزراعية والقرى،حضارة العراق الجزء الاول.

52- د. جمال رشيد احمد و د. فوزي رشيد، تاريخ الكرد القديم، أربيل، 1990.

53-د. جميل صليبا ، المعجم الفلسفي- القومية- دار الكتاب اللبناني، بيروت ، 1985.

54- د. جهاد تقي صادق- محاضرات في الفكر السياسي العربي الاسلامي، بغداد، 1989.

55- د. حامد سلطان، القانون الدولي العام في وقت السلم.

56- د. سامي سعيد الاحمد- السومريون وتراثهم الحضاري، 1983.

57- د. صالح احمد العلي، امتداد العرب في صدر الاسلام، 1981.

58- د. عامر سلمان أبراهيم وأحمد مالك الفتيان، محاضرات في التاريخ القديم- الموصل، 1978.

59- د. عبدالرحمن قاسملو- كردستان والاكراد، الترجمة العربية، بيروت، 1970.

60- د. عبدالقادر عبدالجبار الشيخلي، الوجيز في تاريخ العراق القديم.

61- د. عزالدين مصطفى رسول- احمد خاني شاعرا و مفكرا و فيلسوفا و متصوفا، بغداد، 1979.

62- د. عزيز الحاج- القضية الكردية في العشرينات، بغداد، 1985.

63- د. عزيز الحاج- دراسات كردية في بلاد سوبارتو، بغداد، 1984.

64- د. علي كريم سعيد، عراق 8 شباط 1963، من حوار المفاهيم الى حوار الدم، بيروت 1999.

65- د. فاضل زكي، الفكر السياسي العربي الاسلامي بين ماضيه و حاضره.

66- د. فرج بصمة جي- العصور الحجرية في العراق على ضوء المكتشفات الحديثة،بغداد.

67- د. فوزي رشيد، ترجمات لنصوص سومرية ملكية، بغداد، 1976.

68-د. فوزي رشيد، قواعد اللغة السومرية، بغداد.

69- د.ك.و- الوحدة الوثائقية: ملفات البلاط الملكي ، كتاب قنصلية العراق الملكية في تبريز الى وزارة الخارجية المرقم 24/1/2 والمؤرخ في 1947/4/2- الوثيقة رقم 131.

70- د. كمال مظهر احمد، كركوك وتوابعها ، حكم التاريخ والضمير، ج1، 2005.

71- د.كونتر دسنر، احفاد صلاح الدين الايوبي، ترجمة عبدالسلام مصطفى ، دهوك، 1997.

72- دائرة المعارف الاسلامية، ليدن، 1978.

73- دائرة المعارف البريطانية الحديثة، مادة سكيثيا، 1973.

74- دائـرة المعـارف البريطانيـة عـن اللغـة الافاريـة- كراهـام، مجلـة الجمعيـة الملكيـة الاسـيوية البريطانية.

75- دائرة المعارف التاريخية السوفيتية- مادة الالان.

76- دائرة المعارف التاريخية السوفيتية- مادة الكسيث، 1949.

77- دائرة المعارف التاريخية السوفيتية- ليدن، 1949.

78- دراسات لغوية حول تاريخ المناطق الكردية، بغداد 1988.

79- دراسات لغوية حول تاريخ المناطق الكردية، بغداد 1988.

80- دراسات لغوية حول تاريخ المناطق الكردية- د.جمال رشيد احمد، بغداد، 1988.

81- دوان شلتز، النظريات الشخصية.

82- رانسيمان – تاريخ الصليبيات.

83- رحلة ابن فضلان – تحقيق زكي وليدي طوغان.

84- رينيه موريس، كردستان او الموت- ترجمة وتعليق جرجيس فتح الله.أربيل 1993.

85- سعدي عثمان – كردستان.

86- سيتون لويد، أثار بلاد الرافدين، ترجمة سامي سعيد الاحمد، بغداد، 1980.

87- شبلي العيسمي – عروبة الاسلام و عالميته.

88- شرف خان البدليسي- شرفنامه- من تاريخ الـدول والامـارات الكرديـة- الترجمـة العربيـة، ج1، بغداد، 1935.

89- شرفخان البدليسي و منهجه التاريخي مـن خـلال كتابـه شـرفنامة، مـصطفى أحمـد نجـار، اربيل،2007.

90- صموئيل كريمر، السومريون- ترجمة د. فيصل الوائلي و د. سامي سعيد الاحمد.

91-صموئيل نوح كريمر، السومريون – ترجمة فيصل الوائلي، 1973.

92- طبقات ابن سعد، المجلد الرابع، القسم الاول.

93- طه باقر، تاريخ السومريين السياسي و الحضاري.

94- طه باقر، تنقيبات في عقرقوف، العراق ، ملحق عام (1941-1945) العدد/8 (1946)

95- طه باقر، د. عبدالعزيز حميد، طرق البحث العلمي في التاريخ والاثار، جامعة بغداد، 1980.

96- عباس اقبال – تاريخ فارس الجزء الاول.

97- عبدالرحمن قاسملو- كردستان والاكراد، دراسة سياسية واقتصادية، ترجمة ثابت منصور، 1968.

98- عبدالرزاق الحسني- تاريخ الوزارات العراقية، بيروت ، 1972.

99- عبدالرقيب يوسف- الدولة الدوستكية،ج1، بغداد، 1972.

100- عبدالقادر حسن علي، الانسان الاول، حول الاجناس البشرية في العصور الحجرية القديمة.

101- عبدالقادر حسن، الانسان الاول والكهوف، بغداد، 1981.

102- عبدالله اوج الان- الدفاع عن شعب، مطبعة البحر الابيض، 2005.

103- علي ماهر بك، القانون الدولي العام ، 1975.

104- غريشمان، تفاصيل الحياة ماقبل التاريخ في كردستان الايرانية، 1965.

105- ف. فلجيفسكي – العاننا.

106- فريج- كردلر-تاريخي واجتماعي تدقيقات، استنبول، 1334، من نشورات اكاديمية الشرق ، برلين.

107- كاميران عبدالصمد، كردستان في عهد الدولة العثمانية، دهوك، 2002.

108- كاي ليسترانج- الكورد- طبعة ليدن، 1913.

109- كراكوف- السكيث- موسكو، 1977.

110- كرستفنس- ايران في عهد الساسانين ، كوبنهاغن، 1930.

111- كريس كوتشيرا- الحركة القومية الكردية- مترجم عن الفرنسية، مركز التطوير الثقافي ، بغداد، 1981.

112- كونولوف- ثورة العشرين - ترجمة عبدالواحد كرم ، بغداد، 1971.

113- لازريف ، المسألة الكوردية (891-1917) - السليمانية، 2001.

114- لونكريغ- العراق.

115- لونكسي - تاريخ الاقطار العربية الحديث ، ترجمة واصدار دار التقدم، موسكو، 1971.

116- ليرخ، دراسات حول الاكراد الايرانين وأسلافهم الخالديين الشماليين، ترجمة عبدي حاجي، دمشق، 1992.

117- ماثيوس الاورفلي- الحروب الصليبية الاولى.

118- مار - الكرد و المسيحية.

119- مجلة شعوب الشرق الادنى، موسكو، 1957.

120- محمد امين زكي، خلاصة تاريخ الكرد و كردستان، بغداد، 1936.

121- محمد أمين زكي، تاريخ الدول والامارات الكوردية في العهد الاسلامي ، مصر، 1945.

122- محمد دجم الدين - الكرد و كردستان.

123- محمود سعيد عمران، معالم تاريخ اوربا في العصور الوسطى، بيروت، 1982.

124- محمود ياسين التكريتي، الامارة المروانية في دياربكر و الجزيرة، رسالة ماجستير، جامعة بغداد، 1970.

125- مذاهب و مفاهيم في الفلسفة والاجتماع، ترجمة وتأليف د. عبدالرزاق مسلم الماجد.

126- مروان المدور، الارمن عبر التاريخ، بيروت ، 1982.

127- مسعود البارزاني، البارزاني والحركة التحررية الكوردية- ثورة بارزان.

128- مسعود محمد- لسان الكرد، مطبعة الحوادث، 1987.

129-مسند احمد بن حنبل- مجلد (5) تفسير الشيخ محمد رشيد رضا.

130- منجم باشي- جامع الدول.

131- منذر الموصلي- عرب واكراد، بيروت، 1986.

132- منذر الموصلي- عرب واكراد، رؤية عربية للقضية الكوردية، بيروت 1986.

133- موسزينسيكي، بحوث عن اصل الثقافة الاولية للشعوب السلافية، 1952.

134- موسى الخوريني- تاريخ ارمينيا، موسكو، 1983.

135- مونت فورت- اسطورة الحرب الخاطفة.

136- مينورسكي- الاكراد احفاد الميديين، ترجمة كمال مظهر أحمد، بغداد، 1973.

137- مينورسكي- حدود العالم ، لندن، 1937.

138- مينورسكي- دراسات حول تاريخ قفقاسيا، موسكو ، 1953.

139- مينورسكي- فصول من تاريخ الباب و شروان، موسكو، 1963.

140- هاشم عقراوي، الاسس النفسية والاجتماعية للقبائل الكوردية، بغداد، 1971.

141- هتلر- كفاحي.

142- هيرودتس- التاريخ.

143- وايسباخ- الكردوخيون- ترجمة د. جمال رشيد أحمد.

144- ويليام ايغلتون- ترجمة د. أحمد محمود خليل، القبائل الكوردية أربيل، 2006.

145- ي.م دياكونوف- تاريخ الميديين، موسكو 1957.

146- ياقوت الحموي- معجم البلدان.

المصادر الاجنبية:

166- A auk Gruzinskoyssry Ugo- Osetiuskiy (Tbilisi 1977).

167- Charles Burney، David Marshallang، The Peoples Of The Hilis L. 1971.

168- Dr.ret M. Nuri Dersimi ، Kurdistan، 1952.

169- D.r Roffail، The Crime Of Genopide Nation Conemtion.

170- F.H.W Eissba Chkarddukhoi، Paulywissowa.R.E.X،2. Stuttg Art/919.

171- G. Acharyan، Slorar Armyans Kikh، Lichrikhimen.

172- Irdorivurak khanarodr. Drprins. Vostok، Ianti chai، Mir، 1972.

173- Minorsky، " Les origins des kurdes" Travaux duxxcongres des orient a Listes (Bruxe I(es1938).

174-Mullen hoff-uber Die Herkun ft udn spach Der ponti schensky Then and Sarmaten Derk. Pr. Ak. D.w، 1986.

175- N، Todoror ،op. cit.

176- Nikitine، Les kurds، paris، 1956.

177- Noldeke ، Gvamm . D-neusy vischen Kiepert. (Lehvbuch dev Alten Goegraphyie، s. 81.

178- O. rilghersky، Kurds، m ، 1961.

179- P. JENSEN IN . KB، III (1892).

180- R. I. Abaer- Osetinskiy yazik Ifolkov . T.A.M.L Zd- vomm- sssr.1946.

181- Roger Less Cot. Mame Alan Textes Kurdes، Perxie Mepartie (Beyroth 1942).

182- Roprosir Vanskoy Lo Bshchey filolgi، 1973.

183- Scheredeskourdes-Prince de Bidilis، re Liaminof-Zernof (st. Peters bourig، 1860)

184- STRABO.، GEOGRAPHY،XI،.

185- T. Cuyler، Young، Jr (The Iranian Migration in to the Zagros).Iran – Journal of British، Inst of Persian studies. Vol. v 1967.

186- Zachariah of Myrilen to sytiaca. London، 1899.

187- WEGNER، GESTALT UND KULT DER ISHTAR SHAWUSHKAIN KLEINASIEN HU RRIT OLOGISHE STDIEN.

مخطوطة الكوم – كالكرايم المنشورة من قبل:

188- B. Hrozny، Histore Et Progress De Dechi ffrement Destextes Archive Orientalni، 1931.

189- G،A Melikivili، Die Uraratas Che spracl Rome، 1971.

190- Lucen bill، Ancient Records of Assyria.

191- Mosses of Khoren I، ch،30: Russian by N-O. Emin، (Mosscow 1893).

192– دائرة المعارف السوفياتيه الكبرى: ماه خلدى.

193- Bolshaya Sovets klope diya، 193- Khaldi-R. Chvishman (Iran- London، 1954).

194- I.M Dy Knov ((Navody Dverney Aperednes Azil)) prduen Ziatskiy Etnogra ficheskiy Sbornik.I،m.1958.

195- G. Wilheim Grund Zuge Der Geshichte Und Kultur Der Huriter، Darmatad، 1982.

196- S-N، Karmer ، Taha Baqir . S.J LEVY، Fragments of a- diovit Statue of Kurigalzu in iraq Messeumm Summer، Ir (1984)

ناوەرۆك

بابەت	لاپەڕە
پێشەکی	7
دەرووی یەکەم: کورد (The kurds)	23
کــورد (The Kurds)	25
رەچەڵەکی کوردان	28
جینەکانی کوردان	36
بنجی کوردان	38
زمانی کوردی	44
تیۆری گەلی ئاری	47
* زاراوەی کوردستان	49
تایبەتمەندییە رەواکانی نەتەوەی کورد:	55
بێژەی کورد لە زمانی عەرەبیدا	56
دەرووی دووەم: گرنگی لێکۆڵینەوە لە مێژوو بۆ زانینی شارستانیەتی کۆن	61
مەبەست لە مێژوو (History) چیە؟	63
مەبەست لە شارستانیەتی (Civilization) چیە؟	66
دۆزینەوەی شارستانیەتی کوردی لە مێسۆپۆتامیا	71
* سۆمەرییەکان (Sumerian) بنیاتنەری مەزنترین شارستانی مرۆڤ لە سەرەتای چاخە مێژووییەکانەوە پێزانراوە	74
سۆمەرییەکان (The Sumerian):	74
دەرووی سـێیەم: گـرنگترین سـەردەمە شارسـتانییەکان و چـاخە مێژوویـیەکان بـۆ پێکهێنانی شارستانیەتی کورد لە ولاتی سوبارو – سوبارتو	77

چاخی بەردینی کۆن (پالیولیسیك)..78
چاخی بەردینی ناوەند (میسولیسك) 80
چاخی بەردینی نوێ (نیولیسك)...83
چاخی بەردینی کانزایی (کالکولیسك) 86
دەرووی چوارەم: گۆڕانی مێژوویی پەیوەندییەکانی گەلانی کۆن لە ولاتی کوردان 89
کورد لە نێوان دەمارگیری نەتەوەیی و ئایینیدا 91
ئاوێتە بوونی زمانی و گەشەی کولتوری ئەدەبی و هونەری لە ولاّتی کوردانددا.......96
یەکێتی هۆزگەری لە چاخی پێش لەدایکبوون لەنێوان دانیشتوانە کۆنەکانی ولاتی کوردان 103
دەرووی پێنجەم: نەتەوە کۆنەکانی لە ولاتی کوردان ژیاون 109
سوونی (سوبارتو) 111
لولوییەکان: 113
گوتییەکان Guties..115
کاشییەکان kassites 122
خورییەکان khurus 130
خالدییەکان kaldes ، 133
کاسیەکان kasuon 136
میتانییەکان Mitannies ، 137
حورییەکان Huldes..139
مانییەکان Manness ، 145
سیستەمی حوکمڕانی لە شانشینی مانە:..148
دەسەلاتی سیاسی شانشینی مانەی کوردی: 153
باری ئابووری شانشینی مانە:..157

بەرچاوترین ڕواڵەتەکانی شارستانی مانییەکان: 157
رووخانی شانشینی مانە و دەرکەوتنی سەروەری میدیا لە ولاتی کوردان: 159
میدییەکان: Medes 165
دەرووی شەشەم: مێژووی هەندێ دەوڵەت و میرنشینی کوردی لە سەردەمی
ئیسلامیدا 169
دەوڵەتی ڕەوادی: 343 ک ـ 954 ز 171
دەوڵەتی شەدادی 340 ک / 468 ک: 176
دەوڵەتی مەروانی (دۆستەکی) 372 ک / 1085 ز: 181
دەوڵەتی ئەیوبی 1171 ز ـ 1250 ز: 185
میرنشینی حەسنەوەیهی 348 ک / 959 ز: 188
دەرووی حەوتەم: هزری نەتەوە گەری و هیوا و ئاواتە ڕەواکانی نەتەوەی کورد ... 191
چەمکی نەتەوەگەری Nationalism 193
چەمکی نەتەوە... 195
نەتەوەگەری لە گۆشەنیگای کورداندا.. 197
پەیوەندی نەتەوەگەری بەمرۆڤایەتی و جیهانگەری 203
ڕسکانی نەتەوەگەریی کوردی: 210
قۆناغی زێڕینی نەتەوەی کورد 215
تایبەتمەندییە ڕەواکانی نەتەوەگەری کوردی: 223
دەوری هەشتەم: کورد لەنێوان نەتەوەگەری و ئیسلام خوازی 229
کورد و گونجانیان لەگەڵ ئایینی ئیسلامدا... 231
هۆکارەکانی سەرکردایەتی کردنی ڕەگەزی کورد بۆ سوپا ئیسلامییەکان لەناوەندی
ئاسیا 237
گرنگترین هۆکارەکانی بوون بەهۆی شکستی دەوڵەت و میرنشینیە کوردییەکان لە

چاخی راپەڕیندا لە مێژووی گەلی کوردا نەمانە بوون: 239
کەسێتی کوردی و باوەڕی بە ئاینی ئیسلام 242
دابەشبوونی کوردان لە نێوان ئیسلام و ئاینەکانی دیکە........................ 242
پاشکۆکان 247
سەرچاوەکان / المصادر (The Infinitires)........................ 291
ناوەڕۆك 301